

(BU SAYFA BOŞ BIRAKILMIŞTIR.)

TEZ TANITIM FORMU

TEZİN TARİHİ: 3 Haziran 2008

TEZİN TİPİ: Yüksek Lisans Tezi

TEZİN BAŞLIĞI: Atatürk'ün Afganistan'a İlgisi, Bakışı, Türk-Afgan İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Günümüze Yansımaları

TEZİN YAPILDIĞI BİRİM: Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü

DAĞITIM LİSTESİ: Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü "Tez Hazırlama ve Değerlendirme Yönergesi"nde belirtilen yerlere.

TEZİN ÖZETİ: Bu çalışma, Atatürk'ün öncülüğünde şekillenen Türk Dış Politikasının 1919-1938 arası dönemde Afganistan'daki uygulamasını ortaya koyarak, çok az bilinen Türkiye Afganistan ilişkilerini çeşitli yönleriyle açıklamak için yapılmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Atatürk Dönemi Türkiye, Afganistan, Atatürk ve Amanullah Han, Türkiye'nin Afganistan'a yardımları.

SAYFA SAYISI: 238

GİZLİLİK DERECESESİ: Tasnif Dışı

Bu tezin ihtiva ettiği hususlar şahsî görüşlerim olup; Türk Silâhlı Kuvvetlerinin resmî görüşünü yansıtmamaktadır.

İmza

Ersin ÇELİKKANAT
İs.Yzb.
2'nci Snf.Öğc.

**T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI
STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
YENİLEVENT/İSTANBUL**

**ATATÜRK'ÜN AFGANİSTAN'A İLGİSİ, BAKIŞI, TÜRK-AFGAN
İLİŞKİLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE GÜNÜMÜZE
YANSIMALARI**

**STRATEJİ VE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Hazırlayan
Ersin ÇELİKKANAT**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Orhan ÇEKİÇ**

İSTANBUL - 2008

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İstihkam Yüzbaşı Ersin ÇELİKKANAT'ın "Atatürk'ün Afganistan'a İlgisi, Bakışı, Türk-Afgan İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Günümüze Yansımaları" konulu tez çalışması, jürimiz tarafından STRATEJİ VE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan -----
Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Üye -----
Doç.Dr. Tülay ALİM BARAN

Üye -----
Yrd.Doç.Dr. Orhan ÇEKİÇ
(Danışman)

Üye -----
Yrd.Doç.Dr. Cevahir KAYAM

Üye -----
Topçu Kur.Kd.Alb. Mahmut SÖNAL

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 200....

Dr.P.Kur.Kd.Alb. Ahmet KÜÇÜKŞAHİN
Enstitü Müdürü

TEŐEKKÖR

Öncelikle, yüksek lisans öğrenimi boyunca eğitim faaliyetinin daha kaliteli ve daha verimli geçmesi için sürekli katkıda bulunan ve emeği geçen tüm SAREN personeli ile değerli hocalarımıza teşekkürlerimizi sunmayı bir borç bilirim. Tez çalışmam boyunca tezin hazırlanmasında sürekli bana destek olan ve değerli görüşleriyle ufkumu açan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Orhan Çekiç ile askeri danışmanım Topçu Kur. Kd. Alb. Mahmut Sönal'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, tezim için gerekli kaynakları sağlamada bana yardımcı olan Boğaziçi Üniversitesi'nden, Kara Harp Okulu'ndan ve Bilkent Üniversitesinden isimlerini hatırlayamadığım değerli öğrenci arkadaşlara; Başbakanlık Devlet Arşivi'nden ihtiyacım olan belgeleri temin etmemde bana yardımcı olan Ankara'da askerliğini yapmakta olan kayınbiraderim Volkan Aldevir ve kendisinin bölük komutanına; yine Ankara'da bana yardımcı olmaya çalışan ve değerli fikirlerini paylaşan Tuğgeneral Uğur Tarık Özkut'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Son olarak, yoğun tez çalışmam boyunca büyük bir sabırla desteğini esirgemeyen eşim Vildan Çelikkanat'a ve varlığıyla hayatımıza renk katan dünya tatlısı kızım Bengisu Çelikkanat'a teşekkürlerimi sunuyorum.

ÖZET

ABD'nin 11 Eylül terör saldırılarının ardından Afganistan'da başlattığı askeri operasyonlar bütün dünyanın gözünü yeniden bu coğrafyaya çevirmiştir. Afganistan daha önce, XX. yy.ın son çeyreğinde yaşadığı dramlarla tüm dünyanın ilgisini çekmiş bir ülkedir. Bu ülke birçok ortak değerleri üzerinde barından Türkiye'de de dikkatle izlenmiştir. İşte bugün Türkiye'nin dikkatini çeken Afganistan devleti, unutulmuş tarih içinde Atatürk döneminde çok farklı konumdaydı. Bu tez çalışmasında Atatürk'ün yaklaşımıyla 1919-1938 arası dönemde Türkiye Afganistan ilişkileri incelenmiştir. Çalışmada amaç, bu ilişkinin Türkiye ve Atatürk için ifade ettiği anlamı ve değeri kavramaktır.

Bu tez çalışmasında bulguları ortaya koymak için araştırma modellerinden tekil tarama modeli kullanılmıştır. Çalışma konusu tarihi bir dönemin incelemesi olduğu için, konular tarihi bir akış içerisinde incelenmiştir. Çalışmada çoğunlukla belge taraması yöntemi kullanılmakla birlikte, önemli görülen bazı yerlerde de söylev analizi ile anlatım desteklenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada elde edilen temel bulgular şu şekildedir: Atatürk döneminde Afganistan Türkiye ilişkileri ülkelerin kendi iç durumunda olduğu gibi dünya siyasi ortamına da bağlı olarak bir gelişim içinde olmuştur. 1920'de temeli atılan, Cemal Paşa da dâhil olmak üzere ortak bir takım değerler bütününde gelişen ilişkiler, 1928 yılında Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve ardından yeni bir antlaşma ile zirve yapmıştır. Nadir Şah döneminde nispeten durağan görünen ilişkiler, Zahir Şah döneminde yeniden hız kazanmıştır. Zahir Şah dönemi adeta Türkiye'nin Afganistan'a yardımlarının aktığı bir dönem olmuştur. Resmin bütününde, Atatürk'ün Afganistan'ı modern bir ülke haline getirme düşüncesi içinde olduğu çok net olarak anlaşılmaktadır. Ancak Afganistan'ın toplumsal dinamiklerinin katılığı her şeyin çok kolay olmadığını göstermiştir.

Bu tez çalışması sonucunda, Atatürk'ün Afganistan'ın çağdaşlaşmasını çok istediği ve bu yolda ülkesi adına büyük fedakârlıklarda bulunarak yardım ettiği görülmüştür. Bu dönem boyunca Afganistan'ın iç dinamiklerinin Türkiye'ye kıyasla çok daha katı olduğu, Türkiye ve Atatürk tarafından da yakından görülmüştür. Sonuçta her şeye rağmen Afganistan'ın iyi niyetle yapılan yardım çabalarını reddetmeği dikkate alındığında; bugünkü karışık ortamda Türkiye'nin politikalarını bu yönde belirlemesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir.

SUMMARY

US-led military operations in Afghanistan following the 9/11 terrorist attacks has attracted global attention to this country. Having lived the tragic events in the last quarter of 20th century, Afghanistan is a country which aroused attention in the whole world. This country has been attentively watched in Turkey which has many common values, too. Afghanistan State drawing Turkey's attention today was in a very different position in the Atatürk period in the "forgotten history". In this thesis, Turkey-Afghanistan relationships between 1919 and 1938 are analyzed with Atatürk's approach. The aim of this study is to comprehend the meaning and value of this relationship for Atatürk and Turkey.

In this thesis, in order to introduce findings, singular review model -a research model- has been used. As subject of the study is analysis of an historical period, topics are analyzed in an historical sequence. As well as document scanning method is mostly used during the study, discourse analysis is also used to support the expression of important chapters.

The findings of the study are as following; Turkey-Afghanistan relationships were in a development in the Atatürk's period dependent both on the domestic political atmospheres of these countries and international political conditions. The relationships, founded in 1920 and developed in the framework of some common values including the efforts of Cemal Pasha, peaked with Amanullah Khan's Turkey Journey and a new treaty between countries. Relationships which is comparatively constant in the Nadir Shah period, gained speed again in the Zahir Shah period. Zahir Shah period became almost a kind of period that Turkey's aids to Afghanistan was flowed. Within the whole perspective, it has been understood that Atatürk had an idea of transforming Afghanistan in to a modern country. But, the solidity of social dynamics of Afghanistan showed that everything was not very simple.

As a result of this thesis study, it was seen that Atatürk wanted the modernization of Afghanistan so much and for the realization of this aim, he helped Afghanistan by making great sacrifices on behalf of his country. During this period, it was seen closely by Turkey and Atatürk that domestic dynamics of Afghanistan were very rigid in comparison with Turkey. As a result, despite to all, by taking into consideration that Afghanistan didn't reject the Turkish aid efforts; it has been assessed that Turkey should determine its politics within this direction in the present chaotic political atmosphere.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Teşekkür.....	I
Özet.....	II
Summary.....	III
İçindekiler.....	IV
Şekiller Listesi.....	IX
Haritalar Listesi.....	X
Kısaltmalar Listesi.....	XI
Ön Söz.....	XII

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

1. PROBLEM DURUMU.....	1-1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1-4
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	1-4
4. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI.....	1-5
5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	1-6
6. TANIMLAR.....	1-6

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ.....	2-1
2. VERİLERİN TOPLANMASI.....	2-1
3. VERİLERİN ÇÖZÜMÜ VE YORUMLANMASI.....	2-1

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. 1919-1939 ARASI DÖNEM DÜNYA SİYASİ ORTAMI.....	3-1
---	-----

TASNİF DIŞI

a. 1919-1929 Arası Dönem : Geçici Barış Dönemi.....	3-1
(1) Milletler Cemiyetinin Kuruluşu ve Barış Antlaşmaları.....	3-1
(2) Avrupa Kıtasında Meydana Gelen Önemli Gelişmeler.....	3-3
(a) Locarno Antlaşması ve Alman Fransız Münasebetlerinin Seyri..	3-3
(b) İtalya'da Faşizmin İktidara Gelişi.....	3-4
(c) Balkanlar ve Tuna'daki Gelişmeler.....	3-5
(3) Sovyetler Birliğindeki Gelişmeler.....	3-7
(4) ABD'nin İçer Dönme Politikası.....	3-8
(5) Silahsızlanma Sorununun Çözümü Çalışmaları ve Kellog Paktı	3-9
b. 1930-1939 Arası Dönem : Buhranlar Dönemi.....	3-11
(1) Dünya Ekonomik Buhranı ve Etkileri.....	3-11
(2) Almanya'da Nasyonal-Sosyalizm İktidarı ve Sonrası Gelişmeler.....	3-12
(3) İtalya'nın Habeşistan'ı İşgali ve Almanya İle İttifak.....	3-14
(4) Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve Sonrası Gelişmeler.....	3-15
(5) İngiltere'nin Yatıştırma Politikası.....	3-16
(6) Diğer Bölgelerdeki Gelişmeler.....	3-16
2. 1919-1938 ARASI DÖNEM TÜRK DIŞ POLİTİKASI.....	3-17
a. 1919-1922 Arası Dönem: Millî Mücadele Dönemi.....	3-18
(1) Misakımillî ve Millî Mücadelenin Başlaması.....	3-18
(2) Sovyet Rusya ile İlişkilerin Gelişimi.....	3-20
(3) Fransa ile İlişkilerin Seyri ve Ankara Antlaşması.....	3-23
(4) İngiltere İle İlişkiler.....	3-24
(5) Diğer Batılı Devletler ile İlişkiler.....	3-25
(6) Müslüman Dünyası İle İlişkiler.....	3-26
(7) Mudanya Ateşkes Antlaşması ve Lozan Süreci.....	3-26
b. 1923-1929 Arası Dönem: Cumhuriyetin Reformlar Dönemi.....	3-27
(1) Musul Sorunu, Çözümü ve İngiltere ile İlişkiler.....	3-27

(2) Fransa ile İlişkiler: Lozan'dan Kalan Sorunlar	3-29
(3) Yunanistan ile İlişkiler ve Nüfus Mübadelesi.....	3-31
(4) Sovyet Rusya İle İlişkilerin Gelişimi.....	3-32
(5) Diğer Devletler ile İlişkiler.....	3-33
c. 1930-1938 Arası Dönem : Cumhuriyetin Yapılanma Dönemi.....	3-35
(1) Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Girişi.....	3-35
(2) Balkan Devletleri İle İlişkiler ve Balkan Antantı.....	3-36
(3) Orta Doğu Devletleri ile İlişkiler ve Sadabat Paktı.....	3-39
(4) Boğazların Statüsü Sorununun Çözümü ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi.....	3-40
(5) Fransa İle İlişkiler ve Hatay Sorunun Çözümü Girişimleri.....	3-42
(6) İngiltere İle İlişkiler.....	3-43
(7) Sovyet Rusya İle İlişkiler.....	3-44
(8) Revizyonist Devletlerle İlişkiler.....	3-46
3. TARİHİ SÜREÇTE AFGANİSTAN'IN STRATEJİK ÖNEMİ, SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI.....	3-48
a. Afganistan'ın Kısa Tarihi.....	3-48
(1) 1747 Yılından Önceki Dönem: İşgaller ve İstilalar Dönemi.....	3-48
(2) 1747-1919 Arası Dönem: Millî Birliğin Sağlanması ve Büyük Oyun..	3-50
b. Afganistan'ın Coğrafi Yapısı ve Stratejik Önemi.....	3-55
c. Afganistan'ın Siyasi Yapısı.....	3-58
d. Afganistan'ın Toplumsal Yapısı.....	3-61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR ve YORUM

1. ATATÜRK DÖNEMİ AFGANİSTAN'LA İLİŞKİLER.....	4-1
a. Kral Amanullah Han Dönemi ve İlişkiler.....	4-1
(1) Atatürk ve Amanullah Han: İlişkilerin Temelinin Atılması.....	4-2
(2) Cemal Paşa ve Afganistan'daki Faaliyetleri.....	4-9

(a) Cemal Paşa'nın Afganistan'a Geliş Amacı ve Faaliyetleri.....	4-9
(b) Cemal Paşa'nın Atatürk'le Olan İlişkisi ve Yazışmaları.....	4-12
(c) Cemal Paşa'nın Afganistan'a Yardım Çabaları ve Öldürülmesi..	4-16
(3) Afganistan ile İlişkilerin Gelişimi:1 Mart 1921 Antlaşması.....	4-18
(4) Amanullah Han'ın Türkiye'ye Ziyareti: 25 Mayıs 1928 Antlaşması...	4-24
(5) Amanullah Han'ın Tahttan İndirilişi ve İç gelişmeler.....	4-34
(a) Amanullah Han'ın Ülkesinde Yaptığı Yenileşme Hareketleri.....	4-34
(b) Kralın Hataları ve Yenileşme Hareketlerine Karşı Tepkiler.....	4-38
(c) Türkiye'nin Amanullah Han'a Yardım Çabaları.....	4-43
(ç) Becçe-i Saka'nın Kabil'i Ele Geçirmesi ve Amanullah Han'ın Devrilmesi.....	4-45
b. Nadir Şah Dönemi ve İlişkiler.....	4-49
(1) Nadir Şah'ın Tahta Çıkış Süreci ve Yaşanan Olaylar.....	4-50
(2) Afganistan'la İlişkilerin Yeniden Tesisi.....	4-53
(3) Nadir Şah'ın Öldürülmesi ve Genel Değerlendirme.....	4-58
c. Zahir Şah Dönemi ve İlişkiler.....	4-62
(1) Zahir Şah'ın Tahta Çıkışı ve İlişkilerin Seyri.....	4-63
(2) Afganistan'ın Milletler Cemiyetine Kabulü Süreci ve Türkiye.....	4-65
(3) İran-Afganistan Sınır Sorununun Çözümü ve Türkiye'nin Hakemliği.	4-66
(4) Sadabat Paktı ve Sonrası Gelişmeler.....	4-68
2. TÜRKİYE'DEN AFGANİSTAN'A YAPILAN YARDIMLAR.....	4-72
a. Eğitim ve Kültür Alanında Yapılan Yardımlar.....	4-74
(1) Afganlı Öğrencilerin Türkiye'de Eğitilmesi.....	4-74
(2) Afganistan'da Eğitim İçin Personel Görevlendirilmesi.....	4-77
b. Teknik Alanda Yapılan Yardımlar(Askeri, Sağlık, Ekonomi, İmar vb)....	4-79
c. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Afganistan'daki Mücadelesi.....	4-81
3. DÖNEMLER İTİBARIYLA İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	4-84
a. 1919-1922 Arası Dönem.....	4-84

TASNİF DIŞI

b. 1923-1928 Arası Dönem.....	4-87
c. 1929-1938 Arası Dönem.....	4-91
d. Günümüze Kısa Bir Bakış.....	4-97

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuc ve Değerlendirme.....	5-1
-----------------------------	-----

ALTINCI BÖLÜM

KAYNAKÇA VE EKLER

Kaynakça.....	6-1
---------------	-----

Ekler

 zge miő

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil- 1: İngiltere'den Yayınlanmış Bir Karikatür.....	3-54
Şekil- 2: Afganistan'ın Etnik Yapısı.....	3-63

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa
Harita-1: Ahmet Şah Dürrani Döneminde Afganistan'ın Sınırları.....	3-50
Harita-2: Durand Hattı.....	3-52
Harita-3: Afganistan'ın Fiziki Haritası.....	3-55
Harita-4: Afganistan'ın Siyasi Haritası.....	3-56

KISALTMALAR LİSTESİ

ASEAN	: Association of Southeast Asian Nations
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
CENTO	: Central Treaty Organization
F.K.	: Fon Kodu
GOKAP	: Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Projesi
ISAF	: International Security Assistance Force
MC	: Milletler Cemiyeti
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
SEATO	: Southeast Asia Treaty Organization
SÖH	: Sürekli Özgürlük Harekâtı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
UGYK	: Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti
Y.N.	: Yer Numarası

ÖNSÖZ

11 Eylül terör saldırılarından sonra ABD'nin terörle mücadele adı altında başlattığı savaşın ilk ayağı, El Kaide Terör Örgütü ve onun destekçisi olan Afganistan'daki Taliban rejimine saldırmak olmuştur. Bu gelişmeler ise dünya gündemini birden, 1980'lerin çok konuşulan ve filmlere bile konu olmuş olan Afganistan gerçeğiyle yüzleştirmiştir. Afganistan, 80'li yıllar boyunca Mücahitlerin Ruslara karşı verdiği insanüstü ve destansı direnişiyle Batı ülkelerinde ve toplumunda hayranlık ve sempatiyle takip edilmişti. Aynı Afganistan, 90'lı yıllarda Rusları ülkeden kovmanın başarısını tam tadamadan, kendi içinde çok sayıda bölünmeyle bir iç savaşın içine düşmüştür. 90'ların ortasında ise, Batılı ülkelerin sempatiyle baktığı ve bir nevi maddi desteğiyle beslediği ortamdan çıkan Taliban örgütlenmesi, aşırı İslamcı akımların da etkisiyle hızla güçlenerek şaşılacak şekilde Afganistan'ın yeni sahipleri olmuştur. Kısacası Afganistan, XXI. yüzyıla eskiden olduğu gibi yine umutla değil; baskı, şiddet, korku ve umutsuzlukla adım atmıştı.

Yüzyıllar boyunca bir kara devleti olarak büyük devletlerin baskısı nedeniyle tam bir istikrar sağlayamayan Afganistan, Soğuk Savaş Dönemi'nde adeta göz göre göre süper güç SSCB'nin nüfuz ve etki alanına girmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İngilizlerin Hindistan yarımadasından çekilmesinden sonra, SSCB'ye karşı Orta Asya'da ortaya çıkan büyük boşluğu dolduracak tek ülke ABD olmasına karşın, durum böyle olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Pakistan Devleti, bölgede Amerikan politikası için Afganistan'dan çok daha fazla önemli olmuştur. Neticede bu gelişmeler Sovyetlere tarih boyunca sabırla beklediği fırsatı sunmuş; Afganistan'ı ise adım adım yakın gelecekteki karanlık ortama sürüklemiştir.

Tarih boyunca büyük güçlerin doğudan batıya veya tam tersine batıdan doğuya ilerlemesinde önemli bir kavşak noktası olan Afganistan, bu stratejik önemi yüzünden uzun süre millî birliğini sağlayamamıştı. Bu uzun süreçten sonra nihayet XVIII. yüzyıl ortasında birliğini sağlamış olmasına karşın, bu defa da karşısına dönemin iki süper gücü Çarlık Rusya ve İngiltere'yi bulmuştur. Bu iki devletin baskısı altında XX. yüzyıla girdiğinde Afganistan, genel hatlarıyla tam bir kabile toplumu görüntüsünde ve çağın birçok imkanlarından ya habersiz ya da tamamen yoksun durumdadır. Yüzyıllar boyu süren bu geri kalmışlığa karşı reformcu Amanullah Han'ın çözüm arayışları ise, 1920'lerin sonunda büyük bir hayal kırıklığıyla bitmiştir. Aradan yıllar geçmesine rağmen aynı Afganistan, 2000'li yıllara yani XXI. yüzyıla Taliban rejiminin çağdaş dünyayla uyumlayan ve adeta ona savaş açan uygulamalarıyla giriş yapmıştır. ABD'nin Taliban rejimini devirmesinden sonra

bölgeye gelen çok uluslu gücün de katkısıyla Afganistan'da yapılmaya çalışılan toplumsal bir takım yardım faaliyetleri, şu anda pek bir umut ışığı vermemektedir.

Türkiye'de birçok insanın aklına Afganistan deyince, 1980'lerin Sovyetlere karşı kahramanca savaştan dindaş Mücahitleri, iç savaşlar ve arkasından Taliban rejimiyle birlikte basından yansıyan baskıcı uygulamaları gelmektedir. Fakat bu ülkenin bir dönem Türkiye ile çok iyi bir ilişki içerisinde olduğu, Afganlı öğrencilerin burada eğitim gördüğü ve Türk eğitimcilerin Afganistan'da üstün gayretlerle çalıştığı, Türkiye'nin Afganistan'ı birçok konuda koruyup kolladığı çoğu Türk insanı tarafından ya hiç bilinmemekte ya da çok üstün körü bilgilerle değerlendirilmektedir. Bugün ise Afganistan, Türkiye'nin NATO şemsiyesi altında orada toplumsal amaçlı görev alması ve ardından ABD'nin terörle mücadelede Türk askerinden de yararlanmak istemesiyle yeniden kamuoyunun gündemindedir.

İşte bu tez; Atatürk döneminde Afganistan'la yaşanan, 1960'lara kadar dostane bir havada devam eden ve Türkiye'nin önemli yardımlarıyla ön plana çıkan ikili ilişkileri ortaya koymak için yazılmıştır. Atatürk döneminde gerçekleşen bu önemli tarihi olay, ülkemizde yeterince incelenmediği için çoğu konu ya hiç irdelenmemiş ya da yeterince tartışılmamıştır. Bu ise ister istemez yazılan bu tezin içerisinde bir eksiklik olarak kendini göstermiştir. Ancak Başbakanlık Devlet Arşivlerinden temin edilen belgeler, özellikle 1930'lu yıllar için aydınlatıcı bilgileri ortaya koyması adına çok faydalı olmuştur. Afganistan hakkında yazılmış olan tezler de daha ziyade 11 Eylül sonrasına yönelik değerlendirmeler eksenindedir. Bunun yanında güncel makale de çok kısıtlı miktardadır. Neticede Türkiye bağlamında konuya bakış açısı sunan belgeler istenen seviyede değildir. Belki çok kapsamlı bir arşiv incelemesiyle dönemin gazete ve dergilerinden istifade etmek mümkün olabilirdi; ancak bunun yüksek lisans tez süresi içerisinde temininin zor olduğu değerlendirilmiştir. Afganistan üzerine ise yabancı dilde İngilizce eserler yeterince mevcuttur. Bu kitapların birçoğu birinci elden kaynak olması nedeniyle çok önemlidir. Ancak yabancı eserlerde de Türkiye konusu çok yüzeysel, bazen taraflı ve kısa şekilde geçtiği için yetersiz kalmıştır. Sonuçta bu tez, elde mevcut olan bütün kaynaklar bir bütünlük oluşturacak şekilde tezin içinde uygun olarak kullanılarak hazırlanmıştır. Bu tezin; Atatürk döneminde Afganistan'da ortaya konan başarılı devlet politikasını tüm açıklığıyla ortaya çıkararak, günümüze hem iyi bir örnek olarak sunmasını hem de bugünlerde dünya gündemini meşgul eden Afganistan gerçeğine karşı Türkiye'nin muhtemel yaklaşımına ışık tutmasını bekliyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

1. PROBLEM DURUMU

Dört yıl süren ve 1918 yılında sona eren Birinci Dünya Savaşı sonunda özetle genel durum şu şekildedir: Yıkıcı büyük savaşta kaybeden İttifak Devletleri arka arkaya ateşkes antlaşmaları yapmış ve ardından ağır şartlarda barış antlaşmaları imzalamış; savaş devam ederken Rusya'da öncesinde Ekim Devrimi ile Bolşevikler yönetimi ele geçirmiş ve Brest-Litovsk Antlaşmasıyla İttifak Devletleri lehine olacak şekilde savaş dışı kalmış; Osmanlı İmparatorluğu savaş süresince büyük bir mücadeleyle savunduğu, İtilaf Devletleri'ne geçit vermediği Çanakkale Boğazı'nı Mondros Ateşkes Antlaşması ile geçişe açmış ve Boğazları İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakmış, en sonunda İtilaf Devletleri'nin kendisinin geleceği için vereceği kararı büyük bir çaresizlik içinde bekler duruma düşmüştür. Yenilen diğer bütün devletlerle barış antlaşmaları yapılmış olmasına karşın, halen kendisiyle bir barış antlaşması yapılmayan Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'nun paylaşılma planlarına göre yavaş yavaş birçok cepheden işgale başlanmıştır. Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgaliyle başlayan Batı Anadolu'yu ele geçirme hayali de, savaş öncesi Osmanlı'nın paylaşılması planının bir parçası olarak gerçekleşmeye başlamıştır. İşte yaşanan bu tüm olumsuzluklar içinde 19 Mayıs 1919'da, görünürde Osmanlı'nın görevli bir subayı olarak Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'yi de fiili olarak başlatmıştır.

Aynı dönemde Doğu'da bağımsızlığı kazanma yolunda bir başka millî mücadele de devam etmekte ve sonuca adım adım yaklaşmaktadır. Bu önemli tarihi olay; Üçüncü İngiliz Afgan Savaşı ve Afganistan'ın İngilizlerden tam bağımsızlığını kazanmasıdır. 1747'de Ahmet Şah Dürrani önderliğinde millî birliğini sağlayan Afganistan, sonraki dönemlerde uzun yıllar sömürgeci İngilizlerin ve Rusların yayılma alanlarının tam ortasında doğal bir tampon görevi görmesi nedeniyle sürekli bu ülkelerin tehdidi altında varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Özellikle de, Hindistan yarımadasında XIX. yüzyılda yayılmasını tamamlayan İngilizlerle uzun bir mücadele içinde bulunmuş; sonunda İkinci İngiliz Afgan Savaşı sonrası dış işlerinde İngiltere'ye bağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 1919 Mayıs'ında Anadolu'da başlattığı tam bağımsızlık yolunda kurtuluş mücadelesiyle aynı tarihlerde Afgan Emiri Amanullah Han tarafından İngilizlere karşı ülkesinin bağımsızlığını kazanma savaşı başlatılmıştır. Üç ay süren Üçüncü İngiliz Afgan Savaşı sonucunda imzalanan Ravalpindi Antlaşması ile Afganistan, bağımsızlık yolunda önemli bir

TASNİF DIŞI

adım atmış; 1921 yılında yapılacak olan düzenlemelerle de bağımsızlığını İngilizlere karşı bütünüyle kazanmıştır. Zaten Afgan tarihi bir bütün olarak incelendiğinde, karakteri itibariyle savaşçı ve bağımsızlığına düşkün olan bu milletin öyle kolay kolay kontrol edilemediği de tarihi bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı tüm hızıyla sürerken Çarlık Rusyası 1917 Ekiminde Bolşevikler tarafından gerçekleştirilen bir ihtilal neticesinde komünizmin etkisine girmiş ve ardından savaştan çekilmiştir. Rusya'daki önemli bu toplumsal ve siyasi değişim, dünyada uzun yıllar etkisi sürecektir. XVII. yüzyıldan başlayarak devam eden uzun yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile sürekli bir mücadele içinde yer alan ve daha sonra Osmanlı'nın yıkılmasında büyük pay sahibi olan Rusya, tarihin bir cilvesi olarak artık Anadolu'daki mücadelede Türklerin yanında yer alır duruma gelmiştir. Sonuçta Atatürk'ün Yunanlılara karşı verdiği millî mücadelede ihtiyaç duyduğu ve duyacağı askeri malzemelerin önemli bir kısmı Sovyet Rusya'dan temin edilmiştir.

Türkiye, Afganistan ve Sovyet Rusya'nın özellikle Millî Mücadele Dönemi'nde ortak bir düşmanı vardı: dönemin emperyalist süper gücü İngiltere. Zaman içinde hem Afganistan hem de Sovyet Rusya İngiltere ile anlaşmış görünseler de, Sovyet Rusya rejim yönünden, Afganistan ise Hint Müslümanları ile ilişkisi bağlamında İngiltere'ye karşı sürekli bir tehdit içermektedir. Anadolu'daki Millî Mücadele ise her ne kadar Yunanlılara karşı yapıyor görünse de, arka planda İngiltere'nin olduğu bilinen bir gerçektir.

Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükümeti'nin ilk uluslararası ve hukuksal başarısı Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması olsa da, aslında 1 Mart 1921'de Afganistan ile, 16 Mart 1921'de de Sovyet Rusya ile Moskova'da yapılan antlaşmaların ayrı birer önemi vardır. Çünkü bu antlaşmalar aynı zamanda ilgili ülkelerle sağlam bir dostluğun da temelini (her ne kadar Sovyet Rusya tarafında arada bir tereddütler olsa da) oluşturmuştur. Özellikle Ruslarla yapılan antlaşmanın önemi ve sonuçları konusunda hemen herkes az çok bir şey bilip fikir yürütebilirken, ondan önce Afganistan ile yapılan antlaşma konusunda ise birçok kişi daha az bilgi sahibi görünmektedir. Afganistan gibi daha yeni bağımsızlığını kazanmış*, birçok yönden Millî Mücadele'de Türkiye'ye maddi yönden destek sağlamaya olanakları yetersiz bu Müslüman ülkenin Atatürk için acaba önemi ne olabilirdi? Millî Mücadele yıllarında başlayan ve hızlanarak devam eden Türkiye Afganistan ilişkilerinin

* Afganistan'ın İngiltere tarafından tam kontrolü hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Daha ziyade maddi yardım ve dış ilişkilerin İngilizler nezdinde yürütülmesi şeklinde bir bağımlılıktan söz edilebilir.

TASNİF DIŞI

Atatürk'ün düşünce penceresinde ifade ettiği anlam ne olabilir ve sonuçta Türk Dış Politikası için nasıl bir çıkarımda bulunulabilir?

Türkiye'nin Afganistan ile 1921 yılında Moskova'da bir antlaşma imzalamadan daha önce ikili ilişkiye girdiği görülür. Yani Moskova'da yapılan bu antlaşma o an için imzalanmış ve tesadüfen yapılmış değildi. Atatürk, öncesinde Afgan asıllı Abdurrahman Bey'i 18 Ağustos 1920'de Afganistan temsilciliğe atamıştır. Yine aynı tarihlerde Cemal Paşa'nın Rusların desteğinde Afganistan'a gittiği ve Afganistan'da bir takım faaliyetlere başladığı görülür. Her ne kadar Cemal Paşa'nın faaliyeti Atatürk'ün istemi dışında gerçekleşmiş görünse de, İngilizler üzerinde yarattığı menfi etki bakımından ve kendisinin Cemal Paşa ile gerçekleştirdiği yazışmalar bağlamında ayrı bir önem arz etmektedir.

Afganistan, 1 Mart 1921 tarihli antlaşmayı müteakip Türkiye'ye Sultan Ahmet Han'ı Afganistan elçisi olarak göndermiştir. Elçilik binasına Afgan bayrağının çekilmesini bizzat Atatürk kendisi icra etmiştir. Atatürk daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Medine'nin savunulmasında büyük kahramanlıklar gösteren Korgeneral Fahrettin (Türkan) Paşa'yı Afganistan'a elçi olarak göndermiştir. Fahrettin Paşa'nın Afganistan'a gitmesi özellikle İngiltere'de endişeyle karşılanmıştır. Kurtuluş Savaşı süresince hızla gelişen Afganistan Türkiye ilişkileri, Atatürk'ün özellikle Amanullah Han'la olan özel dostluğu ile birlikte en üst seviyeye çıkmıştır. Amanullah Han'ın tahttan indirilişinden sonra iktidara gelen sırasıyla Nadir Şah ve oğlu Zahir Şah dönemlerinde de, iki ülke ilişkilerinin heyecan ve sıcaklığını kaybetmediği görülür. Ayrıca Türkiye, 1921 ve 1928 yıllarında yapılan antlaşmalarla garanti altına alınan çeşitli alanlardaki imkânları ölçüsündeki yardımları, büyük bir özveriyle uzun bir dönem yerine getirmeye çalışmıştır. Bu yardımlar, Afganistan'ın kalkınması ve çağdaşlaşma yolunda Türkiye'yi takip edebilmesi için başta eğitim ve sağlık olmak üzere hemen her alanda yapılmıştır. Sonuçta Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında 1937'de Sadabat Paktının imzalanmasıyla, Türkiye Afganistan arasındaki ikili ilişki, bölgesel bir nitelik kazanarak zirve yapmıştır.

Afganistan Türkiye ilişkilerinde Atatürk döneminde Türkiye'nin daha başat bir rol oynadığı ve Afganlı liderlerin tabiriyle "büyük kardeş" rolünde olduğu bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Atatürk'ün çağdaşlaşma yolunda yönünü Batıya döndüğü ve bu yönde çaba gösterdiği ancak tam bağımsızlık ilkesine de sürekli bağlı kaldığı bir ortamda, Afganistan ve İran gibi Türkiye'nin doğusunda yer alan ülkelerle yürüttüğü sıcak ve dostluk dolu ilişkiler, özellikle Laik Türkiye ile Müslüman kimliği ön planda olan Afganistan'la ilişkiler bağlamında özel bir önem taşımaktadır.

TASNİF DIŞI

Türk Dış Politikasının en parlak dönemlerindeki bu Türk Afgan dostluk, kardeşlik ve iyi ilişkilerinin, Atatürk'ün penceresinde taşıdığı önemini bugünün politik ortamına da bir gönderme yapacak şekilde irdelenmesi bu tezin esasını oluşturmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı; Atatürk Döneminde Türkiye Afganistan ilişkilerini o günün şartlarında ve Atatürk'ün bakış açısıyla değerlendirerek, bugünkü Türk Dış Politikası açısından bir çıkarımda bulunmaktır. Bu amaçla şu alt konularda cevap aranmaya, ilgili konuların doğru olup olmadığının test edilmesine çalışılmıştır.

- a. 1919-1938 arası dönemde dünya siyasi ortamı nasıldır?
- b. Aynı dönemde Türk Dış Politikası nasıl şekillenmiştir?
- c. Afganistan'ın sosyal ve toplumsal yapısı nasıldır? Stratejik önemi nedir?
- ç. Atatürk ve Kral Amanullah Han arasındaki samimi ve dostça ilişkiler Türk Afgan ilişkisinin gelişmesinde ne derece etkili olmuştur?
- d. Nadir Şah dönemindeki Türk Afgan ilişkisi Amanullah Han dönemine kıyasla nasıldır?
- e. Zahir Şah döneminde ikili ilişkiler nasıl bir seyir izlemiştir?
- f. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinin Türkiye-Afganistan ilişkilerine etkisi ne yönde olmuştur?
- g. Afganistan'a Türkiye'den yapılan yardımlar nelerdir?
- ğ. Afganistan'a yapılan yardımlarda Türkiye'nin diğer devletlerle mücadelesi olmuş mudur?
- h. Türkiye, Afganistan ile ilişkisinde başat rol oynamıştır.
- ı. Günümüz Türk Dış Politikası için geçmişteki Afganistan örneğinden ne sonuç çıkarılabilir?

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu tezin yazılma amacı: 2001 Ekiminde ABD'nin gerçekleştirdiğı askeri operasyonla bugün adından sıkça söz ettiren Afganistan'ın tarihsel arka planına da

ışık tutarak, Atatürk dönemindeki Türk Afgan ilişkilerinin önemini ortaya koymak; bunu yaparken elde edilen veriler ile günümüz Türk Dış Politikası için bir takım sonuçlar çıkarmak ve birçok kişi tarafından bugün bile tam anlamıyla bilinmeyen Afganistan'ın Atatürk ve Türkiye için o tarikte ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaktır. Bu çalışma ile, dış politika yapıcılarına olduğu kadar, üzerinde yeterince çalışılmayan Atatürk Dönemi Türkiye Afganistan ilişkileri hakkında akademik alanda araştırma yapacak olanlara da yeni bir bakış açısı sunmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmada Türk Afgan ilişkilerinde Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'nin başat rolü ön plana çıkarılarak, bugünün Türkiyesi için bir sonuç elde etmek amaçlanmıştır. Hele günümüzde, toplumun hemen her kesiminde dış dünya tarafından bir kuşatılmışlık duygusunun yaşandığı bir ortamda; geçmişte Atatürk'ün bugünden çok daha zor ve çetin ortamlarda üstün dış politika yaklaşımını Afganistan örneğinde incelemek büyük bir önem kazanmaktadır. Ayrıca Afganistan'da NATO görevi çerçevesinde Türk Askeri Birliklerinin de bulunduğu dikkate alındığında ve herkesçe kabul gören, Afgan halkının Türklere geçmişten gelen(özellikle Atatürk döneminden) derin sevgi ve sempatilerinin yarattığı etki, bu konudaki çalışmaya daha bir önem kazandırmaktadır. Son olarak, ABD'nin Türkiye'den Afganistan'da terörle mücadele için asker istemesi bağlamında yaşanan gelişmeler de, bu çalışmanın önemini arttırmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Bu tez çalışmasında aşağıdaki konular ayrıca ispatına gerek duyulmadan doğru olarak kabul edilmiştir.

- Atatürk'ün dış politika yaklaşımı Türkiye'nin dış politikasını oluşturur.
- Türkiye laik, Afganistan ise İslami kurallarla yönetilen bir devlettir.
- Türkiye Atatürk döneminde çağdaşlaşma yolunda önemli mesafe kat etmiştir. Ve bunun tüm ülkede yaygınlaştırılması hızla devam etmektedir.
- Tezin incelendiğinde dönemde(1919-1938) Türkiye'nin altyapısı (toplumsal, ekonomik, siyasi, askeri) Afganistan'a göre çok daha iyi durumdadır.
- Atatürk döneminde İngiltere emperyalist süper güçtür.
- Türkiye'nin 1930'larda İran'la çok iyi ikili ilişkileri bulunmaktadır.

TASNİF DIŞI

- Atatürk'ün dış politika prensipleri: Gerçekçilik, Tam Bağımsızlık, Barışçılık (Yurtta sulh! Cihanda sulh!), Güvenlik Politikası ve Akılcılık'dır.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

- Araştırmada sadece Türkiye'deki yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. İngilizce haricinde, diğer yabancı dillerdeki kaynaklardan dilbilgisi yetersizliğinden dolayı yararlanılamamıştır.

- Konuyla doğrudan ilgili yazılmış Türkçe eser yeterince mevcut değildir. Ayrıca bu konuda yazılmış makale de yok denecek azdır. Yabancı kaynaklar da daha ziyade Afgan tarihini anlatmaktadır.

- Yıllardır nüfus sayımı yapılamadığı için, Afganistan'a ait bilgiler (nüfus, etnik yapı gibi) hakkında ciddi tereddütler bulunmaktadır.

- Mevcut kaynaklardan birçoğu ana kaynak olarak mütalaa edilebilecek o günün gazete, dergi ve arşiv belgelerini referans aldığı için bu tez yazımında zaman kaybına neden olmamak adına ana kaynaklar yerine birincil kaynaklara atıf yapılmıştır. Ancak kritik belgeler ile birden fazla atıf görmeyen ve bu nedenle şüphe duyulabilecek önemli belgeler için bu durum söz konusu değildir. Özellikle Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri doğrudan kullanılmıştır.

6. TANIMLAR

Batılılaşma: Osmanlı Devletinde ve Rusya'da XVIII. yy.da, Japonya'da XIX. yy.da başlayan ve devletin düştüğü bunalımı Batının kurumlarını, bilim ve teknolojisini örnek alarak gidermeyi amaçlayan siyasetin yarattığı, giderek etkisi derinleşen tarihsel sürece verilen ad¹.

Emir: Müslüman Ortadoğu ülkelerinde bey, askeri komutan, vali ya da yüksek rütbeli subay. Zaman zaman askeri önderler için kullanılan emirü'l-müminin unvanını büyük olasılıkla Kuran'daki "Allah'a, peygambere ve aranızda komuta yetkisiyle donatılanlara (ulû'l-emr) itaat etti."(Maide:59) biçimindeki emre dayanarak ikinci halife Hz. Ömer kullanmıştır. Bu unvan, 1517'de halifeliği devralan Osmanlı hükümdarlarınca pek az kullanıldı. Sonradan emir unvanı Orta Asya'da, özellikle Buhara ve Afganistan'daki bağımsız küçük devletlerin hükümdarlarınca benimsendi².

¹ "Batılılaşma", **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt III, 2004, s.503.

² "Emir", **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt VIII, 2004,s.167.

TASNİF DIŞI

Emperyalizm: 1. Bir devletin kendi sınırları dışında yaşayan başka halklar üzerinde onların rızası olmaksızın denetim kurmayı amaçlayan politikası. Her zaman kurbanlarına karşı güç kullanmayı içermesi nedeniyle emperyalizm, genellikle ahlaki bakımdan kınanacak bir olgu olarak değerlendirilmiş ve XX. yy.da emperyalizm terimi uluslararası propagandada rakip devletlerin politikasını kötülemek için sıkça kullanılmıştır³. 2. Bir devletin başka bir devlet ya da devletler topluluğu üstündeki iktisadi, askeri, kültürel vb. egemenliğidir⁴.

Han: 1. (Eski Türkçede Kan) Eskiden Türklerde ve Moğollarda önce klan ve kabile şefliği, boy şefliği daha sonra da hükümdarlık unvanı⁵.

2. Göktürkler tarafından “kağan” la(daha sonra “hakan”) eşanlamlı olarak kullanılan “han” unvanı, Müslüman ülkelerde ilk kez Karahanlı hükümdarlarında rastlanır. Selçuklular ve Harizmşahlar döneminde soyluluğun en üst unvanıydı. Moğollarda bir ulusun başında olanlar için kullanıldı. Hindistan’daki Türk hükümdarlar döneminde bu unvan özellikle İran ve Afgan asıllı soylulara verildi. Orta Asya’daki küçük Türk devletlerinin (Hive hanlığı, Buhara hanlığı) hükümdarları da “han” unvanıyla anıldılar⁶.

Kabile: Kültürel antropolojide, toplumsal örgütlenmenin belirli bir kuramsal tipi. Kabile örgütlenmesinin, aynı soydan geldiklerine ilişkin geleneksel inançlar taşımalarıyla tanımlanan, aile düzeyinin üstünde geçici ya da kalıcı bir siyasal bütünleşme gösteren ve aynı zamanda ortak bir dilleri, kültürleri ve ideolojileri olan küçük gruplara dayalı olduğu varsayılır. İdeal kabile modelinde, kabile mensupları aynı kabile adını taşırlar, bitişik bir alanda yaşarlar ve tarım, ticaret, ev yapımı, savaş ya da dinsel törenler gibi ortak etkinlikleri hep birlikte yürütürler. Kabileler genellikle (bandlar, klanlar, köyler ya da mahalleler gibi) daha küçük yerel topluluklardan oluşurlar, kendileri ise kavim ya da ulus denen daha yüksek öbikleşmeler içinde yer alırlar⁷.

Laiklik: 1. Din ile devlet ve yönetim işlerinin birbirinden ayrılması. Türkçeye Fransızcadan alıntılanan “laik” terimi, Yunancadaki “laikos” ve Latincedeki “laicus” sözcüklerinin kökünü oluşturan “laos” tan (Yunanca “halk”) türetilmiştir. Eski çağlardan bu yana din adamı olmayan, ruhani bir sıfatı ve dinsel bir işlevi bulunmayan kişi, kurum ve nesneleri, kısaca dinin alanı dışında kalan alanı

³ “Emperyalizm”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt VIII, 2004,s.172.

⁴ “Emperyalizm”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt VII, İstanbul, Milliyet, t.y.,s.3682.

⁵ “Han”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt X, 2004,s.365.

⁶ “Han”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt X, İstanbul, Milliyet, t.y.,s.5006.

⁷ “Kabile”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt XII, 2004,s.371.

TASNİF DIŞI

belirtmek için kullanılır. Laiklik de özünde, din alanı ile dünya ve kamu işleri alanının birbirinden ayrılması, birbirine karışmamaları anlamına gelir. Bir yönetim ilkesi ya da devletin niteliklerinden biri olarak kişileri ilgilendiren yönüyle bir dokunulmazlık alanı da çizer. Kişileri dinsel inanç ya da inançsızlıktan, din uyruklarını yerine getirip getirmemekten dolayı kınamaması, ayırım görmesini, serbestçe ibadet edebilmesini, ibadete zorlanmamasını vb. öngörür⁸.

2. Laiklik, yönetimi, siyaseti, eğitimi, devlet ve toplum yaşamının gerekli kıldığı görevleri dinin, dinsel kuralların etkisinden, tekelinden kurtarmak, devlet işleriyle din işlerini birbirinden ayırmak; us'u ve bilimi devlet ve toplum yaşamında egemen kılmaktır. Kişiler dinsel inançlarında özgürdürler; devlet, dinsel inançlarından ötürü kişilere ayrıcalık tanıyamaz. Kişiler de kendi aralarında inançları ne olursa olsun birbirine karşı saygılı olmak zorundadır. Din toplumsal bir kurumdur, bir tinsel inanca düşüncesidir; ama devlet ve toplum yaşamında, bu yaşamın yönlendirilmesinde, işlevinde geçerli olamaz. Evrensel ve yaşamsal düzenlemelerde egemen olması gereken us ve bilimdir. Söylendiği, bazılarınca inandırılmak istendiği gibi laiklik din düşmanlığı değildir⁹.

Modernleşme: Toplum bilimlerinde, insan uygarlığının genellikle sanayileşme ve laikleşme aracılığıyla uğradığı ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm. Önceleri Batılılaşma ile eş anlamlı tutulmuşsa da, günümüzde artık Avrupa kökenli öğelerin öteki toplumlara taşınması ya da belirli bir toplum modeline geçiş süreci olarak görülmemektedir. Çeşitli yollardan gerçekleşebileceği, görünümde de alabileceği kabul edilmektedir¹⁰.

Molla: “Mevali” olarak da bilinir. Osmanlı devletinde mevleviyet aşamasına yükselen ilmiye mensuplarının unvanı. Arapçadaki “Mevla” sözcüğünden (efendi, sahip) Türkçeleşmiştir¹¹.

Mücahit: Kutsal sayılan bir ülkü, özellikle din adına savaşan kimse için kullanılır¹².

Softa: 1. Özellikle dinî konularda değişmez, katı görüşleri olan, bu görüşleri mutlak gerçeklikler olarak kabul eden ve bunları kesin, tartışma götürmez biçimde

⁸ “Laiklik”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt X, 2004, s.254.

⁹ Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli** (10. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006, s.216.

¹⁰ “Modernleşme”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt XVI, 2004, s.173.

¹¹ “Molla”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt XVI, 2004, s.194.

¹² “Mücahit”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt XVI, İstanbul, Milliyet, t.y., s.8429.

TASNİF DIŞI

ortaya koyan kimse; bağnaz, geri kafalı, yobaz. 2. Medrese öğrencisi. 3. İlmîye sınıfından olanları aşağılamak için kullanılan söz¹³.

şah: Eski Farsça Hşayathiya. İran ya da Pers hükümdarlarının unvanı. Zamanla İslam aleminde hükümdar anlamında yaygın olarak kullanılagelmiştir. “Hükümdarlar hükümdarı” anlamına gelen “şehinşah” unvanı, Perslerin krallar kralı saydığı II. Kyros'un (Büyük)(hd iö 559-y.529) anısına XX. yüzyılda Pehlevî hanedanı tarafından kullanılmıştır. Gene “şah”tan türetilen Farsça “padişah” unvanı da “koruyucu, ulu hükümdar” anlamını taşır. şah unvanı, 1973'te monarşinin yıkılmasına değin Afganistan'da, ayrıca Orta ve Güney Asya'daki başka ölkelerde birçok hükümdar ya da prens tarafından kullanılmıştır. Soyla gelen valiler de bazen kendi adlarına şah sıfatını eklemişlerdir¹⁴.

şeriat: Kuran'a dayanan İslam hukuku. Sözcük genellikle İslam dini, dinî buyruk ve yasaklarının tümü ve daha özel olarak Allah'ın Hz.Peygamber aracılığıyla insanların eylemlerini düzenlemek için koyduğu yasalar anlamına gelir. Ayrıca, daha çok çoğul (şerai) olarak hükümler anlamına da kullanılır. şeriatı uygulayan kimseye kadı denir. Kadının resmi görevi yargıçlıktır ve verdiği kararlar bağlayıcıdır¹⁵.

¹³ “Softa”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt XX, İstanbul, Milliyet, t.y, s.10639.

¹⁴ “şah”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt XX, 2004,s.252.

¹⁵ “şeriat”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt XXI, İstanbul, Milliyet, t.y, s.11054-11055.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ

Bu tez çalışmasında araştırma modellerinden genel tarama modelinden biri olan tekil tarama modeli kullanılmıştır. Bu model kullanılırken de; Türk-Afgan ilişkileri dönemsel boyutlarıyla tarihsel bir sıra ve bütünlük içerisinde incelenmiş, daha sonrada her bir dönem kendi içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca bulguların öncesinde, kuramsal çerçevede dönemin Türkiye açısından iç ve dış ortamı ile Afganistan'ın tarihi, siyasi, toplumsal, coğrafik yapısı ve stratejik önemi ortaya konmuştur.

2. VERİLERİN TOPLANMASI

Araştırmada bir takım tanımlar, kuramsal veriler ve temel bilgiler araştırma eseri niteliğinde olan kitaplar, ansiklopedik eserler ve internet ortamındaki bir kısım güvenilir veri kaynaklarından; yargısal veriler ise bilimsel makale, kitap ve tezlerden elde edilmiştir. Bazı somut veriler de arşiv belgelerinden istifade edilerek toplanmıştır.

Tüm veriler belgesel tarama tekniğı kullanılarak; yukarıda sayılan arşiv belgelerinden, kitaplardan, makalelerden, tezlerden ve kısıtlı orandaki bilgisayar ve internet ortamı ile kütüphanelerden tarafımca toplanmıştır. İnternet ortamındaki veriler diskete kaydetmek suretiyle bilgisayara doğrudan aktarılırken; kitap, makale, arşiv belgeleri ve özellikle kütüphane kaynaklarından fotokopi, bilgisayarda tarayıcı ile tarama yapma, not alma ve önemli yerlerin altını çizme şeklinde çeşitli yöntemlerden her biriyle çalışılmıştır. Özellikle arşiv belgeleri atıf yapılan yerde doğrudan kullanılırken, yorum içeren kaynaklardan alıntı yaparken ise çoğunlukla “dolaylı alma tekniğı” kullanılmıştır.

3. VERİLERİN ÇÖZÜMÜ VE YORUMLANMASI

Verilerin çözümü, nitel araştırma tekniklerinden belgesel tarama yöntemiyle yapılmıştır. Ancak bazı belgelerin incelenmesinde konunun önemine binaen söylev analizine de yer verilmiştir. Bu teknik, belgesel taramayla birlikte sık sık kullanılmıştır.

TASNİF DIŞI

Toplanan veriler daha sonra taslak plana uygun şekilde yazılmadan önce, ifade ettikleri değęer bakımından yeniden gözden geçirilerek bir elemeye tabi tutulmuş ve gereksiz olanlar çıkarılmıştır.

Konunun akışını bozmamak adına, gerekli görülen birçok yerde, dipnotlarda çok fazla açıklama yapılması gereği duyulmuştur. O nedenle dipnotların dikkatlice okunması tezin bir bütün olarak anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Ayrıca her ana bölümün başında kısa bir giriş cümlesiyle hem konu hakkında genel bir bilgi verilmiş hem de konular arasında bir bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. 1919-1939 ARASI DÖNEM DÜNYA SİYASİ ORTAMI

İki büyük savaş arası dönem genelde bütün tarihçiler tarafından iki bölüm halinde incelenmektedir. Birinci bölüm, Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan yeni düzen nedeniyle geçici bir barış dönemini ifade ederken; ikinci dönem ise Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra değişen dengeler ve artan kamplaşma ekseninde gelişen olayları kapsamaktadır.

Dünya siyasi ortamındaki bu dönemsel farklılık, Türk Dış Politikasında da doğal olarak yansımaları bulmuştur. Bu nedenle kuramsal çerçevenin bu bölümünde, Türkiye'yi ilgilendiren dünya olaylarına biraz daha fazla ve genel hatlarıyla değinilirken; diğer uzak olaylardan ise, bütün gelişmelerin birbiriyle etkileşim içinde olması bağlamında çok kısa ve öz olarak bahsedilecektir.

a. 1919-1929 Arası Dönem: Geçici Barış Dönemi

Birinci Dünya Savaşı sonrası ABD Başkanı Wilson'ın belirlemiş olduğu prensipler doğrultusunda ve onun kişisel gayretiyle dünya barışını korumak için uluslararası çalışmalara başlandı. Bu amaçla kurulan Milletler Cemiyeti (MC) ve onun ekseninde oluşturulan yeni dünya düzeni, bu dönemde arzu edilen barışı yakalamış görünüyordu. On yıl gibi kısa bir döneme tekabül eden bu dönem, tarihçiler tarafından kalıcı olmaması nedeniyle 'Geçici Barış Dönemi' olarak nitelendirilmektedir. Bu bölümde döneme damgasını vuran olaylar birer başlık altında ve tarihi akış içinde incelenecektir.

(1) Milletler Cemiyetinin Kuruluşu ve Barış Antlaşmaları

Dünya barışını korumak için 1815 Viyana Kongresinden bu yana çeşitli girişimler olmasına karşın bir netice alınamamıştır¹⁶. Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisinden sonra bu girişimler hız kazanarak, ABD Başkanı Wilson'un düşünce ve gayretleri ekseninde yeni bir çalışma başlatılmıştır. Bu çalışma Paris Barış Konferansı adı altında Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin katılımı ile gerçekleşmiş ve sonunda 25 Ocak 1919 tarihinde Milletler Cemiyeti'nin kurulması

¹⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih(1789-1999)(5.Baskı)*, İstanbul, Filiz Kitap Evi,2000,s.524.

kararlaştırılmıştır. Cemiyetin sözleşmesi 28 Nisan 1919 tarihinde konferansın Genel Kurulunda kabul edilerek Milletler Cemiyeti kurulmuştur¹⁷.

Cemiyet kurulmadan önce Konferansın kararlarında hâkim olan devletler; ABD, Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya idi. Bunun yanında esas itibariyle konferansa İngiltere ve Fransa daha çok hâkim oldu. Çünkü bu iki devletin de amacı Avrupa'da Almanya'yı adamaklı ezmek ve düzeni kendi istedikleri şekilde kurmaktır¹⁸. Fransa ve İngiltere'nin etkisiyle şekillenen Milletler Cemiyeti sözleşmesi, daha sonra yenilen devletlerle yapılacak olan Barış antlaşmalarında "Birinci Bölüm" olarak konacaktır¹⁹.

MC'nin kurulmasından sonra ilk barış antlaşması Almanya ile yapılmıştır. Almanya'ya verilen antlaşma metni Almanların itirazlarına rağmen 28 Haziran 1919 tarihinde Versailles Sarayı'nda karşılıklı olarak imzalanmıştır²⁰. Bu antlaşmayla Almanya ekonomik, askeri ve siyasi yükümlülükler altında çok ağır bir şekilde mahkûm ediliyordu²¹.

İkinci barış antlaşması Avusturya ile 10 Eylül 1919 tarihinde St.Germain –en-Laye'de imzalandı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da yıkılışı olan bu antlaşmayla Avusturya, çoğu toprağını kaybederek küçük bir devlet olarak kalmış; ayrıca Milletler Cemiyeti'nin rızası olmadan Almanya ile birleşmesi yasaklanmıştır²².

Üçüncü antlaşma Bulgaristan ile 27 Kasım 1919 tarihinde Neuilly-sur-Selne'de imzalandı. Bulgaristan'ın da önemli toprak kaybı yaşadığı bu antlaşmayla ayrıca Ege denizine çıkışı da kesiliyordu²³.

Son antlaşma ise, Avusturya Macaristan İmparatorluğundan ayrılarak bağımsız ayrı bir devlet haline dönüşen Macaristan ile 4 Haziran 1920 tarihinde Trianon'da imzalandı. Diğer yenilen devletler gibi ağır askeri, siyasi ve ekonomik yaptırımların yanında, Macaristan önemli toprak kaybına uğramıştır²⁴.

Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan Sevr Barış Antlaşması ise yürürlüğe girmeyen tek antlaşma olarak tarihteki yerini almıştır.

¹⁷ Uçarol, **a.g.e.**, s.524-525.

¹⁸ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(15. Baskı)**, İstanbul, Alkım, 2005, s.145; Uçarol, **a.g.e.**, s.511.

¹⁹ Uçarol, **a.g.e.**, s.526.

²⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.146; Uçarol, **a.g.e.**, s.512.

²¹ Daha geniş değerlendirmeler için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.146-147; Uçarol, **a.g.e.**, s.512-513.

²² Armaoğlu, **a.g.e.**, s.147-148; Uçarol, **a.g.e.**, s.513.

²³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.148; Uçarol, **a.g.e.**, s.513.

²⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.148; Uçarol, **a.g.e.**, s.513-514.

(2) Avrupa Kıtasında Meydana Gelen Önemli Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı Avrupa güç dengesini kökten değiştirmişti. Yeni güç dengesinde İngiltere süper güç olarak sivrilirken, Fransa da Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun etkisiz hale getirilmesiyle İngiltere'den sonra ve özellikle de Kıta Avrupasında önemli bir güç olarak ortaya çıkıyordu²⁵. Bundan sonra olaylar, Kıta Avrupasında barış antlaşmalarıyla oluşturulan düzeni özellikle Fransa'nın devam ettirme gayreti içinde geliştirecektir.

(a) Locarno Antlaşması ve Alman Fransız Münasebetlerinin Seyri

Savaş sonrası Fransa, Avrupa'da tekrar oluşabilecek bir Alman tehdidine karşı İngiltere ve ABD'den istediği yardım garantisini alamayınca, Avrupa'da çeşitli devletlerle ittifak sistemleri oluşturmaya başlar²⁶. Bu çerçevede Yugoslavya, Romanya ve Çekoslovakya ile birlikte Küçük Antantı oluştururken; Belçika ve Polonya ile de ayrı ayrı birer antlaşma yapmıştır²⁷. Tüm bunlar Almanya'ya karşı alınan güvenlik tedbirleriydi.

Almanya'nın tamirat borçlarını ödemekte yaşadığı güçlük müttefik devletlerden özellikle Fransa tarafından tepkiyle karşılanırken; Fransa zorlama tedbir olarak Ruhr Bölgesini bile işgal etmiştir. Bu gelişmelerin devamında bir ara iki ülke savaşın eşiğine dahi gelecektir. Ne var ki Almanya'nın zamanla ekonomik çöküntüye girmesi borçların ödenmesini imkânsız hale getirecek ve yeniden düzenlenmesini gerektirecektir²⁸.

Daha sonra İngiltere ve ABD'nin araya girmesiyle yeni bir borç ödeme planının yapılıp Almanlara verilmesi iki ülke ilişkilerini yumuşatmıştır. Dört yıl olarak kabul edilen Dawes Planı, sürenin sonunda tekrar görüşülecektir. Bu olumlu gelişme içinde Fransa Ruhr Ekonomik bölgesini Almanya'ya tekrar geri verecektir. Ayrıca oluşan bu olumlu hava içinde Locarno süreci de başlayacaktır²⁹.

Fransa'nın Almanya'ya karşı İngiltere ile birlikte yapmak istediği ittifak sistemi, İngilizlerin bundan kaçınması nedeniyle yapılamamıştı. Ancak zamanla Almanya ve Fransa arasındaki borçlar sorunun çözüme kavuşmuş olması nedeniyle

²⁵ Uçarol, a.g.e., s.531-532.

²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Armaoğlu, a.g.e., s.153-154; Oral Sander, **Siyasi Tarih(1918-1994)(13.Baskı)**, Ankara, İmge Kitapevi, 2005, s.16-17.

²⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.154-155; Sander, a.g.e., s.17.

²⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.157-158; Sander, a.g.e., s.22.

²⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.159; Sander, a.g.e., s.33.

TASNİF DIŞI

bir saldırmazlık antlaşması yapma fikri bu defa Almanya tarafından ortaya atılır³⁰. Bu teklife İngiltere ve İtalya'nın da katılması istenmiştir. Sonuçta Belçika, Çekoslovakya ve Polonya'nın da katılmasıyla Locarno Antlaşmaları 16 Ekim 1925 tarihinde İsviçre'de imzalanır³¹. Birinci antlaşma İtalya, İngiltere, Almanya, Fransa ve Belçika arasında yapılmış; Almanya batı sınırlarını nihai olarak kabul etmiştir. İkinci antlaşma ile de İtalya ve İngiltere Almanya'nın batı sınırlarının statüsünü garanti altına alıyordu³².

Locarno Almanların yeniden uluslararası arenaya dönüşü açısından önemli olduğu kadar, Almanya'nın Polonya ve Çekoslovakya ile olan doğu sınırları için bir garanti getirmemesi bakımından da dikkate değerdir³³. Ayrıca Avrupa kuvvetler dengesinde Almanya Fransa yaklaşmasıyla Fransa'nın Avrupa'da biraz daha öne çıkması, İngiltere tarafından pek de memnun karşılanmamıştır. Zaten daha sonra gerekli karşı adımlar da atılmaya başlayacaktır³⁴. Sonuçta Locarno ile Avrupa'da kısa da olsa bir barış dönemi başlamıştır.

(b) İtalya'da Faşizmin İktidara Gelişi

Birinci Dünya Savaşı'nın savaştan devletlerin halkında yarattığı çöküntü ve bıkkınlıktan İtalya da nasibini almış; ekonomik çöküntünün yanında savaş sonrası ülke'de düzensizlik hâkim olmaya başlamıştır. İtalya ayrıca savaştan istediği kazanımları da elde edememiş bir devlettir. Tüm bu olumsuz tablo içinde ülkede kalıcı bir iktidar kurulamadığı gibi, Mussolini'nin önderliğindeki koyu milliyetçi parti sürekli olarak güçlenmiş ve 30 Ekim 1922 tarihinde iktidara hâkim olmuştur³⁵. Kısa sürede ülkede faşist diktatörlük sistemini oluşturan Parti, İtalya'da 1943 yılına kadar iktidarda kalacaktır³⁶.

İtalyan dış politikası daha sonra bu yeni partinin ideolojisi ekseninde şekillenerek hareket etmeye başlayacaktır. Mussolini'nin Roma İmparatorluğu'nu hayata geçirme hayaliyle ülkesi için Adriyatik'ten başka Akdeniz, Balkanlar ve hatta Anadolu'da bir takım hedefler belirlemesi, bu döneme damgasını vuracaktır³⁷.

³⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.161. Aslında bu fikir çok önceden Almanya tarafından ortaya atılmış; ancak sorunlar çözülünce uygulama şansı bulmuştur. Bkz: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.160-161; Sander, **a.g.e.**, s.33.

³¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.161.

³² **a.y.**

³³ Uçarol, **a.g.e.**, s.528.

³⁴ İngiltere buna karşılık Almanya ile ekonomik olarak ilişkisini geliştirirken, diğer taraftan İtalya ile de irtibata geçmiştir. Bkz: Uçarol, **a.g.e.**, s.528.

³⁵ Uçarol, **a.g.e.**, s.531; Sander, **a.g.e.**, s.23-25.

³⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.172; Sander, **a.g.e.**, s.25.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.172-173.

Balkanlarda zamanla Arnavutluk'u nüfuzu altına alan İtalya, özellikle Yugoslavya ve Yunanistan için de büyük bir tehdit oluşturmaya başlamıştır³⁸.

Mussolini'nin Doğu Akdeniz ve Anadolu üzerindeki yayılma tehdidi, Türkiye İtalya ilişkilerinde daima bir soğukluğun var olmasına neden olmuştur³⁹. Zaman içinde de zaten Türkiye'nin bu tehdide karşı bölgesel işbirlikleri ile Balkan ve Sadabat Paktını kurduğu görülmektedir.

İtalya'nın Avrupa'daki ilişkilerine baktığımızda; İngiltere ile ilişkileri 1935 yılına kadar iyi bir seyir izlerken, Fransa ile ilişkiler hiç de iyi gitmemiştir. Özellikle de Fransa'nın Avrupa güç dengesinde öne çıkması İtalya'yı rahatsız etmiş, sonuçta da kendisini Almanya'ya daha çok yaklaştırmıştır⁴⁰.

(c) Balkanlar ve Tuna'daki Gelişmeler

Avrupa Siyasi Tarihi'nde bu bölge her zaman önemini ortaya koymuş ve savaş sonrası düzende bölgenin yapısı daha da karışık bir hal almıştır. Bölge ülkeleri arasında daha başlangıçta yeni düzenden memnun olanlar ve olmayanlar diye ayrışmalar başlamıştır⁴¹. Bölge ülkelerinin durumunu sırasıyla kısaca görmek bu karışıklığı daha açık bir biçimde ortaya koyacaktır.

Avusturya savaş sonrası imparatorluktan geri kalan küçük bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Nüfusunun homojenliğine karşın ekonomik yapı paramparça olmuştu. Bir de tamirat borçlarının varlığı durumu daha içinden çıkılmaz kılmıştı. Ayrıca Almanya ile hiçbir surette birleşmemesi için Versailles ve St.Germain'de gerekli tedbirler de alınmıştı. Daha sonra da İngiltere ve Fransa'nın aldığı tedbirlerle ekonomik olarak da Almanya'nın etkisine girmesi engellenmişti. Aynı şekilde İtalya ile benzer şekilde birleşmesinin de önü kapatılmaya çalışılmıştı. Tüm bu tedbirler ancak 1930'ların ortalarına kadar işe yarayacak, Avusturya hızla Almanya'nın etkisine girmeye başlayacaktır. Sonunda savaşa giden süreçte, 1938 yılında da Almanya'ya katılacaktır⁴².

Avusturya-Macaristan imparatorluğunun bir diğer parçası olan Macaristan da savaş sonrası çoğu toprağını kaybetmiş, ülkede istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Macaristan'ın topraklarını kaybetmesi onun revizyonist bir politika

³⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.173-174;

³⁹ Uçarol, a.g.e., s.531.

⁴⁰ J.M.Roberts, *Yirminci Yüzyıl Tarihi*(Çev.Sinem Gül), Ankara,Dost Kitabevi Yayınları,2003,s.356-357.

⁴¹ Armaoğlu, a.g.e., s.177.

⁴² Sander, a.g.e., s.56-58; A.Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944, s.526.

TASNİF DIŞI

takip etmesine neden olduğu gibi, kendisini ortak çıkarlarının çok olduğu İtalya'ya yaklaştırmıştı. Bu yakınlaşma 1930'larda yerini diğer revizyonist devlet Almanya'ya bırakacaktır⁴³.

Çekoslovakya, Avusturya-Macaristan imparatorluğundan ayrılarak yeni teşekkül etmiş bir devlettir. Sanayisi iyi olmakla birlikte hammaddeye ihtiyacı büyüktü. Çekoslovakya etnik yapısı itibarıyla da karışık bir görünüm arz etmekte ve unsurların birbirleriyle sorunları bulunmaktaydı. Özellikle de Slovak azınlığın Macaristan'a katılma isteği ve Südet Almanları'nın tavrı Çekoslovakya için büyük bir tehdit oluşturmuyordu. Bu nedenle Çekoslovakya, revizyonist Macaristan'a karşı katıldığı Küçük Antant'a sıkı sıkıya sarılacaktır⁴⁴.

Yugoslavya da Çekoslovakya gibi etnik yapısı karışık bir devlettir. Savaş sonrası Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı olarak kurulan ülke, kurulduğu andan itibaren sürekli Hırvat ve Sırp çatışmasıyla meşguldü. Ülkeyi uzun süre işgal eden bu çatışma ortamı, Kral Aleksandır'ın 1931 de ülkeye diktatörlüğü getirip adını Yugoslavya olarak değiştirmesiyle yeni bir boyut kazandı. Hırvat bir tedhişçinin Kralı öldürmesiyle ülkede yeniden bir kamplaşma başladı. Kral ölmeden önce revizyonist devletlere karşı politikalar takip ederek Balkan Antantı'na katılmıştı. Ancak ondan sonra ülke, Nazi Almanyası ve Faşist İtalya ile ilişkilerini geliştirmiş; Bulgaristan'la da 1937 yılında "daimi dostluk antlaşması" nı imzalamıştır⁴⁵. Bulgaristan ile yapılan bu antlaşma Balkan Antantı'nın ruhuna da aykırı idi.

Romanya Birinci Dünya Savaşı'ndan, topraklarını en fazla genişleten devletlerden biri olarak çıktı. Romanya Avusturya'dan, Bulgaristan'dan, Macaristan'dan ve Rusya'dan toprak almış ve sonuçta statükoyu koruyan devletlerin yanında yer alarak antirevizyonist politikalar takip etmiştir. Bu amaçla; Macaristan'a karşı Küçük Antant'a katıldığı gibi, Ruslar'a karşı da Polonya ve Fransa ile birer ittifak antlaşması imzalamıştır. Bulgaristan'a karşı da 1921 yılında Yugoslavya ile benzer bir ittifak antlaşması yapmıştır. Daha sonra da Bulgaristan'a karşı cepheyi güçlendirmek için Yugoslavya'nın yanında Türkiye ve Yunanistan ile birlikte Balkan Antantı'nın kuruluşuna katılmıştır⁴⁶.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.179-180.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Uçarol, **a.g.e.**, s.539-540; Hasan Berke Dilan, **Siyasi Tarih (1914-1939)**, İstanbul, Alfa, 1998-a, s.62; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.180-182.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.182-184; Dilan, 1998-a, s.63.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.184-185.

Bulgaristan İkinci Balkan Savaşı'nda olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı'nda da büyük toprak kayıplarına uğramıştı. Türkiye hariç neredeyse bütün komşularıyla bu yüzden sorunları bulunuyordu. Bulgaristan bu kayıplardan ötürü daha başlangıçta revizyonist bir yaklaşım gösteriyordu. Ülkedeki istikrarsızlık da başka bir sorundu. 1930 yılında Kral Boris'in İtalya Kralı'nın kızıyla evlenmesi İtalya ile ilişkilerinde önemli bir gelişmedir. Bu durum özellikle de Yugoslavya'da tepkiyle karşılandı⁴⁷.

Yunanistan Anadolu macerasından sonra, öncesinde başlayan iktidar değişikliği girdabında uzunca bir süre kalarak kendi iç istikrarsızlığıyla meşgul olmak zorunda kaldı. Dış politikada Türkiye ile 1930 yılına kadar ilişkileri kötü giderken; Bulgaristan'la ise İkinci Dünya Savaşı'na kadar güvensiz bir ilişki sürecektir. Ayrıca Arnavutluk ile yaşadığı sınır sorunu Yunanistan üzerinde bir süre İtalyan tehdidini de doğuracaktır. Yunanistan Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi bu dönemde de İngiltere'ye dış politikada daha çok dayanacaktır⁴⁸.

Görüldüğü gibi Balkanlar ve Tuna'da mevcut devletler revizyonist ve anti-revizyonist kampa ister istemez dağılmıştı. Bu gerilimli durum içinde Çekoslovakya'nın öncülüğünde Yugoslavya ve Romanya karşılıklı ittifak antlaşmaları yaptılar. Statükoyu korumayı amaçlayan bu devletlerin arasına daha sonra Fransa da dâhil oldu. Fransa sonuçta bu Küçük Antantı kendisine bağlayarak Avrupa siyasetinde bir dönem için siyasi üstünlük de kuruyordu. Bu ittifaka Yunanistan ve Bulgaristan da katılmak istese de, ilgili devletlerle yaşadığı sorunlar bunu mümkün kılmadı⁴⁹.

(3) Sovyetler Birliğindeki Gelişmeler

Rusya Birinci Dünya Savaşının ortasında rejim değişikliğine uğrayınca, savaştan çıksa da hem içeride hem de dışarıda tekrar silahlı mücadeleye girmek zorunda kaldı. Bu zorlu mücadeleyi kazanan Bolşevikler bir süre Batılı devletlerce tanınmasa da, bu devletler daha sonra tek tek tanımaya başladılar ve en sonunda ABD 1933 yılında Sovyetler Birliğini tanıdı. Bu dönemde ayrıca Sovyetlerin rejimi diğer ülkelerde de yayma politikası başarısız olunca, kendi içine dönerek rejimini içerde kuvvetlendirdiği gibi ekonomik olarak da hızla bir büyüme gerçekleştirdi⁵⁰.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.185-186.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: **a.e.**, s.186-187.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Esmer, **a.g.e.**, s.554-555; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.188-190.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Roberts, **a.g.e.**, s.357-359.

SSCB ile Almanya arasında 1922 yılı başlarında başlayan yakınlaşma iki ülkeyi bir antlaşmaya götürmüştür. İki ülke 16 Nisan 1922 yılında Rapallo Antlaşması'nı imzalayarak artık normal bir siyasi diyalog kuruyorlardı. Almanya'nın Versailles ile, SSCB'nin ise diğer devletlerce dışlanmışlığı sebebiyle bu antlaşmanın iki devlet içinde taşıdığı anlamı büyüktü. Daha sonra Almanya'nın Locarno'ya girmesi SSCB'yi olumsuz etkilese de, asıl büyük değişim Hitler'in döneminde olacaktır⁵¹.

İngiltere ve Fransa'nın SSCB'yi tanımasına rağmen ilgili ülkeler arasında siyasi ilişki tam olarak kurulamadı. Bunda, iki tarafın da birbirinde yarattığı endişenin etkisi büyüktü. Locarno'nun Avrupa'da ortaya çıkması SSCB'yi daha da endişelendirdi ve Sovyetler Birliği çevre ülkelerle tek tek saldırmazlık antlaşmaları imzalamaya başladı. Bu antlaşmaları ilk olarak 1925 yılında Türkiye ile imzalamıştır. Daha sonra İran ve Afganistan ile imzalamışsa da; Batılı komşuları antlaşmalara mesafeli yaklaşmıştır. SSCB uluslararası bir örgüt olan Kellog Paketi'ne da katılarak özellikle silahsızlanma konusuna önem vermiştir. Kellog Paketi'nin onay süreci uzayınca komşularıyla benzer bir paketi Litvinov Protokolü ile hayata geçirdi. SSCB'nin bu dönemde politikası özetle; saldırmazlık ve tarafsızlık ile varlığını sürdürmeye çalışmak şeklinde olmuştur⁵².

(4) ABD'nin İç Dönme Politikası

Amerika Birleşik Devletleri(ABD) Birinci Dünya Savaşı'na girmekle birlikte, savaş sonrası intikam duygularıyla hareket etmedi. Başkan Wilson yayınlamış olduğu "on dört ilke"si doğrultusunda hareket ederek, barışın devamını sağlayacak bir uluslararası örgüt kurma çalışmalarına başladı. Bu fikri kendi ülkesine de benimsetmek için uğraştığında ise ülkesinde çeşitli tepkilerle karşılaştı. ABD'de muhalefet özellikle, Monroe Doktrini'nin de esas alınacağı şekilde ABD'nin Milletler Cemiyetinde yer almasını istemiştir⁵³.

Ardından Versailles Antlaşması Milletler Cemiyeti Paketi ile birlikte onaylanmak için ABD senatosuna geldi. Daha sonra ülkede tartışmalar artmış; Milletler Cemiyeti'ne Amerika'nın katılmasıyla bir takım ödümler vereceği endişesi, özellikle muhalefetteki Cumhuriyetçilerle infiratçı(yalnızcı)lar arasında büyük tepki

⁵¹ Rapallo Antlaşması bir ittifak veya saldırmazlık antlaşması olmasa da, iki ülkeyi diplomatik olarak birbirine yakınlaştırmıştır. Daha sonra Berlin'de 1926'da imzalanan bir antlaşma iki ülkenin birbirine saldırmamasını da garanti ediyordu. Bkz: Sander, a.g.e., s.23.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bakınız: a.e., s.39-40.

⁵³ Armaoğlu, a.g.e., s.213.

uyandırmıştır. Bu gruplar ABD'nin Monroe Doktrini'nden taviz vererek Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını istemiyorlardı. Sonuçta bu olumsuzluk içinde Versailles Antlaşması ile Milletler Cemiyeti Paketi senatoda gerekli çoğunluğu alamayarak reddedildi⁵⁴.

ABD Versailles ve Milletler Cemiyeti'ni onaylamamakla fiilen içe dönüyor; 1920 yılındaki Başkanlık seçimini Cumhuriyetçilerin kazanması bu politikayı halkın da desteklediğini gösteriyordu. Ancak ABD yine de Milletler Cemiyeti'nde görüşülen önemli uluslararası faaliyetlere katılmayı sürdürmüştü; hatta Kellog Paktının da mimarı olmuştur. Bunun yanında Avrupa devletlerinin savaştan sonra borçlarını ABD'ye ödemekte davrandıkları isteksizlik Amerika'da önemli bir tepki doğurmuştur. Sonuçta ABD tüm çabalarına rağmen 10 Milyar doları bulan bu parayı alamamıştır⁵⁵.

ABD'nin Avrupa politikasından uzak durması tüm dünya ile ilişkilerini kesmesi anlamına gelmiyordu. Çünkü Latin Amerika ve özellikle Avrupa'nın boş bıraktığı Uzak Doğu'da ilgisini artırarak devam ettirmiştir. Sonuçta Uzak Doğu'da Japonya ile uzun soluklu bir mücadeleye girişecekti⁵⁶.

(5) Silahsızlanma Sorununun Çözümü Çalışmaları ve Kellog Paktı

Silahsızlanma Sorunu, Başkan Wilson'un "on dört" prensibinde barışın sağlanması adına silahların azaltılması yaklaşımıyla ortaya çıkmıştı. Bunun ilk uygulaması Washington Deniz Silahsızlanma Konferansı ile oldu. ABD'nin Uzakdoğu ile ilgilenmesi sonucu karşısında Japonya önemli bir güç olarak çıkmıştı. İki ülke arasındaki rekabetin doğal sonucu olarak hızlı bir deniz silahlarında silahlanma yarışı başlamıştır. Bu durum sonucunda oluşan mali yük, her iki ülkede de tepkilere neden oldu. İngiltere ile Japonya'nın 1902 tarihli ittifakının bitmesinin de etkisiyle Konferans, denizlerde güçlü olan ülkelerin katılımıyla başladı⁵⁷.

6 Şubat 1922'de Konferansın sonunda üç antlaşma yapıldı. İlk ikisi Çin ve Filipinleri bir nevi emperyalist eylemlerden koruyan antlaşmalardır. Üçüncüsü ise silahsızlanma antlaşmasıdır. Buna göre sırasıyla; ABD, İngiltere, Japonya, Fransa ve İtalya arasında 5, 5, 3, 1.67, 1.67 oranında ve en fazla 525.000 tonajdan küçük gemilere sahip olacaklardı. Bu antlaşma ile Japonya'nın Pasifik'teki gücü frenlendiği

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız:Armaoğlu,a.g.e.,s.214-215;Esmer,a.g.e.,s.626-627.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız:Armaoğlu,a.g.e.,s.215-216;Esmer,a.g.e.,s.629.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız:Armaoğlu,a.g.e.,s.216;Dilan,1998-a,s.72-75.

⁵⁷ İngiltere, Japonya nedeni ile başlangıçta soğuk bakmıştır. Konferansa katılan devletler: ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Çin, Belçika, Portekiz, Hollanda'dır. Ayrıntılı bilgi için bakınız:Armaoğlu,a.g.e.,s.217-219;Esmer,a.g.e.,s.630-632;Dilan,1998-a,s.167-168.

gibi, artık İngiltere denizlerdeki hâkimiyetini uzun süreden beri ilk defa bir başka güç ile paylaşmak zorunda kalıyordu. Zaten bundan sonra da İngiltere, Uzakdoğu'da Japonya yerine ABD'ye dayanacaktır⁵⁸.

Washington'da yapılan konferansta büyük gemiler için bir sınırlama getirilmiş, ancak küçük tonajlı gemiler için bir çalışma yapılmamıştı. Bunun sonucunda küçük savaş gemileri için Fransa ve İtalya'nın katılmadığı ilk konferans Cenevre'de yapılmış ancak bir sonuç alınamamıştır. Daha sonra Kellog Paketi'nin imzalanması ile oluşan olumlu havada Londra'da ABD, İngiltere, Japonya, Fransa ve İtalya'nın katılımıyla yeni bir konferans düzenlendi. Varılan antlaşmaya Fransa ve İtalya katılmadı ve sonuçta ABD, İngiltere ve Japonya'nın dâhil olduğu üç devlet küçük tonajlı savaş gemileri ve deniz altıları için bir sınır getirdiler. Bu konferans ile birlikte deniz silahlarındaki kısıtlama çabaları başarıyla sonuçlanmış oluyordu. Ne var ki bu durum çok uzun sürmeyecek; ülkeler arasındaki silahlanma yarışı kısa süre sonra yeniden başlayacaktır⁵⁹.

Silahsızlanma görüşmeleri süreci içinde Fransa ile ABD arasında yapılmaya çalışan "savaşı kanun dışı sayma" gayreti, ABD'nin girişimiyle uluslararası bir boyut aldı. ABD Dışişleri Bakanı Kellog "savaşı millî politika aleti olarak kullanmaktan vazgeçme" taahhüdünü 1928 yılı Nisanında Almanya, İngiltere, İtalya ve Japonya'ya bildirdi. Almanya'nın hemen kabul ettiği teklif, sonunda dokuz devletin katılımıyla 27 Ağustos 1928 tarihinde Briand-Kellog Paketi olarak imzalandı. İngiltere ve Fransa'nın bir takım çekinceler koyduğu pakta daha sonra, SSCB de dâhil olmak üzere 46 devlet daha katılmıştır⁶⁰. Savaşın tanımının bile açık olarak yapılmadığı iyi niyetli bu pakt, iki savaş arası dönemde çok uzun ömürlü olamadı.

Kellog Paketi'nin da etkisiyle deniz silahlarından sonra kara silahlarında da bir indirime gidilmesi çalışması hız kazandı. Bu konuda her ülkenin farklı bir tez ortaya koyması, üzerinde anlaşılmasını imkânsız kılıyordu. Ayrıca baştan beri Almanya'nın sürekli itiraz ettiği "eşitlik ilkesi" de ayrı bir sorundu. SSCB'nin, Türkiye'nin de desteklediği tüm silahlı kuvvetleri ortadan kaldırma teklifi pek taraftar bulmasa da ilgi çekicidir. 1933 yılına kadar süren görüşmeler, Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi

⁵⁸ Denizlerin yeni hâkimi artık ABD olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.210-220. Ayrıca bkz: Sander, **a.g.e.**, s.37-38; Dilan, 1998-a, s.167-168.

⁵⁹ İlk konferans 1927'de, son konferans ise 1930 yılında yapılarak nihai bir sonuca varılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.220-221; Esmer, **a.g.e.**, s.632.

⁶⁰ İlk imza koyan dokuz devlet; ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Polonya, Belçika ve Çekoslovakya'dır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sander, **a.g.e.**, s.38-39. Konuyla ilgili ayrıca bakınız: Esmer, **a.g.e.**, s.560-563; Dilan 1998-a, s.170-172.

ile farklı bir boyut olarak Almanya'nın hem görüşmeden hem de Milletler Cemiyeti'nden çıkmasıyla neticesiz kalmıştır⁶¹.

b. 1930-1939 Arası Dönem: Buhranlar Dönemi

MC'nin kurulmasından sonra, Barış Antlaşmaları ile başlayan ve Locarno ile devam ettirilmeye çalışılan dünya düzeni, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası büyük bir değişim geçirmeye başlayacaktır. Bu dönemde ilginç olarak dünya üzerinde diktatörlüklerin sayısı da çok artmıştı. Sonucu İkinci Dünya Savaşı'na varacak olan bu bunalımlı dönemin önemli ve kırılma noktalarını oluşturan olayları aşağıda ülkesel ve bölgesel gelişmelerle birlikte genel hatlarıyla anlatılacaktır.

(1) Dünya Ekonomik Buhranı ve Etkileri

Birinci Dünya Savaşı Avrupa ülkelerine maddi yönden çok büyük yükler getirmişti. Avrupalı küçük devletlerin İngiltere ve Fransa'ya nasıl ki borcu varsa, aynı şekilde bu iki büyük ülkenin de ABD'ye yüksek miktarda borcu bulunuyordu. ABD'ye borçların ödenmesi de, İngiltere ve Fransa tarafından Tamirat Borçları'nın alınmasına bağlanmıştı. 1920'lerde ABD adeta kendi kendine yeten büyük ekonomik gücüyle Batı'nın tek finansörü konumuna gelmişti. Avrupalı büyük devletlerin ABD'ye olan borcunu ödemek için gerekli olan ekonomik yapılarını düzeltmemesi/düzeltememesi ve sonuçta borcu tekrar borçla kapatmaları kısır döngüsü sonunda 1929 Ekiminde ABD borsasının çöküşüyle son buldu⁶². Kısacası artık finans sektörü çökmüştü.

Finans sektöründeki çöküş kısa sürede reel ekonomi dediğimiz sanayi ve üretim sektörüne de yansınca kriz tüm dünyada dalga dalga yayıldı. Ayrıca ABD'nin Almanya'ya borçlarını ödemede sağladığı maddi destek de bitmiş oluyordu. Almanya ise bundan çok kötü etkilenmiş, aynı şekilde borcunu ödediği devletler de büyük zarar görmüştür⁶³. 1932 yılına gelindiğinde pek çok ülkenin sanayi üretimi

⁶¹ Almanların öne sürdüğü "Eşitlik İlkesi" ne göre, bir defa Almanya üzerindeki Versailles'in yarattığı askeri baskı kalkmalıydı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.223-226.

⁶² Bu konuda geniş bir değerlendirme için bakınız: Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmaları)** (Çev.Birtane Karanakçı) (10. Baskı), İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2005, s.331-344. Ayrıca bkz: Sander, **a.g.e.**, s.41; Roberts, **a.g.e.**, s.256-258; Dilan, 1998-a, s.182-188.

⁶³ Sander, **a.g.e.**, s.42.

üçte bir oranında azalmıştır⁶⁴. Bu ekonomik çöküntü doğal olarak korkunç etkisini uluslararası politikada da kısa sürede gösterecektir⁶⁵.

(2) Almanya’da Nasyonal-Sosyalizm İktidarı ve Sonrası Gelişmeler

Almanya’da 1918 yılında kurulan Nazi Partisi (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) 1919 yılında Adolf Hitler’in partinin başına geçmesiyle birlikte faaliyetlerini yoğunlaştırmış; Versailles’in getirdiği sosyal ve ekonomik yıkıntı üzerine ilk seçimlerde önemli bir başarı kazanmıştır⁶⁶. Daha sonra ülkede artan ekonomik refahla birlikte sonraki seçimlerde gittikçe gücünü kaybetmeye başlayan Nazi Partisi; 1929 Ekonomik Buhranı’nın yarattığı yıkıntıyla birlikte tekrar 1930 seçimlerinde önemli bir başarı kazandı⁶⁷.

Almanya’da gücünü hızla arttıran Nazi Partisi 1931 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mareşal Hindenburg’un karşısına Adolf Hitler’i çıkarttı ve seçimi kazanamasa da önemli bir oy almayı başardı⁶⁸. Ancak daha sonra meclis seçimlerinde Naziler çoğunluğu kazanmasına rağmen cumhurbaşkanı hükümet kurma görevini Adolf Hitler’e vermemiştir. Hükümet kurmada yaşanan başarısızlıklar sonucu cumhurbaşkanından bu görevi alan Hitler, hükümeti kurmayı müteakip seçimleri yenilese de çoğunluğu yinede kazanamadı. Bundan sonra da çeşitli politik oyunlarla ülkede bütün partileri yasaklamayı başaran Adolf Hitler, 1933 yılında kendi diktatörlüğünü ülkede ilan etmiştir⁶⁹. Alman toplumunda hızlı bir Nazileştirme faaliyetine giren Hitler yönetiminin üç hedefi vardı: 1. Versailles yükümlülüklerinden kurtulmak, 2. “Bir millet, bir devlet” ilkesinin gerçekleştirilmesi, 3. ‘Hayat sahası’ yani Nazi sömürgesi⁷⁰.

Nazilerin Almanya’da iktidara gelmesi özellikle Avrupa olmak üzere birçok yerde etkisini hızla göstermiş ve birçok gelişme de birbirini takip eder olmuştur. Bu gelişmeleri kısaca özetlersek: Küçük Antant’ı oluşturan antirevizyonist devletler bu endişe sonucu 1933 yılında antlaşmayı süresiz uzatmış; SSCB’yi Fransa ile

⁶⁴ Kennedy,**a.g.e.**,s.343. Bu büyük gerilemeyi açık şekilde Kennedy’nin eserindeki bir tabloda görmek de mümkün. Bkz:**a.e.**,s.362.

⁶⁵ **a.e.**,s.343. En büyük etki, devletlerin aşırı korumacı yaklaşımı ile uluslararası ticareti kısıtlaması ile görülürken, Almanya’da Hitler iktidara çok daha kolay gelecektir. Bkz:Sander,**a.g.e.**,s.42.

⁶⁶ Mayıs 1924 seçimlerinde %6.6 oyla 32 milletvekili kazandı. Bkz: Armaoğlu,**a.g.e.**,s.238.

⁶⁷ Bu seçimlerde aldığı oy oranı %18.3 ve 107 milletvekili kazandı. Bkz:**a.e.**,s.239.

⁶⁸ İlkinde salt çoğunluk sağlanamadığı için ikincisi yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Hitler, oy oranını %30’dan %36.8’ye çıkardı. Bkz:**a.e.**,s.239.

⁶⁹ 1934 yılında Cumhurbaşkanı Hindenburg’un ölümü ile tüm yetkiler Hitler’e geçti. Bkz:Armaoğlu,**a.g.e.**,s.240; Uçarol,**a.g.e.**,s.533.

⁷⁰ Armaoğlu,**a.g.e.**,s.241;Sander,**a.g.e.**,s.46-47.

yakınlaştırdığı gibi SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini sağlamış ve daha sonra daimi üye statüsünü kazanmış; ABD SSCB'yi tanımış ve iki ülke arasındaki ticaret artarken, Almanya ile SSCB'nin ticareti azalmaya başlamıştır⁷¹.

Daha baştan Avusturya'yı isteyen Hitler, 1934 yılında Avusturya'daki sayıları az da olsa bir kısım Nazilerle işbirliği yaparak ülkeyi ilhak etmeye çalışmıştır. Daha önce ülkede yasaklanan Nazi Partisinin bir kısım üyesinin başbakanlık binasını basarak onu öldürmesi önemli bir girişim oldu. Ancak hükümet güçleri olayları bastırmayı başarabilmiştir. Ne var ki Avusturya yine de zamanla Almanya'nın etkisi altına girmeye başlayacaktır⁷².

Hitler Almanyası aşama aşama Versailles'in yükümlülüklerinden kurtulmaya başlamıştır. Önce Sar bölgesini plebisit ile Fransa'dan almış, daha sonra da mecburi askerliği yeniden koyduğunu bildirmiştir. Ardından hızla silah sanayini çalıştıran Almanya, asker sayısını da arttırmaya başlamıştır. Almanya'nın bu eylemlerine karşı Fransa, İngiltere ve İtalya, ortak bir cephe kuran Stresa Antlaşmalarını 14 Nisan 1935 tarihinde imzaladı. Ancak İngiltere'nin "yatıştırma politikaları" çerçevesinde Almanya ile deniz silahlarını azaltan bir antlaşma imzalaması, Stresa'nın da fiilen sonu oldu⁷³. Bu olumsuz gelişmeler karşısında Fransa daha sonra SSCB ile 1935 yılında bir ittifak antlaşması yapmıştır. Antlaşmanın açıkça Almanya'yı hedef aldığı anlaşıyordu⁷⁴. Neticede artık Avrupa'da bir ayrışma yavaş yavaş ortaya çıkıyordu.

Fransa'nın SSCB ile yaptığı ittifak antlaşması Almanlara istediği kozu vermiş; Almanya Locarno Antlaşması'nın artık geçerli olmadığını sayarak askerden arındırılmış Ren bölgesine asker çıkarmıştır. Almanya bu şekilde Versailles'in bir diğer yükümlülüğünden daha kurtuluyordu. Fransa buna tepki gösterse de diğer devletler daha ihtiyatlı yaklaşmıştır. Bir süre sonra da Belçika'nın Locarno'dan ayrılması Fransa için diğer bir şok oldu. Bundan sonra Avrupalı devletler Locarno'nun yerine, birbirine karşılıklı garanti vermeye başladılar⁷⁵.

Almanya Versailles'in son halkası olan ve aynı zamanda "Bir millet, Bir devlet" düşüncesinin ilk girişimi olan Avusturya ile birleşme işini 1938 yılında kolayca

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.241-243. Ayrıca bkz: Sander, **a.g.e.**, s.57-58.

⁷² Avusturya'daki Nazi eylemleri, İtalya başta olmak üzere Avrupa'da büyük tepki görmüştür. Bkz: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.243-245.

⁷³ Aslında İngiltere'nin bunu yapmasının sebeplerinden biri, Fransa'nın Sovyetler Birliğine yaklaşarak Kıta Avrupasında kuvvet dengesini kendi lehine bozmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: **a.e.**, s.245-247 ve s.249.

⁷⁴ Sander, **a.g.e.**, s.47-48.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.256-258.

tamamladı. Batının yine tepki göstermeyip aciz içinde seyirci kaldığı bu eylemden sonra sıra artık Çekoslovakya'ya gelecektir⁷⁶. İkinci Dünya Savaşı'nın çarkları artık daha hızlı dönmeye başlamıştır.

(3) İtalya'nın Habeşistan'ı İşgali ve Almanya ile İttifak

Sömürge bakımından diğer büyük devletlere göre yetersiz olan İtalya, güçlü sanayisine rağmen hammadde yönünden dışarıya bağımlıydı. 1929 yılında başlayan Dünya Ekonomik Buhranı da devletleri kendi kendine yeter politikalar takip etmeye sevk edince, İtalya bundan daha çok etkilendi. Buhranla birlikte İtalya'nın bütçe ve dış ticareti devamlı açık verir hale gelmişti. Bu olumsuz durum zamanla İtalya'yı el değmemiş zenginliklere sahip bir Afrika ülkesi olan Habeşistan(Etiyopya)'a yöneltti. Zaten bu konuda daha önceden İngiltere ile yaptığı antlaşmalar İtalya'nın işini daha sonra kolaylaştıracaktır⁷⁷.

Japonya'nın 1931 yılında Mançurya'ya saldırması karşısında Milletler Cemiyeti'nin etkisizliği ve Almanya'nın Versailles'in yükümlülüklerinden kurtulması karşısında İngiltere ve Fransa'nın bir şey yapmaması, İtalya için Habeşistan'a yönelik planda iyi bir ortam oluşturunuyordu. Ayrıca İtalya'nın Fransa ile 1935'te yaptığı Laval-Mussolini Antlaşması da işini kolaylaştırıyordu. Sonunda İtalya, Habeşistan ile son dönemde çıkan sınır sorunlarını bahane ederek Habeşistan'ın birkaç şehrini bombaladı ve ardından işgale başladı. Daha sonra Milletler Cemiyeti'nde İtalya'ya karşı zorlama tedbirler alınmış olsa da, Fransa'nın İtalya ile daha önce yaptığı antlaşmaya sadık kalması, Almanya ve ABD'nin konuya karışmaması ve bu bağlamda tek başına kalan İngiltere'nin de pek bir şey yapmamasıyla işgal sonuçlanmış oldu. Sadece küçük devletlerle SSCB konu üzerinde dursa da, İtalya'ya karşı uluslararası ciddi bir girişim olmadı. Bu olay sonucu Akdeniz ülkeleri olan Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya, İngiltere ile birlikte karşılıklı garantilerde bulundular. Ayrıca Mısır da 1936 yılında bu gelişmelerin etkisinde bağımsızlığına kavuştu⁷⁸.

Bütün dünyanın gözü önünde İtalya, büyük devletlerin etkisizliği karşısında bir oldubittiyle 1936 yılı Mayıs ayı içinde Habeşistan'ı işgal ediyordu. Böylece Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi diğer üye tarafından ortadan kaldırıldı⁷⁹.

⁷⁶ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bakınız: Armaoğlu,a.g.e.,s.277-281;Uçarol,a.g.e.,s.540-544.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu,a.g.e.,s.251-252. Ayrıca bkz:Sander,a.g.e.,s.51-53.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu,a.g.e.,s.254-256.

⁷⁹ Sander,a.g.e.,s.53.

İtalya Habeşistan'ı işgal edince, Avrupa'dan uzaklaşan çıkarlarıyla Nazi Almanyası ile muhtemel bir rekabetten de kurtuluyordu artık. İtalya'nın yeni mücadele alanında bundan sonra İngiltere vardır. Bunun yanında Fransa'da meydana gelen iktidar değişikliğiyle Fransızlar SSCB'ye yaklaşırken, İtalya'dan ise uzaklaşmaya başlamıştır. İtalya bu gelişen durum içinde Almanya'ya daha da yaklaştı; karşılıklı ziyaretlerle iki ülke arasında ilişkiler geliştirildi. Sonunda bu yakınlaşmayla "Berlin-Roma Mihveri" şekillenmiştir⁸⁰. Almanya'nın, Japonya ile birlikte komünist faaliyetlere ve SSCB'ye karşı oluşturduğu "anti-komintern pakt" olan "Berlin-Tokyo Mihverine" İtalya'nın da katılması ile "Berlin-Roma-Tokyo üçlü mihveri" tamamlandı.⁸¹

(4) Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve Sonrası Gelişmeler

Yirmi yüzyılın başından itibaren Japonya, doğal kaynakları yönünden oldukça zengin olan Mançurya'ya inanılmaz boyutta ekonomik yatırımlar yapmaya başladı. O dönem sömürgeciliğin klasik vasıtası olan demiryolu döşeme işini hızla gerçekleştirdi. 1931 yılına gelindiğinde Mançurya, Japonya'nın ekonomik faaliyetleri ile, artık bir sonraki aşama olan işgale hazırdır⁸². O dönemde Çin'in içişlerinin karışık olduğu bir ortamda Japonya, Mançurya'da bir takım oldubittillerle bölgeyi işgal edip ardından hükümet değişikliğini gerçekleştirdiler. Dünya'nın bu olaya tepkisi sadece, yeni hükümeti tanımamak şeklinde oldu. Japonya ise daha sonra 1933 yılında Milletler Cemiyeti'nden çekildi⁸³.

Japonya elini daha da rahatlatmak için 1934 yılında Washington Deniz Sözleşmesi'nden de çıktı. Ardından Asya'da diğer büyük devletlerin etkisini kırma politikası takip ederek, Çin'in bir takım eyaletlerinde nüfuzunu arttırmaya başladı. Aynı anda ülke içinde de, faşist emelleri olan askerlerin etkinliğini artıran bir takım gelişmeler meydana gelmekteydi⁸⁴. Japonya için artık Çin'i istila etme vakti gelmişti ve 1937 yılına girildiğinde ortam oldukça müsaitti⁸⁵. Sonunda Japonya, Çin ile arasında meydana gelen küçük bir silahlı çatışmayı bahane ederek ve savaş ilan

⁸⁰ Daha kapsamlı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.259-261.

⁸¹ Paktların imzalanma tarihleri sırasıyla: 25 Kasım 1936'da Anti-Komintern Pakt, 6 Kasım 1937'de 'Berlin-Roma-Tokyo' mihveri. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.261-262; Uçarol, **a.g.e.**, s.539-540; Sander, **a.g.e.**, s.53-55.

⁸² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 231-232.

⁸³ Milletler Cemiyeti Japonya'ya karşı hiçbir yaptırım kararı alamadığı gibi, topu ABD'ye atmaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: **a.e.**, s.234-236.

⁸⁴ Japonya da Asya'da 'Asya Asyalılarıdır' sloganı ile kendi Monroe Doktrinini ortaya attı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: **a.e.**, s.271-272.

⁸⁵ Avrupalı devletlerin İtalya'ya karşı yaptırımlarında başarısız olması; Almanya'nın Ren'i işgali; İspanya'daki karışıklıklar gibi olayların yanında, Roma-Berlin-Tokyo mihveri de tamlanmıştı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: **a.e.**, s.273-275.

etmeden Çin'i işgal etmeye başladı. Avrupalı büyük devletlerin (İngiltere ve Fransa) hiç bir şey yapamadığı bu gelişmeye, ABD de iç kamuoyu baskısı sonucu seyirci kalmak zorunda kaldı⁸⁶. Bu gelişme SSCB için batıda Almanya'dan sonra, Uzak Doğu'da bir başka gücün muhtemel büyük tehdidini oluşturmaktaydı.

(5) İngiltere'nin Yatıştırma Politikası

İngiltere iki savaş arası dönemde ittifak sistemlerinden özellikle kaçınılmaktaydı. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda bunun acı tecrübelerini görmüşlerdi. Bu nedenle de Avrupa'da iki savaş arası dönemde, Fransa ve Almanya arasında bir denge politikası takip etmeye çalışmıştır. Ancak bu durum Almanya karşısında Fransa'yı yalnız bırakıyordu. Ayrıca İngiltere Başbakanı Chamberlain'ın aktif olarak "yatıştırma politikası" takip ederek Almanya'nın Versailles'in yükümlülüklerinden kurtulmasının bir hak olduğunu savunmaya başlaması, savaş öncesi İngiltere'nin son hamleleridir⁸⁷.

İngiltere'nin aktif olarak takip ettiği "yatıştırma politikası"nın ilk uygulaması, daha önceden Almanya ile yapılan deniz silahları antlaşması oldu⁸⁸. Almanya bu antlaşmayla denizaltı yapma hakkı kazandığı gibi, Versailles'in bir yükümlülüğünden de kurtuluyordu. Diğer birçok gelişmede de benzer davranışları sergileyen İngiltere, yatıştırma politikası ile caydırıcılığına kaybetmiş ve dolaylı da olsa İkinci Dünya Savaşı sürecini hızlandırmıştır.

(6) Diğer Bölgelerdeki Gelişmeler

İtalya ve Almanya'nın revizyonist eylemlerinin hız kazandığı 1930'larda bir başka Avrupa ülkesi olan İspanya ise iç savaş ile karşı karşıya kaldı. İspanya'da 1936 yılında patlak veren iç savaş, milliyetçiler ve cumhuriyetçiler arasında üç yıl kadar sürdü. Avrupalı büyük devletlerin de dâhil olduğu 15 ülke, "Karışmazlık Komitesi" adı altında İspanya İç Savaşı'na karışmama kararı alsa da; İtalya ve Almanya Faşist ve sağcı eğilimleri olan milliyetçileri desteklerken SSCB de solcu olan cumhuriyetçileri desteklemiştir. İngiltere ve Fransa'nın daha etkisiz olduğu bu gelişmede, sonunda 1939 yılında sağcı milliyetçiler ülkenin tümünde kontrolü

⁸⁶ Geniş bir değerlendirme ve bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**,s.273-276.

⁸⁷ Bu politika Chamberlain'ın iktidara geldiği 1937 yılında başlar. Konuyla ilgili geniş bir bilgi için bakınız: Sander, **a.g.e.**,s.50-51.

⁸⁸ Sander, **a.g.e.**,s.50. Aslında İngiltere daha önceki dönemde de; Almanya ve Fransa arasında ne bir ittifak oluşmasını istemiş, ne de aralarından birinin Kara Avrupasında güçlü duruma gelmesini istemiştir. Esmer, **a.g.e.**,s.559.

TASNİF DIŞI

sağladılar. Böylece Avrupa güçler dengesinde Almanya ve İtalya'nın yanında yeni bir faşist devlet doğmuş oldu⁸⁹.

Ortadoğu, 1920 yılında San Remo konferansı ile İngiltere ve Fransa arasında manda rejimler şeklinde bölünmüştü. Buna göre Suriye ve Lübnan Fransa'ya verilirken, Irak, Filistin ve Ürdün de İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Buhranlar döneminde bu manda rejimler Filistin hariç tek tek bağımsızlığını kazanmaya başlayacaktır. Aynı dönemde Arabistan yarımadasında Vahabiler diğer kabileler üzerinde üstünlük kurarak bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkacaktır. Mısır da 1936 yılında İngiltere ile yaptığı antlaşma ile bağımsızlığını kazanacaktır. Sonuçta, 1920'lerde Türkiye ve İran'dan başka bağımsız devletin olmadığı Ortadoğu'da, İkinci Dünya Savaşı öncesi daha çok bağımsız devlet bulunmaktadır. İngiltere ve Fransa'nın mutlak üstünlüğünün olduğu bu coğrafyada, İtalya Habeşistan'ı işgali ile kısmen ortak olmuş; Almanya ise bu bölgelere ekonomik olarak etki etmeye çalışmıştır⁹⁰.

2. 1919-1938 ARASI DÖNEM TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlayan süreç, aynı zamanda yeni bir devletin oluşumunun da fiili başlangıç noktası kabul edilmektedir. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa'nın dış politika yaklaşımlarının ve uygulamalarının da başlangıç noktasını bu tarihten başlatmak mümkün. Gerçekten bu tarihten itibaren İstanbul'daki hükümetten ayrı ve bağımsız olarak bu yeni hareket, kısa zaman içinde dış ilişkilere de girmeye başlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın ölümüne kadar onun önderliğinde yürütülen bu dış politika, yaklaşık yirmi yıllık bir döneme karşılık gelmektedir.

Bu dönem içindeki Türk Dış Politikası neredeyse tüm araştırmacı ve akademisyenlerce üç dönem halinde incelenmiş ve neticede bu bölümlendirme araştırmalarda referans halini almıştır. Bu çalışmada da bölümleme aynı esaslara göre yapılmıştır. Ancak çeşitli araştırmalarda dönemlerin başlangıç ve bitiş tarihi konusunda ufak farklılıklar da dikkati çekmektedir. Kuramsal çerçevenin bu bölümünde, daha önce anlatılan 1919-1939 arası Dünya Siyasi Ortamında olduğu gibi, 1929 yılı iki dönemi ayırıcı bir tarih olarak alınmıştır. Böylece iki bölüm arasında

⁸⁹ İspanya'yı iç savaşın eşiğine getiren gelişmeler daha yirminci yüzyılın başında yeni kral Alfonso dönemindeki istikrarsızlıkla başlamıştır. Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme ve bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.263-268. Ayrıca bkz: Sander, **a.g.e.**, s.55-56.

⁹⁰ Suriye'den ayrılan ve İngiltere'ye bağlanan Filistin'de, zamanla bölgeye planlı olarak Yahudi göçleri vasıtasıyla bugünkü İsrail devletinin temelleri de atılmıştır. Ortadoğu konusunda kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s.197-212; Uçarol, **a.g.e.**, s.545-556.

tarihsel bir uyum da sağlanmış olacaktır. Sonuçta bu dönem Türkiye'nin dış politika uygulamaları ve yaklaşımları; 1919-1922, 1923-1929 ve 1930-1939 arası dönem şeklinde üç alt bölüm halinde incelenmiştir.

a. 1919-1922 Arası Dönem: Millî Mücadele Dönemi

Bu dönem dış siyaseti, silahlı mücadeleyle birlikte yürütüldüğü için çok çetin ve zor geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Genelgesi'yle hayat bulan ve Lozan Barış Antlaşması'yla sonuçlanan bu kısa dönemde; Türk Dış Politikası da var gücüyle mücadele etmiştir. Aşağıda, Avrupa'nın "Hasta Adamı"nın Mustafa Kemal Paşa tarafından nasıl ölüm döşeğinden alınıp, yeni bir ruh ve bedenle hayata dönüşünün uluslararası alandaki mücadelesi ana hatlarıyla anlatılacaktır.

(1) Misakımillî ve Millî Mücadele'nin Başlaması

Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgalinden bir gün sonra 16 Mayıs 1919 Cuma günü Samsun'a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, Haziran ayında Amasya'da Millî Mücadele'nin önde gelen liderleriyle yapmış olduğu toplantılar neticesinde önemli kararlar alır⁹¹. Bu kararlardaki dikkat çekici nokta kuşkusuz; alınan kararların millî iradeye dayanan bağımsız bir hareket olarak ortaya çıkmış olması ve bir ihtilal beyannamesi olarak nitelendirilebilmesidir⁹². Amasya Toplantısı sonrası yayınlanan "gizli genelge" ise, aslında millî mücadelenin fitilinin ateşlendiğinin açık bir göstergesiydi. Bu toplantıda dikkat çeken bir diğer ayrıntı da, Sonyel'in belirttiğine göre Bolşeviklerle ilişki kurma konusunda yaşanan tartışmalardır⁹³.

Amasya genelgesinden hemen sonra İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı resmi görevden alan bir genelgeyi tüm illere gönderir⁹⁴. Daha sonra Saray tarafından göreve devam etmesi istenen Mustafa Kemal Paşa'yı, aradan bir hafta geçmeden İstanbul'a çağırırlar. Bunun üzerine dönmeyi reddeden Mustafa Kemal Paşa'yı, Saray resmi görevden alır. Ancak Mustafa Kemal Paşa 9 Temmuz günü tüm vilayetlere, mutasarrıflıklara ve kolordulara resmi görev dâhil askerlik

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınları,1990, s.116-124. Ayrıca; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali(I.Cilt)**, İstanbul, Kastaş Yayınları,1987, s.262-264.

⁹² Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika(I.Cilt)(3.Baskı)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1995, s. 79-80; Eroğlu,a.g.e., s.118-119; Selek I, s.263.

⁹³ Bu konudaki açıklama için bakınız: Sonyel,1995, s.79.

⁹⁴ Vekiller heyetinin aldığı bu kararı 23 Haziran 1919 tarihinde bu genelgeyi Dâhiliye Nazırı Ali Kemal yayınlamıştır. Orhan Çekiç, **İmparatorluk'dan Cumhuriyet'e Türk Kuruluş Savaşı Belgeseli:1917-1920**, İstanbul, Or Yayınları, 2001,s.261.

mesleğinden istifa ettiğini belirtir bir yazıyı süratle gönderir⁹⁵. Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'yi sivil bir önder olarak yürütmeye başlayacaktır.

Sonunda, planlanan tarihten 13 gün sonra, 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü Erzurum Kongresi toplandı⁹⁶. Kongre, İngilizlerin engelleme çabalarına rağmen iki haftalık çalışmadan sonra 7 Ağustos 1919 tarihinde tamamlanmıştır. Kongre her ne kadar Doğu illerinin kaderiyle ilgili toplanmış görünse de, aldığı kararlar daha çok millî nitelikteydi⁹⁷. Kongrede alınan kararlarla İstanbul Hükümeti'nden Osmanlı Meclisinin(Meclis-i Mebusan) en kısa zamanda toplanması istendiği gibi, bunun yanında Heyet-i Temsiliye de oluşturulmuş ve başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Kongrede manda konusunun önemli bir sorun olarak ortaya çıktığı görülür⁹⁸. O dönemin koşullarında Mustafa Kemal Paşa'nın vatansever bir çok yakın dostu da dâhil çoğu kişi Amerikan mandası; Padişahın etrafında toplananlar daha çok İngiliz ve Fransız mandası konusunda eğilimler gösterse de, Mustafa Kemal Paşa kendisi manda fikrine temelden karşıdır⁹⁹. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın ölümüne kadar takip edeceği millî dış politika yaklaşımının temelinde tam bağımsızlık ilkesi hep ön planda olacaktır.

Amasya Genelgesi'nin şoku ve tüm engellemelere rağmen yapılan Erzurum Kongresi'nin etkisi daha bitmeden, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sivas'ta millî bir kongre düzenlemek için hareket ederler. Yine bu kongre de özellikle İngilizlerin ve İstanbul hükümetinin tüm çabalarına rağmen 4 Eylül 1919'da oturumlarına başlamıştır¹⁰⁰. Bir hafta süren ve 11 Eylülde sona eren kongre, yine yoğun manda tartışmaları içinde geçse de istenen amaçlar doğrultusunda tamamlanmıştır. Sivas Kongresi'nde, ülkedeki bütün yerel örgütler tek çatı altında toplandığı gibi, Erzurum Kongresi'nin kararları da aynen kabul edilmiştir¹⁰¹.

Sivas Kongresi'nden sonra 30 Eylül 1919 tarihinde, Anadolu'daki hareketi engelleme yolundaki bütün gayretleri o ana kadar boşa çıkmış olan Damat Ferit

⁹⁵ Saray tarafından 2 ay hava değişimi alarak olaylardan uzak durması istenen ve bu şekilde azli önlenen Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin baskısı ile tekrar görevden alınmıştır. Bakınız: Çekiç, **a.g.e.**, s.263-265. Sarayın görevden alma tarihi 7 Temmuz 8 Temmuzla başlayan gece yarısı makine başında olmuştur. Bkz: **a.e.**, s.271-272.

⁹⁶ Çekiç, **a.g.e.**, s.274; Eroğlu, **a.g.e.**, s.125; Selek, 1987, s.276.

⁹⁷ Karar maddeleri için bakınız: Sonyel, 1995, s. 96-97. ; Eroğlu, **a.g.e.**, s.126.

⁹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bakınız: Sonyel, 1995, s.98-106.

⁹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Sonyel, 1995, s.98-106.; Abdülhâk Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s.23-29; Selek, 1987, s.279-284.

¹⁰⁰ Sonyel, 1995, s.122.; Selek, 1987, s.286; Eroğlu, **a.g.e.**, s.128.

¹⁰¹ Kongre ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Eroğlu, **a.g.e.**, s.128-131; Selek, 1987, s.289-297; Sonyel, 1995, s.135-137.

Paşa Hükümeti istifa ederek, yerini Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne bırakmıştır¹⁰². Yeni hükümet ile Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hareketin ilişkisi inişli çıkışlı olsa da, karşılıklı görüşmeler sonunda Mustafa Kemal Paşa ile Salih Paşa arasında Amasya Protokolü¹⁰³ yapılabilmektedir. Her ne kadar protokol İstanbul'daki yeni hükümetçe benimsenmese de, en önemli sonucu tüm zorluklara rağmen gerçekleşen meclis seçimleri ve sonrasındaki tarihî son toplantısı olmuştur. Meclis, 28 Ocak 1920'deki oturumunda Erzurum ve Sivas Kongrelerinin en önemli kararlarından biri olan ve Millî Mücadele'nin temel dayanağını oluşturan Misakımillî (Millî Ant)'yi kabul etmiştir¹⁰⁴. Alınan bu tarihî karar, daha sonra meclisin işgal kuvvetlerince dağıtılmasına vesile olduğu gibi, Erzurum'da oluşturulan Heyet-i Temsiliye'nin 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren milleti tam anlamıyla temsil etmesinin de önünü açmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla başlayıp, yaklaşık bir yıl sonra millî iradeyi temsilen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla devam eden hareket, İstanbul'dan ayrı olarak ve bağımsız bir şekilde Misakımillî'nin sağlanması yolunda bir dış politika takip edecektir. Biraz sonra da görüleceği gibi bu dış politika, çok yönlü olarak ve o anda karşı safta yer alan devletlerle de inceliklerle yürütülecektir.

(2) Sovyet Rusya ile İlişkilerin Gelişimi

Osmanlı ile Çarlık Rusya'nın yüzyıllar boyu süren mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte her iki imparatorlukta meydana gelen değişime paralel olarak farklı bir hal almıştır. İki imparatorluk yaşanan ilk büyük dünya savaşında karşı cephelerde olmalarına karşın, Rusya'da ihtilali gerçekleştiren Bolşevik Rejimi ile Anadolu'daki Mustafa Kemal'in önderliğindeki hareket arasında irtibat kısa zaman içinde kurulmuştur. O dönemde Batı'nın ve özellikle İngiltere'nin her iki hareket için de tehdit oluşturması, bu irtibatın sağlanmasında en önemli unsur olmuştur¹⁰⁵. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın kurtuluş mücadelesini yürütebilmesi için ihtiyaç duyduğu/duyacağı maddi desteği sağlayacak güçlü bir devletle işbirliği

¹⁰² Üçüncü Damat Ferit Hükümeti olan bu hükümet 21 Temmuz 1919'da kurulmuştu. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Çekiç, **a.g.e.**, s.280-281 ve s.311-312.

¹⁰³ Amasya Protokolü, İstanbul Hükümetinin Anadolu'daki hareketi dikkate aldığını göstermesi bağlamında önemlidir. Protokolde alınan kararlara İstanbul Hükümeti onay vermezse de nihayetinde seçimler yapılarak Meclis toplanacaktır. Bakınız: Sonyel, 1995, s.147-157; Selek, 1987, s.314-318.

¹⁰⁴ Selek, 1987, s.331-333.

¹⁰⁵ Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)**, Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s.13; Selek, 1987, s.449; Faruk Sönmezoğlu, "Kurtuluş Savaşı Diplomasisi", **Türk Dış Politikasının Analizi**(Der.Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yayınları, 1994, s.36.

yapması gerekliliği de tartışılmaz bir gerçektir¹⁰⁶. Bu ikili ilişkide Bolşevikler içinse Anadolu, belki de ihtilal hareketinin bir sonraki durağı olabilirdi¹⁰⁷. Ancak zaman, Bolşeviklerin beklentilerini karşılamayacaktır.

Anadolu'daki hareketin Bolşevikler ile ilk ilişkileri resmi görevli olmayan bazı kişiler ya da kurullar aracılığıyla yürütülüyordu ve bunlardan en önemlisi de 1919 Mayıs'ında Anadolu'ya gönderilen Albay Semen Mihailoviç Budienni başkanlığındaki kuruldur¹⁰⁸. Daha sonra Amasya görüşmelerinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları arasında da gündeme gelen Bolşevikler ile ilişki, Kafkaslara 1919 Eylül'ünde gönderilen bir heyetin Bolşevik yeraltı örgütleriyle temasa geçmesiyle eylem bulmaktadır¹⁰⁹. Ayrıca Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in bu dönemde doğrudan doğruya Türk köylüleri ve işçileri için yaptığı bir konuşma da dikkat çekicidir¹¹⁰.

Anadolu'daki hareketin merkezi olan Ankara ile Moskova arasındaki resmi ilişkiler, TBMM'nin açılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ile Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin arasındaki karşılıklı yazışmalarla başlamıştır¹¹¹. Daha sonra Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyeti Sovyetlerle bir anlaşma yapma gayesiyle Moskova'ya göndermiştir. Bekir Sami Bey ve heyeti Bolşeviklerle 24 Ağustos 1920'de bir anlaşma metni üzerinde uzlaştılar da, Bekir Sami Bey'in bu antlaşmayı imzalaması mümkün olmadı¹¹². Çünkü Sovyetlerin Ermeniler için doğuda birkaç vilayeti istemesi bunu mümkün kılmamıştır¹¹³.

Daha sonraki süreçte iki ülkenin Kafkasya'daki sorunları çözmesiyle birlikte¹¹⁴ iki ülke ilişkileri yeniden hız kazanmıştır. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa

¹⁰⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.310; Sonyel, 1995, s.172-173.

¹⁰⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.308.

¹⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da bir Rus albayı ile görüştüğü çeşitli kaynaklarda yazılmaktadır. Bakınız; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali(Cilt II)**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1987, s.454-455; Sonyel, s.83; Erel Tellal, "1919-1923 Kurtuluş Yılları: Sovyetlerle İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)**(Edit:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.166.

¹⁰⁹ Sonyel, 1995, s.173.

¹¹⁰ 13 Eylül 1919'da yapılan bu konuşma için yapılan yorumlar için bakınız: Gönübol ve Sar, a.g.e., s. 15; Sonyel, 1995, s.173; Selek, 1987b, 1987, s.450-451.

¹¹¹ Armaoğlu, a.g.e., s.311; Sönmezoğlu, a.g.e., s.38; Tellal, a.g.e., s. 167; Selek, 1987b, s. 455; Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika(II.Cilt)(2.Baskı)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s.5-8.

¹¹² Armaoğlu, a.g.e., s. 312; Tellal, a.g.e., s.169; Gönübol ve Sar, a.g.e., s.16; Bu konudaki kapsamlı bir değerlendirme ve bilgi için bakınız: Sonyel, 1991, s.8-22.

¹¹³ Armaoğlu, a.g.e., s. 312 ; Sönmezoğlu, a.g.e., s.39; Tellal, a.g.e., s.169; Sonyel, 1991, s.17-18.

¹¹⁴ Güney Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan, İngilizler tarafından kontrol edilen hükümetlerce yönetiliyordu. Bu bölge hem Sovyetler için bir tehdit, hem de Ermenilerin Anadolu'ya saldırması bağlamında Türkiye için tehditti. Ayrıca burası karadan yapılacak Sovyet yardımı için de bir engeldi. Neticede burasının tümüyle Sovyetleşmesi ve Anadolu için Ermeni tehdidinin ortadan kalkmasıyla iki ülke arasında görüşmelerin önemli pürüzleri ortadan kalkmış oluyordu.

TASNİF DIŞI

başkanlığındaki Türk Elçilik Heyeti'nin Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmasıyla daha önce başarısızlıkla sonuçlanan antlaşmanın görüşülmesine yeniden başlanmıştır. İlk heyete kıyasla ikinci heyetin törenlerle karşılanması¹¹⁵, Anadolu'daki hareketin zaman içinde artan gücünü de göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sonunda Sovyetlerle 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanabilmiştir¹¹⁶. Bu antlaşma ile Sovyetler Sevr Antlaşması'nı tanımayıp, 28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın kabul ettiği Misakımillî sınırları içindeki yeni Türkiye Devleti'ni tanıyordu¹¹⁷. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Anadolu'daki hareket, uluslararası ve hukuksal geçerliliği olan üçüncü antlaşmasını sonuçta bir büyük devletle yaparak, millî mücadelesinde aradığı önemli desteği sağlamış oluyordu. Bu antlaşma bundan sonra, süresi 1945 yılına kadar sürecek -ki bu tarihten itibaren ilişkiler yeni ve bambaşka bir boyut alacaktır- olan çeşitli antlaşmaların da hukuki ve siyasi altyapısını oluşturacaktır.

Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin iyi ilişkiler kurduğu Bolşevik yönetimi, Lozan Konferansı'nda da Boğazların statüsünün belirlenmesi konusunda Türkiye'nin egemenliğini kabul ediyor, bunun yanında sorunun Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce çözülmesini istiyordu¹¹⁸.

Sovyetler Anadolu'daki hareketi ilk başta, savaş sonrası Almanya'ya sığınmış olan İttihatçı liderlerin ve komünistlerin gölgesinde takip etmesine karşı¹¹⁹, Mustafa Kemal Paşa'nın zaman içinde duruma hâkim olması sonucu ilişkiler normal seyrine ulaşmıştır. Komünizmin gölgesi sürekli Anadolu'nun üzerinde olsa da, Mustafa Kemal Paşa'nın akılcı siyaseti ile bu tehlike tehdit olmaktan çıkmıştır. Aslında Kurtuluş Savaşı boyunca Türkiye'nin Sovyetlere olan, "Komünizme hayır, Sovyetlere evet" biçimindeki yaklaşımı ikili ilişkiyi güzel özetlemektedir¹²⁰. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın bu dönemde Sovyetleri Batı'ya karşı bir denge olarak¹²¹ çok etkili bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür.

¹¹⁵ Tellal, **a.g.e.**, s. 172. Ayrıca heyette bulunan Yusuf Kemal Tengirşek'in anılarında da bu değişimi görmek mümkün. Bkz:Y. Kemal Tengirşen, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967,s.215.

¹¹⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.313; Sonyel,1991, s.56; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.22; Selek,1987b, s. 455. Aslında bu antlaşma gerçekte 18 Martta imzalanmış olmasına karşı, İngilizlerin İstanbul'u işgal yıldönümüne denk getirmek için 16 Mart şeklinde değiştirilmiştir. Bkz: Tengirşen, **a.g.e.**, s.230.

¹¹⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s..313; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.39-40; Tellal, **a.g.e.**, s.173-174; Sonyel,1991, s. 56. Antlaşmanın bugünkü dildeki tam metni için bakınız: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları(I.Cilt) (1920-1945) (2.Baskı)**, Ankara,Türk Tarih Kurumu,1989,s.32-38.

¹¹⁸ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.40; Tellal, **a.g.e.**, s. 175-176.

¹¹⁹ Tellal, **a.g.e.**, s.163; Daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Akşin, **a.g.e.**, s. 52-60; Selek,1991, s.451-454.

¹²⁰ Baskın Oran, "1919-1923 Kurtuluş Yılları:Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.109;Armaoğlu, **a.g.e.**,s.314.

¹²¹ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.40.

(3) Fransa ile İlişkilerin Seyri ve Ankara Antlaşması

Fransa'nın Millî Mücadele Dönemi'ndeki en önemli özelliği, Anadolu'daki hareketle temas kuran ve anlaşma yapan ilk Batılı büyük devlet olmasıdır¹²². Bunda muhtemelen Anadolu'daki yeni yapılanma planında Fransa'nın İngiltere ile olan çıkarlarının çatışması etkili olmuş olabilir¹²³. Hiç kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa'nın da Batılı bir büyük devletle iyi ilişki kurma isteği ve ihtiyacı, bu süreci hızlandırmıştır.

Fransa'nın Suriye'deki Yüksek Komiseri Georges Picot'un 1919 yılı sonlarında Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı gayri resmi görüşme, Fransızların Anadolu'daki hareketi daha başlangıçta dikkate aldığına önemli bir göstergesidir¹²⁴. İngilizlerin boşalttığı Kilikya bölgesini işgale başlamaları ve sonrasında yaşanan olaylar ise, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Fransa'ya olan güvenini sarsmıştır¹²⁵. Türk Kurtuluş Savaşı'nda Güney Cephesi olarak adlandırılan silahlı mücadele, sonuçta Fransızlara ve silahlandığı bölgedeki Ermenilere karşı bu olaydan sonra başlayacaktır.

İşgal ettiği güney bölgesinde Ocak 1920'den itibaren sert bir direniş gören Fransızlar, görüşmeler sonucu 30 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti ile 20 günlük bir ateşkes imzalamıştır¹²⁶. Sonraki süreçte Fransa'da meydana gelen iktidar değişikliği ile Fransa'nın politikası daha fazla Ankara Hükümetini destekler bir durum almıştır¹²⁷. Fransa'nın önerisiyle toplanan Londra Konferansı'na İtalya'nın aracılığıyla katılan Ankara Hükümeti; görüşmelerde bulunan heyet başkanı Bekir Sami Bey'in daha sonra Fransa ile yaptığı 11 Mart 1921 tarihli bir antlaşmayı ülke çıkarlarına aykırı bularak kabul etmeyecektir¹²⁸.

Londra Konferansı sonrası İtilaf Devletleri arasındaki görüş ayrılıkları da açıkça ortaya çıkmıştır¹²⁹. Ankara Hükümeti'nin Yunanlılara karşı kazandığı ilk silahlı direnişi olan İnönü Zaferleri sonrası Fransa, Türkiye'ye biraz daha yakınlaşarak bir

¹²² İlhan Uzgel, "1919-1923 Kurtuluş Yılları: Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.146; Selek II, s.470; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.44

¹²³ Sonyel,1995, s.195-196;Selek,1987b, s. 470-475.

¹²⁴ Uzgel, **a.g.e.**, s.148; Sonyel,1995, s. 197-198; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.43; Eroğlu, **a.g.e.**, s.166

¹²⁵ Sonyel,1995, s. 196.

¹²⁶ Uzgel, **a.g.e.**, s. 148; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.11; Sonyel,1991, s.71; Eroğlu, **a.g.e.**, s.167.

¹²⁷ Uzgel, **a.g.e.**, s. 148; Selek,1987b, s.473.

¹²⁸ Uzgel, **a.g.e.**, s. 148-149.; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.27; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 318-319; Selek, 1987b,s.576-579; Londra Konferansı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Sonyel,1991, s.117-132.

¹²⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 319; Sonyel,1991, s. 140; Gönübol, **a.g.e.**, s.26.

antlaşma yapmanın yollarını aramaya başlamıştır¹³⁰. Sonunda bu antlaşma Türk ordusunun Yunanlıları Sakarya'da meydan muhaberesinde yenmesiyle mümkün olacaktır.

Sakarya Zaferi'nden sonra Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'yla iki ülke arasındaki savaş durumu resmen sona eriyor ve Güney Cephesi kapanmış oluyordu. Hatay hariç güney sınırı da hemen hemen çiziliyordu¹³¹. Bu antlaşmayla İtilaf Devletleri arasındaki çatlak, onarılamayacak şekilde artık parçalanacaktır¹³². Bu dönemde Fransa ile yürütülen ikili ilişki; Mustafa Kemal Paşa'nın karşı cepheden olan bir devletle yürüttüğü politikalarının başarılı bir örneği olarak önemlidir.

(4) İngiltere İle İlişkiler

XIX. yüzyılın sonuna kadar Rusya'ya karşı Osmanlı'yı savunan İngiltere'nin bu politikası, 1877-1878 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası değişerek kendisine Osmanlı'dan pay alma şekline dönmüştür¹³³. İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ile Doğu Cephesi hariç neredeyse bütün cephelerde savaşmış bir devletti. Birinci Dünya Savaşı sonrası Millî Mücadele Dönemi'ndeysen Yunanlılar doğrudan cephede savaşırken, bu defa İngilizler dolaylı olarak savaşan taraftı¹³⁴.

İngiltere her ne kadar Başbakanı Lloyd George'un ihtirasları doğrultusunda aşırı Yunan hayranlığı ve Türk düşmanlığı ile hareket etse de, ülkesinde kendi politikasına karşı olan fikirler oldukça fazlaydı¹³⁵. Aslında İngiltere'nin o dönemde en büyük Müslüman nüfusa sahip ülke olması da, Anadolu'daki hareket ile daha dikkatli olmasını gerektiren bir unsurdu¹³⁶. Zaten Hint Müslümanları da Anadolu'daki

¹³⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.319;Selek,1987b, s.695; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.29-30. Bu konuda görevlendirilen Franklin-Bouillon Kurulu'nun yaptığı çalışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Sonyel,1991, s.198-208.

¹³¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 320; Uzgel, **a.g.e.**, s.149-151; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.44; Akşin, **a.g.e.**, s.98; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.33-34. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal,**a.g.e.**,s.50-60.

¹³² Sonyel,1991, s.203.

¹³³ Tellal, **a.g.e.**,s.159.

¹³⁴ Uzgel, **a.g.e.**, s.140.

¹³⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Selek,1987b, s.456-470; Sonyel,1995, s.163-166; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.42-43.

¹³⁶ Zaten İngiltere savaş sonrası 1919-1921 arası dönemde Müslüman nüfusun yaşadığı, Afganistan, Arabistan Yarımadası, Mısır, Filistin, İran ve Irak gibi yerlerde zor durumdaydı. Her ne kadar olaylar birbirinden bağımsız gibi gelişse de, tüm bu olumsuz gelişmeler İngiltere için bir handikapı. Daha kapsamlı bilgi için bakınız: David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış (Modern Ortadoğu Nasıl yaratıldı? 1914-1922)**(Çev.Mehmet Harmancı),İstanbul, Sabah Yayınları, 1993,s.413-453.

hareketin İslam adına yapıldığını düşünüyordu ve onu desteklemek için bir de “Hindistan Hilafet Komitesi”ni kurmuştu¹³⁷.

İngiltere her ne kadar Millî Mücadele Dönemi içinde Ankara Hükümeti’nin görünürde düşmanı olsa da, Anadolu’daki hareketin İngilizlerle de bir anlaşma yapma ümidi taşıdığı ve bu yolda bir gayret gösterdiğini söylemek mümkün¹³⁸. Ne var ki bu beklenti Lozan’a kadar gerçekleşmeyecektir.

(5) Diğer Batılı Devletler ile İlişkiler

Ankara Hükümeti’nin Anadolu’daki işgal kuvvetleri içerisindeki ilişkilerinin en ılımlı olduğu ülke olarak İtalya’yı söylemek mümkündür. Bu gelişmede, Anadolu’nun paylaşılma planlarına göre kendilerine söz verilmesine rağmen İzmir’in ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgaline göz yumulması önemli bir etken olmuştur¹³⁹. Fransızlarla bir antlaşma yapılmasına rağmen Ankara Hükümeti’ne daha ılımlı yaklaşan İtalyanlarla bir antlaşma imzalanamamış¹⁴⁰; ancak İtalya Millî Mücadele Dönemi’nde Ankara Hükümeti’ne önemli maddi yardımlarda bulunacaktır¹⁴¹. Ayrıca Bekir Sami Bey’in Fransa ile olduğu gibi İtalya ile de Londra Konferansı sonrası yaptığı bir antlaşma, yine Ankara tarafından onaylanmayacaktır. Ne var ki Millî Mücadele boyunca İtalya’nın Ankara’ya olan ılımlı yaklaşımı, Lozan Görüşmeleri’nde tekrar İngiltere’nin yanında yer alma şeklinde olacaktır. Bu olumsuz gelişmede, yönetimin “Kara gömlekliler” denilen faşistlerin eline geçmesi etkili olmuş olabilir¹⁴².

Mustafa Kemal Paşa’nın Millî Mücadele’de işgalci güçlere karşı Sovyet Rusya’dan başka kullanabileceği diğer büyük devlet ABD idi¹⁴³. Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin yanında savaşa giren ABD, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaş ilan etmemiştir. Savaşın bitiminden sonra Başkan Wilson’un daha ziyade Milletler Cemiyeti kurma yönündeki çabaları ve sonunda 1919 yılında imzalanan barış antlaşmalarını Amerikan Senatosu’nun onaylamamasının da etkisiyle, içe dönme politikası nedeniyle ABD, Anadolu’daki İtilaf Devletleri’nin planlarından uzak

¹³⁷ Uzgel, **a.g.e.**, s.141.

¹³⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Sonyel,1991, s.212-230.

¹³⁹ Uzgel, **a.g.e.**, s.151; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.44; Selek,1987b, s.475.

¹⁴⁰ Antlaşmanın yapılamamasının nedenleri hakkında değerlendirme için bkz: Sonyel,1991, s.208-212.

¹⁴¹ Uzgel, **a.g.e.**, s.152; Selek,1987b, s. 477-478.

¹⁴² Kont Sforza’nın Dışişleri Bakanlığı döneminde İtalya’nın Ankara Hükümeti’ne olan olumlu yaklaşımı açıkça bilinmektedir. Uzgel, **a.g.e.**, s.153.

¹⁴³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.13; Selek,1987b, s.483.

kalmıştır¹⁴⁴. Ancak Millî Mücadele Dönemi'nde sık sık gündeme gelen Manda fikrinde tarafsız ve büyük bir devlet olarak ABD, en çok yeri tutan ülke olmuştur.

(6) Müslüman Dünyası ile İlişkiler

Milli Mücadele Dönemi'nde Müslüman dünyasında bağımsız ve millî birliğini sağlamış sadece İran ve Afganistan bulunuyordu. Afganistan daha yeni İngiltere'den bağımsızlığını kazanmış olduğu için uluslararası destek arayışı içinde idi¹⁴⁵. İlerleyen dönemde Afganistan'la ilişkiler hızla gelişecektir. İngiltere'nin egemenliğinde bulunan Hindistan yarımadasındaki Hint Müslümanları ise, İngiltere'de olsun Hindistan'da olsun yaptıkları propaganda ve gösterilerle Anadolu'daki hareket için sürekli destek olmaya çalışmıştır. Hatta halk kendi arasında para toplayarak bunu Türkiye'ye göndermiştir¹⁴⁶. Sonyel'e göre Heyeti Temsiliye, Müslüman dünyasıyla dış ilişkilerinde halifelik akımına ve tüm Müslüman ülkelerin yardımına güveniyor; genel bir İslam ayaklanması olasılığını göz önünde tutuyordu¹⁴⁷.

Bu dönemde İran'la olan ilişkiler biraz mesafeliydi. Bu mesafenin kapatılması için Türkiye daha istekli davranmıştır. 1922-1923 arasında karşılıklı ziyaretler ve elçi atamalarına rağmen, iki ülke arasında Afganistan ile olduğu gibi bir dostluk antlaşması bu dönemde yine de imzalanamamıştır¹⁴⁸.

(7) Mudanya Ateşkes Antlaşması ve Lozan Süreci

Sakarya Zaferi'nden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Misakımillî'yi Batılı devletlere barış yoluyla kabul ettirme çabaları sonuçsuz kalınca, 26 Ağustos 1922'de Yunanlılara karşı Büyük Taarruz başlatıldı. Yunanlıların muharebe meydanında kesin bir yenilgiye uğratılması ve Anadolu'dan çıkartılmasından sonra Türk Ordusu'nun ilerleyişi, İngilizlerin ve müttefiklerinin elinde tuttuğu Boğazlar Bölgesine kadar ulaşmıştır. Bir çatışma ihtimali ciddi derecede oluşsa da, Türk tarafının ihtiyatlı yaklaşımıyla bu tehlike gerçekleşmemiştir¹⁴⁹.

¹⁴⁴ ABD'nin bu tutumunu, ülkedeki farklı bakış açılarına olduğu kadar bu konudaki tecrübesizliğine de bağlayan Selek'in tespitleri için bakınız: Selek,1987b, s.479-486. Ayrıca; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.41.

¹⁴⁵ Afganistan ilerleyen bölümde detaylı şekilde anlatılacaktır.

¹⁴⁶ Müderrisoğlu eserinde, yapılan yardımların toplamının 125.000 İngiliz Lirası olduğunu ve bunun Atatürk'ün kontrolünde Osmanlı Bankasında muhafza edildiğini bildirmektedir. Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, 1973, s.557-557.

¹⁴⁷ Sonyel,1995, s. 189. Daha sonraki bölümde özellikle Cemal Paşa'nın Afganistan'daki çabaları bu yönde olacaktır.

¹⁴⁸ Atay Akdevelioğlu,Ömer Kürkçüoğlu, "1919-1923 Kurtuluş Yılları:Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.204-205.

¹⁴⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**,s.39-40; Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Sonyel,1991, s.269-280.

Kazanılan kesin zaferden sonra yapılan ve İngiliz diplomasisinin sonu olan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile, siyasi arenada Türkiye'nin en büyük düşmanı ve Yunan Dostu Lloyd George hükümeti, istifa etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁰.

İtilaf Devletleri'nin sürekli olarak Ankara Hükümeti'ne karşı kullandığı İstanbul Hükümeti'nin varlığı sorunu, Mustafa Kemal Paşa tarafından Lozan süreci başlamadan Saltanat'ın 1 Kasım 1922'de kaldırılmasıyla çözüldü. Bundan sonra Anadolu'yu, Batılı devletlere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Ankara Hükümeti temsil edecektir.

Muharebe alanındaki kesin zaferden sonra siyasi arenada devam eden çetin mücadele, İsviçre'nin Lozan şehrinde Türk tarafının Sevr sonrası yeni bir zaferiyle sonuçlanmıştır. Lozan Barış Antlaşması¹⁵¹ ile yeni Türkiye Devleti'nin uluslararası camiada hukuksal olarak temeli de atılmış oluyordu. Böylece birinci dönem Türk Dış Politikası tamamlanmış oluyordu. Daha sonra, ikinci dönem Türk Dış Politikası da Lozan'ın çözüm getiremediği sorunlar ekseninde devam edecektir.

b. 1923-1929 Arası Dönem: Cumhuriyetin Reformlar Dönemi

Türk Dış Politikası bu dönemde ağırlıklı olarak Lozan Antlaşması'nın çözüm getiremediği konularda yoğunlaşırken; içeride de Mustafa Kemal Paşa ülkeyi modern bir hale getirmek için gerekli olan devrimlerle meşguldü. Lozan'dan arta kalan sorunlar 1920'lerin sonunda önemli oranda çözülmüş; buna bağlı olarak da dış ilişkilerde çok boyutlu ilişkiler yavaş yavaş hız kazanmaya başlamıştır. Sonuçta üç yıllık savaş dönemi diplomasisinin yerini, bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekçilik ve süreklilik politikası almıştır¹⁵².

(1) Musul Sorunu, Çözümü ve İngiltere ile İlişkiler

Lozan'da çözülemeyen ve Misak-ı Milli'nin bir parçası olan Musul Sorunu, bu dönem Türkiye'yi hem içeride hem de dışarıda bir süre etkileyecektir. Lozan'da Türk tarafı Musul'un, etnoğrafik, hukuksal, tarihsel ve askeri-stratejik nedenlerle Türkiye'de kalmasını savunurken; İngiliz tarafı karşıt tezler öne sürmüş ve Türk tezinin reddedilmesini sağlayarak Lozan Konferansı'nda bu konuyu gündemden

¹⁵⁰ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**,s.40.

¹⁵¹ Antlaşmanın maddeleri, ilgili protokol ve karşılıklı mektupları için bakınız: Soysal,**a.g.e.**,s.67-245. Ayrıca Lozan görüşmelerinde tutulan tutanaklar da dâhil olmak üzere daha ayrıntılı bir bilgi için bkz: **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler**, (Çev:Seha L. Meray),İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993.

¹⁵² Hasan Berke Dilan, **Mustafa Kemal Paşa Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)**, İstanbul, Alfa Yayınları,1998-b, s.13.

çıkarttırmıştır¹⁵³. Sonuçta Musul Sorunu, Lozan'da çözüme kavuşmadan dokuz aylık sürede iki ülkenin kendi arasında çözmesi istenen bir mevzu halini almıştır.

İki ülkenin sorunu kendi arasında çözme girişimleri, İngilizlerin Türkiye aleyhine yeni sorunlar gündeme getirerek uyguladığı diplomasi taktiğiyle sonuçsuz kaldı. Sorun, dokuz aylık belirlenen sürede çözülemeyerek İngiltere'nin çok istediği ve Lozan'da kararlaştırıldığı gibi Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. İngiltere'nin *"ölümü gösterip, sıtmaya razı etme"* taktiğiyle Hakkâri'yi de Irak için istemesi, yaşanan bu gelişmede etkili olmuştur¹⁵⁴.

Musul Sorununun Milletler Cemiyeti'ne gitmesi Türkiye'nin üyesi olmadığı bir örgüt olması nedeniyle nasıl bir handikapsa, İngiltere içinse bu durum örgütün en etkili bir devleti olarak önemli bir kazanımdı. Milletler Cemiyeti'nin çalışmaları bir taraftan devam ederken, Türkiye ile İngiltere arasında zaman zaman sınırda çatışmalar yaşanmaktaydı¹⁵⁵. Bu süreçte Türkiye'nin plebisit isteği de kabul edilmemiştir. Sonuçta Milletler Cemiyeti Konseyi 16 Aralık 1925'te, görevlendirdiği Macar, Belçikalı ve İsveçli'den oluşan Üçlü Komisyon'un çalışmalarıyla çizilen Bruxelles Hattı'nın kuzeyini Türkiye'ye, güneyini de Irak Manda Yönetimi'ne veren kararı aldı¹⁵⁶.

Türkiye Devleti bu karar karşısında askeri kuvvet kullanmamıştı; çünkü böyle bir durum iç ve dış düşmanlara karşı bir koz verebilirdi. Ayrıca savaştan yeni yorgun ve bitkin çıkan ülke, devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti¹⁵⁷. Yapılan görüşmeler sonucu 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında "Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalandı ve Musul Sorunu sona ermiş oldu¹⁵⁸. Son bir ayrıntı olarak; Türkiye'nin Milletler Cemiyeti kararına karşı Musul konusunda verilmiş herhangi bir taahhüdü de bulunmamaktadır¹⁵⁹.

¹⁵³ İlhan Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.260-262; Dilan, 1998-b, s.30-31;Uçarol,**a.g.e.**,s.563.

¹⁵⁴ Değerlendirmeler için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 322; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler",s.262-263; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.65; Dilan, 1998-b, s.33-35. Ö.Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", **Türk Dış Politikasını Analizi(Der. Faruk Sönmezoğlu)**, İstanbul, Der Yayınları, 1994, s.56.

¹⁵⁵ Alantar, **a.g.e.**, s.57; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.66;Dilan, 1998-b,s.39.

¹⁵⁶ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.263-265; Alantar, **a.g.e.**,s. 60;Dilan, 1998-b,s.46;Uçarol,**a.g.e.**,s.564.

¹⁵⁷ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**,s.69-70.;Uçarol, **a.g.e.**,s.564; Armaoğlu,**a.g.e.**,s.322.

¹⁵⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.322-323; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.267-269;Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.70. Antlaşma metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s.309-317.

¹⁵⁹ Dilan, 1998-b, s.52.

Musul Sorunu ve yaşanan süreç, İngiltere Türkiye ilişkilerinin Millî Mücadele sonrası da pek sıcak gitmediğinin bir kanıtı gibidir. Sorun Milletler Cemiyeti'nde çözüldükten sonra iki ülkenin basınında da ilişkilerin soğukluğu görülmektedir¹⁶⁰. Ayrıca İngiltere, Millî Mücadele boyunca Anadolu'daki Türkler aleyhindeki tüm faaliyetlerin arkasında olmasının yanında, Musul Sorunu'nda da Türkiye'nin karşısında yer alması, Türkiye'de haklı olarak bir İngiliz düşmanlığının doğmasına neden olmuştu¹⁶¹. Bu dönem içinde Türkiye'de meydana gelen gerici Şeyh Said Ayaklanması'nın neden sonuç bağlamında Musul Sorunu'nun çözümüne çalışıldığı bir döneme denk gelmesi manidardır.

Musul Sorunu'ndan başka, İngiltere'nin yeni Türkiye Devleti'nin kurulmasını kabullenememesinin bir diğer açık belirtisi de başkentin Ankara olmasını uzun süre kabullenememesidir¹⁶². Elçilik ancak, Musul Sorunu çözüldükten sonra 1930'da Ankara'ya taşınacaktır. Musul Sorunu yalnız Türkiye'nin İngiltere ile değil, diğer büyük devletlerle de ilişkisini etkileyen ve münasebetlerin gelişmesini engelleyen bir unsurdur¹⁶³. Sonuçta bu sorunun hedeflenin çok gerisinde de olsa çözümü, ilerleyen dönemde Türk Dış Politikası'nın Batılı devletlerle olan ilişkisinin de önünü açacaktır.

(2) Fransa ile İlişkiler: Lozan'dan Kalan Sorunlar

Fransa ile Türkiye arasında bu dönemde öne çıkan konular; Osmanlıdan kalan borçlar ve Hatay Sorunu olmuştur¹⁶⁴. Ayrıca Fransa Lozan Konferansı'nda, kapitülasyonların kaldırılmasına Türkiye'deki yatırımları ve ticari faaliyetlerinin çokluğu nedeniyle en çok ayak direten devlet olmuştu¹⁶⁵. Yine Fransa, Lozan Konferansı'nda olsun, daha sonraki Musul Sorunu'nun çözümünde olsun sürekli İngiltere'nin yanında yer almıştır¹⁶⁶.

20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın 8. maddesine göre Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın belirlenmesine "antlaşmadan bir ay sonra" başlanacak ibaresi olmasına rağmen, Sınır Komisyonu ancak Eylül 1925'te kurulmuştur¹⁶⁷.

¹⁶⁰ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.70; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.322.

¹⁶¹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.69.

¹⁶² Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.258; Uçarol, **a.g.e.**, s.563

¹⁶³ Bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.63; Soysal, **a.g.e.**, s.304.

¹⁶⁴ Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", 277; Dilan, 1998-b, s.67; Uçarol, **a.g.e.**, s.568.

¹⁶⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s. 79; Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.277; Uçarol, **a.g.e.**, s.568.

¹⁶⁶ Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.277; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.323.

¹⁶⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.81; Uçarol, **a.g.e.**, s.568; Soysal, **a.g.e.**, s.281. Antlaşmanın ilgili maddesi için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.51.

Ankara Antlaşması ile Hatay Bölgesi için özel bir idari rejim de kabul edilmişti. İskenderun Sancağı olarak geçen Hatay, Mart 1926'da bağımsızlığını ilan etse de bu girişim Suriyeli ve Fransız yetkililerin çabalarıyla önlenmiştir¹⁶⁸. Daha sonra Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tefrik Rüşti (Aras) ile Suriye'nin Fransız Yüksek Komiseri De Jouvenel arasında Ankara'da 18 Şubat 1926'da bir sözleşme paraf edilmiştir. "Dostluk ve İyi Komşuluk" başlığını taşıyan bu sözleşmede Türkiye-Suriye arasındaki sınır sorunuyla birlikte, Türkiye Fransa arasındaki ilişkiler ele alınmıştır¹⁶⁹.

Parafe edilen sözleşme ancak Musul Sorunu çözüldükten sonra, 30 Mayıs 1926'da imzalanmıştır. TBMM'de onaylanması ise Türkiye, Irak ve İngiltere arasında imzalanan 7 Haziran 1926'daki antlaşmayla aynı gün olmuştur¹⁷⁰.

İki ülke arasında sorun olan diğer problem de borçlar konusuydu. Osmanlı'nın birçok ülkeye borcu olmasına karşın, Fransızlar imtiyazlardan en çok faydalanan ve yatırım yapan ülke olduğu için borçların tasfiyesi Fransa'yı daha çok ilgilendiriyordu¹⁷¹. Lozan'dan sonra iki ülkenin karşılıklı görüşmeleri sonucu borçlar sorunu ancak 13 Haziran 1928'de Paris'te yapılan bir antlaşmayla çözüme kavuşmuştur. Ancak ne var ki 1929 Dünya Ekonomik Buhranı bu antlaşmanın uygulanmasını güçleştireceği için sorun daha sonra yine gündeme gelecektir¹⁷². Ekonomik Buhran atlatıldıktan sonra iki ülke arasında 1933 yılında yeniden bir antlaşma yapılarak, sorun tamamen çözüme kavuşturulacaktır.

İki ülke arasında sürtüşme konusu olan diğer bir sorun da, Türkiye'nin kararlı tutumuyla önlenen "misyoner okulları"dır¹⁷³. Bundan başka bir diğer sorun, Adana-Mersin demiryolunun Türkiye tarafından satın alınmasına Fransa'nın karşı çıkmasıyla yaşananlardır. Bu sorun daha sonra imzalanan bir antlaşmayla çözülmüş; demiryolunu Türkiye satın almıştır¹⁷⁴. Fransa ile ortaya çıkan sorunların da gösterdiği gibi, Fransa sürekli olarak kapitülasyonların devamını ister bir politika takip etmiştir. Neticede bu politika ilişkilerin gelişimini engellemiştir¹⁷⁵.

¹⁶⁸ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.80-81.

¹⁶⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.81;Armaoğlu, **a.g.e.**, s.323; Uçarol, **a.g.e.**,s.568; Soysal, **a.g.e.**,s.281. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s.285-304.

¹⁷⁰ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.82; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.323-324.

¹⁷¹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.83;Uçarol,**a.g.e.**,s.569. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Uçarol,**a.g.e.**,s.569-571.

¹⁷² Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.83;Armaoğlu, **a.g.e.**,s.324; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.279; Dilan, 1998-b, s.70.

¹⁷³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.324; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler",s.278-279; Di

¹⁷⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**,s.324-325; Dilan, 1998-b, s.70.

¹⁷⁵ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.325.

(3) Yunanistan ile İlişkiler ve Nüfus Mübadelesi

Türkiye Millî Mücadele Dönemi'nde silahlı mücadeleyi bizzat Yunanistan'a karşı verdiği için, o dönemde siyasi bir ilişkiden bahsetmek mümkün görünmemektedir. İki ülke arasındaki siyasi diyalog ancak Lozan'dan itibaren başlayacaktır.

Lozan Konferansı'nda Türkiye ile Yunanistan arasında üç önemli konuda çözüme ulaşılmaya çalışılmıştı: Birincisi, sınır sorunu; ikincisi, insani sorunlar; üçüncüsü ise mali sorunlardır¹⁷⁶. Sınır sorunu ile savaş tazminatını içeren mali konular Lozan'da çözülebilmiştir. Ancak insani konular olan nüfus mübadelesi sorunu, Lozan Konferansı'nda 30 Ocak 1923'te karşılıklı mübadeleye ilişkin sözleşme ve protokol yapılmasına rağmen daha sonra ortaya çıkan "etabli sorunu", iki ülke ilişkilerini uzun süre etkilemiştir.

Bu dönemde iki ülke ilişkileri, karşılıklı nüfus mübadelesinin nasıl yapılacağı¹⁷⁷ konusunda tam bir mutabakata kalınamaması nedeniyle istenen seviyede değildi. Ayrıca patrikhane sorunu da bu dönemde iki ülke ilişkilerinde krize neden olmuştu. Ancak Türkiye'nin bu konudaki kararlı tutumu nedeniyle sorun daha fazla büyümeden halledilmiştir¹⁷⁸.

İlişkilerdeki ilk olumlu gelişme, 1925 yılı 21 Haziran'ında Ankara'da imzalanan bir antlaşmayla mübadele konusunda varılan mutabakat olmuştur. Ancak Yunanistan'da meydana gelen iktidar değişikliğiyle, bu antlaşmanın uygulanması mümkün olmamıştır¹⁷⁹. Daha sonra Yunanistan'da yine bir iktidar değişikliği sonucu kesilen ilişkiler tekrar başladı ve sonuçta 1 Aralık 1926'da Atina'da bir antlaşma imzalandı. Ne var ki yapılan bu antlaşma, bir takım teknik anlaşmazlıklar nedeniyle ancak 1930'ların başında uygulanabilecektir¹⁸⁰. Sonuçta bu dönemde iki ülke ilişkileri; karşılıklı bir takım sorunlar çözülmüş ve diğerleri de çözülmek üzere olsa da, dostça olmaktan uzaktı. İlişkilerin düzelmesi ancak 1930'ların başını bulacaktır.

¹⁷⁶ Melek Fırat, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.326.

¹⁷⁷ "Etabli Meselesi" denen bu sorunda, İstanbul'da ve çevresinde bulunan Rumların hangilerinin zorunlu göçe tabi olacağı konusunda yaşanan anlaşmazlık vardır.

¹⁷⁸ Fırat, **a.g.e.**,s.340-342; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**,s.58;Dilan, 1998-b,s.22;Armaoğlu, **a.g.e.**,s.326.

¹⁷⁹ İktidara Venizelos'un yerine General Pangalos gelmiştir. Pangalos Lozan'da bir revizyon yapılmasını istemekte ve İtalya ile ilişki içindedir. Ne var ki İtalya'nın ihtiyatlı davranarak Yunanistan'la ittifak yapmaması ve Türkiye'nin Musul sorununu çözmesi Yunanistan'ın düşündüğü Türkiye'ye karşı askeri operasyon planını devre dışı bırakmıştır. Bakınız: Fırat, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler", s.343.

¹⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Fırat, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler", s.342-344; Uçarol, **a.g.e.**,s.561; Dilan, 1998-b, s.23.

(4) Sovyet Rusya İle İlişkilerin Gelişimi

Milli Mücadele Dönemi'nde Sovyet Rusya, Türkiye'nin Batı'ya karşı mücadelesinde önemli bir müttefiki olmuştu. Lozan sonrası yaşanan Musul Sorunu'nun çözümü faaliyetleri ise, Türkiye ile Sovyet Rusya'yı birbirine daha fazla yaklaştırmıştı. Çünkü Sovyetler Birliği de Locarno Antlaşması'ndan memnun kalmamıştı. Sonuçta 17 Aralık 1925'te iki ülke, Paris'te Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktını imzalamışlardır.¹⁸¹ Üç yıl için imzalanan bu antlaşmanın birinci maddesi iki ülkenin birbirine saldırmamasını, yani tarafsızlığını garanti altına alıyordu.

Musul Sorunu çözüldükten sonra İngiltere'nin Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne sokma çabaları ve SSCB'den uzaklaştırmaya yönelik ekonomik bir takım yaptırımları, Türkiye Sovyet ilişkilerini aksine daha da güçlendirmiştir. Zaten SSCB Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine kendi çıkarları açısından da olumlu bakmıyordu¹⁸².

İki ülke ilişkilerinde siyasi boyut kadar ekonomik boyut da bu dönemde etkili olmuştur. Her ne kadar siyasi olarak iki devlet birbirine yakın politikalar takip etse de, ekonomik olarak Millî Mücadele Dönemi'ndeki yoğunluk kalmamıştı. Zira SSCB ekonomik olarak ve iktisadi bakımdan dostluğunu sürdürmeye çalıştığı komşuları yerine, kendisine çok daha fazla önem vermeye başlamıştı¹⁸³.

İki ülke arasında ekonomik sorunları ve ticarete yaşanan problemleri çözmeye yönelik 11 Mart 1927'de bir antlaşma imzalanmıştır¹⁸⁴. Bu antlaşma her ne kadar iki ülke arasında ticaret hacmini artırmış olsa da, ticari ve iktisadi konularda yaşanan çatışmaların devam etmesini önleyememiştir¹⁸⁵.

1928 yılından sonra ise iki ülke ilişkileri uluslararası gelişmelere göre yön bulmaya başladı. Bu çerçevede iki ülke, 27 Aralık 1928'de saldırı savaşını yasaklayan Briand-Kellog Paktı'na katıldılar. Daha sonra da SSCB'nin öncülüğünde

¹⁸¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.323; Erel Tellal, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:SSCB'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.315; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**,s.71-72; Uçarol,**a.g.e.**,s.566. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal,**a.g.e.**,s.268-270.

¹⁸² Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.72-73; Alantar, **a.g.e.**, s.63;Uçarol, **a.g.e.**,s.567.

¹⁸³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.72-73; Uçarol, **a.g.e.**,s.567.

¹⁸⁴ "1923-1939 Görelî Özerklik-1:SSCB'yle İlişkiler", s.316-317;Uçarol, **a.g.e.**,s.567;Dilan,1998-b, s.59.

¹⁸⁵ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.74; Uçarol, **a.g.e.**,s.566.

geliştirilen ve Briand Kellog Paktı'na benzer bir anlaşma olan Litvinov Protokolü¹⁸⁶ne Türkiye 1 Nisan 1929 katıldı¹⁸⁷.

İki ülke arasında 17 Aralık 1925'de imzalanan antlaşma, imzalandıktan tam dört yıl sonra 17 Aralık 1929'da iki yıllığına uzatılmıştır. Eski antlaşmaya ek bir protokol ile de iki ülke birbirine haber vermeden birbirinin sınır komşularıyla karşılıklı bir antlaşma yapmayacaktır¹⁸⁸. Bu antlaşma Türkiye'yi SSCB'ye bağlıyor görünse de, Türkiye Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir¹⁸⁹.

(5) Diğer Devletler ile İlişkiler

İtalya 1922'den itibaren Mussolini'nin önderliğinde saldırgan ve sömürgeci politikaya dönmüştü¹⁹⁰. Bu dönemde İtalya ile Türkiye arasındaki ilişkiler sakin görünse de, İtalya'nın Oniki Ada'ya hâkimiyeti nedeniyle Türkiye'nin güvenliği açısından özel bir durum vardı. Ayrıca Mussoli'nin her açıklaması ve hareketi Türkiye'de dikkatle takip edilmekteydi¹⁹¹. Yine İtalya'nın muhtemel yayılma alanı olan Balkanlar ve Akdeniz, güvenlik açısından Türkiye için önemli yerlerdi¹⁹². Bu arada İtalya, Musul sorunu yaşanırken Anadolu'ya çıkacağı yolundaki söylentilerle Türkiye'de endişe yaratmıştı¹⁹³. Sonunda, 1920'lerin sonlarından itibaren iki ülke ilişkileri yavaş yavaş gelişmeye başladı. Bu gelişmede özellikle Musul Sorunu'nun çözülmesinin yanında, Fransa'nın Balkanlar'da Küçük Antantı kurması etkili oldu. Buna karşı İtalya, Türkiye ve Yunanistan ile birlikte Akdeniz'de bir ittifak kurmak istiyordu¹⁹⁴. Gelişen ilişkiler çerçevesinde iki ülke arasında Roma'da 30 Mayıs 1928'de "Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması" imzalandı¹⁹⁵. İtalya ile

¹⁸⁶ Litvinov Protokolü Sovyet Rusya'nın özellikle Batıya karşı aldığı bir tedbir olup Doğu Avrupa'daki komşularıyla imzaladığı bu protokol ile bir nevi Briand Kellog paktının sürecini kendi adına hızlandırmıştı.

¹⁸⁷ Bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.75; Uçarol, **a.g.e.**, s.567; Dilan, 1998-b, s.61.

¹⁸⁸ Bu protokolden sonra Türkiye giriştiği uluslararası işbirliklerinde Sovyetler Birliğine bilgi verecektir. Bkz: Soysal, **a.g.e.**, s.265-266; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.76; Dilan, 1998-b, s.62; Alantar, **a.g.e.**, s.63.

¹⁸⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.76.

¹⁹⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s.572; Dilan, **a.g.e.**, s.63.

¹⁹¹ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.292-293. Bu konuda İtalya'nın Türkiye yarattığı etki ile ilgili daha geniş bir bilgi için bakınız: Mevlüt Çelebi, "Türk Kaynaklarına Göre Atatürk Döneminde Siyasi İlişkiler", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.266-270.

¹⁹² Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.293.

¹⁹³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.76-77; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", 293; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.328; Uçarol, **a.g.e.**, s.572.

¹⁹⁴ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.77; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.293-294; Uçarol, **a.g.e.**, s.572; Dilan, 1998-b, s.64.

¹⁹⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.77; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.294; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.328; Dilan, 1998-b, s.65. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.335-338.

yaşanan bu olumlu gelişmeler, Türkiye'nin Yunanistan ile yaşanan sorununun daha sonra çözümünde de etkili olacaktır¹⁹⁶.

Almanya bu dönemde diğer Batılı büyük devletlere göre Türkiye'ye karşı daha sorunsuz bir devlettir. Çünkü iki ülke arasında geçmişten gelen bir düşmanlık yoktu¹⁹⁷. Ancak yinede Almanya bu dönemde özellikle Fransa ve İngiltere'nin de etkisiyle Türkiye'ye karşı mesafeli durmuştur¹⁹⁸. İki ülke arasında Ankara'da 3 Mart 1924 tarihinde imzalanan Türk-Alman Dostluk Anlaşması ile altı yıldır kesik olan diplomatik ilişki yeniden kuruldu¹⁹⁹. Ancak iki ülke arasında bu dönemdeki ilişkiler daha ziyade ekonomik ağırlıktaydı ve bu çerçevede birçok Alman teknik danışman da Türkiye'ye gelmiştir²⁰⁰.

Türkiye'nin Doğulu devletlerle ilişkilerinde Afganistan devleti Millî Mücadele'den beri iyi bir dost idi. Bu dönemin sonunda dostluk zirveye çıkarak, Afgan Kralı Amanullah Han Mustafa Kemal Paşa'nın ilk resmi yabancı devlet başkanı konuğu olarak Türkiye'ye ziyarette bulundu. Ardından iki ülke Ankara'da 25 Mayıs 1928 tarihinde "Türk Afgan Dostluk ve İşbirliği" antlaşmasını imzaladı. Bir diğer Doğulu komşusu olan İran ile Türkiye'nin ilişkisi bu dönemde sınır sorunlarının gölgesinde geçmiştir. Ayrıca halifeliğin kaldırılması da İran'daki bir kısım halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır²⁰¹. Bu güvensizlik ortamı içinde Tahran'da sorunlara çözüm getirmek için 22 Nisan 1926 tarihinde "Güvenlik ve Dostluk Antlaşması" imzalanmış, ancak yine de sorunlara çözüm getirmemiştir²⁰². İlişkilerin düzelmesi ve sorunların çözümü ancak 1930'ları bulacaktır.

Atlantik'in öbür yakasındaki ABD ile ilişkiler ancak 1927'de karşılıklı "Mektup-Nota"²⁰³ ile sağlanabilmiştir. Ve bu tarihten itibaren de iki ülke arasında karşılıklı Büyükelçiler görevlendirilmiştir²⁰⁴.

¹⁹⁶ Gönübol, **a.g.e.**, s.79; Uçarol, **a.g.e.**,s.572-573.

¹⁹⁷ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.298-299; Rifat Önsoy, "Türk Alman İlişkileri(1923-1939)", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara, Mustafa Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.582.

¹⁹⁸ Önsoy, **a.g.e.**,s.551.

¹⁹⁹ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s. 299; Önsoy, **a.g.e.**,s.551-552.

²⁰⁰ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.299; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Önsoy,**a.g.e.**,s.556-559.

²⁰¹ Uçarol, **a.g.e.**,s.574;Gönübol ve Sar, **a.g.e.**,s.86.

²⁰² Sınır sorunlarını çözümlmeyi amaçlayan bu antlaşma, sınırda meydana gelen olayların devam etmesi nedeniyle istenen neticeyi verememiştir. Ancak 15 Haziran 1928 tarihli protokol ile daha sonraki dönemdeki ek protokoller soruna kalıcı bir çözüm getirecektir. Bakınız: Gönübol ve Sar, **a.g.e.**,s.86-87; Uçarol,**a.g.e.**,s.574. Antlaşma metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s 276-278.

²⁰³ Lozan'dan sonra Türkiye'nin tanınmasını da içeren ve yapılmış olan 6 Ağustos 1923 tarihli Türk-Amerikan Antlaşması senatodan geçmeyince, sorunu aşmak için böyle bir yönteme başvurulmuştur.

c. 1930-1938 Arası Dönem: Cumhuriyetin Yapılanma Dönemi

Dünya siyasi tarihinde “Buhranlar Dönemi” olarak adlandırılan bu çalkantılı dönemde Türk Dış Politikası Mustafa Kemal Paşa’nın ‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ prensibiyle hareket ederek, çeşitli bölgesel ve uluslararası işbirliklerine girmeye başlamıştır. Revizyonist-statükocu kampaşmanın hızla artmaya başladığı bu dönemde Türkiye, her ne kadar statükocu bir politika takip etse de, revizyonist ülkelerle de ilişkileri iyi tutmaya çalışmıştır. Böyle davranarak da, Birinci Dünya Savaşı’nın hatalarını tekrar etmeme gayreti içine girecektir. Türkiye artık bu dönemde ulusal ve bölgesel sorunlara çözüm bulmak için proaktif politikalar takip etmeye başlayacaktır.

(1) Türkiye’nin Milletler Cemiyetine Girişi

Birinci Dünya Savaşı sona ermeden önce ABD Başkanı Wilson’un belirlediği prensipler çerçevesinde ve onun gayretleriyle savaştan sonra 1919 yılında oluşturulan Milletler Cemiyeti, daha çok Birinci Dünya Savaşı’nı kazanan devletlerin bir kulübü havasındaydı. Zaten Milletler Cemiyeti’nin başlıca amacı da Versailles Antlaşması ile tespit edilen savaş sonrası yeni düzenin korunması olmuştur²⁰⁵. Kısacası Milletler Cemiyeti, “Status Quo” (statüko)’nun korunmasını isteyen devletlerden oluşmaktaydı.

Türkiye, Milletler Cemiyeti ile ciddi ilk tecrübesini Musul Sorunu’yla yaşamış; burada aleyhine alınan kararla da cemiyete büyük bir tepki duymuştu²⁰⁶. Musul Sorunu çözülünce İngiltere, daha sonra Türkiye’yi de Milletler Cemiyeti’ne sokmaya zorlasa da, Türkiye Cemiyete üye olmamıştır. Fakat 1920’lerin sonlarına doğru dünya siyasetinde yaşanan gelişmelere paralel olarak bu durum değişmeye başladı. Cemiyette görüşülen konulardan biri olan “Saldırı Savaşı”nı önlemeye yönelik Briand-Kellog Paketi’ne Türkiye de davet edilmişti. Türkiye’nin uluslararası çalışmalara bu ilk aktif katılımı, aynı zamanda er ya da geç Milletler Cemiyeti’ne gireceğini de gösteriyordu²⁰⁷.

Mustafa Kemal Paşa’nın direktifleri doğrultusunda Türkiye Milletler Cemiyeti’ne kendisi müracaat ederek değil de Teşkilat tarafından davet üzerine

Bu uygulama ile hükümetler, devletlerarası ilişkileri ait antlaşmaları senato veya meclise onaylatma gereği duymadan yürütebilmektedir.

²⁰⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s.576. Bu mektup-notalar için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.323-328.

²⁰⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.92; Uçarol, **a.g.e.**, s.578; Dilan, 1998-b, s.83.

²⁰⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.92.

²⁰⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.92; Dilan, 1998-b, s.84.

girmek istiyordu²⁰⁸. Bu şartlar 6 Temmuz 1932'de oluştu. Çin-Japon uyuşmazlığını görüşmek üzere olağanüstü toplanan Genel Kurul, İspanya temsilcisinin teklifi ve Yunan temsilcisinin desteğiyle Türkiye'nin teşkilata davetini öngören bir karar tasarısını kabul etmiştir. Türkiye de bu kararı kabul ettiğine dair kararı TBMM'de alarak Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne bildirmiştir. Neticede Genel Kurul 18 Temmuz 1932'de oy birliğiyle Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne kabul etmiştir²⁰⁹. Türkiye Milletler Cemiyeti'ne katıldıktan sonra teşkilata sonuna kadar ve samimiyetle bağlı kalmış; barışın korunmasına yönelik eylemlerde Cemiyeti daima desteklemiştir²¹⁰.

Türkiye'nin SSCB ile yaptığı 17 Aralık 1925 tarihli antlaşmayı uzatan 17 Aralık 1929 tarihli ek protokole²¹¹ göre her iki tarafın da siyasi bir örgüte girerken birbirlerinin tasvibini alması gerekiyordu. Milletler Cemiyeti'ne girerken Türkiye'nin bu antlaşma çerçevesinde Sovyetlere bilgi verdiği görülür²¹². Sovyetlere verilen notada, Cemiyetin herhangi bir ülkeye yönelik zorlama tedbirler içeren 16 ve 17. maddeleri SSCB'ye karşı uygulanmasında Türkiye'nin uymayacağını garanti etmekteydi²¹³. Ancak daha sonra, gelişen siyasi duruma paralel olarak SSCB'nin de "status quo"(statüko) tarafında yer almak için 1934'te Milletler Cemiyeti'ne girmesiyle iki ülke yeniden aynı cephe içinde yer alacaktır. SSCB'nin buradaki en büyük endişesi, Türkiye'nin kendisinden uzaklaşıp Batılı devletlere yaklaşmasıydı²¹⁴.

(2) Balkan Devletleri ile İlişkiler ve Balkan Antantı

Türkiye Balkan Devletleri ile uzun süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini geliştirmek için Lozan'dan sonra sırasıyla, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yugoslavya ile Dostluk Antlaşmaları imzaladı²¹⁵. Türkiye bu devletlerle sorunlarını hallederken, kendileri de Balkan Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan sorunları kendi aralarında halletmişlerdi²¹⁶. Neticede Balkan Devletlerinin kendi arasında bir işbirliği oluşturması için gerekli şartlar oluşmuştu. Daha sonra bu konuda ilk adım, Milletlerarası Barış Bürosunun girişimiyle Atina'da düzenlenen "Evrensel Barış

²⁰⁸ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.94;Uçarol, **a.g.e.**,s.578;Alantar, **a.g.e.**, s.65.

²⁰⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.94-95; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.337;Alantar, **a.g.e.**, s.65; Dilan, 1998-b,s.85.

²¹⁰ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.95; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.337;Uçarol, **a.g.e.**, s.579.

²¹¹ Protokol için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s.271-272.

²¹² Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.94; Alantar, **a.g.e.**, s.63; Dilan,1998-b,s.84.

²¹³ Akşin, **a.g.e.**, s.175-176; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**,s.94; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.337.

²¹⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.337.

²¹⁵ Soysal,**a.g.e.**,s.246-250; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.96. Türkiye'nin dört Balkan devleti ile olan o dönemdeki ilişkisi hakkında kapsamlı bir bilgi için bakınız: Akşin, **a.g.e.**, s.238-258.

²¹⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.96.

Kongresi”nde eski Yunan Başbakanı M.Papanastasiou’nun bir Balkan Birliği kurulmasını teklif etmesiyle oldu²¹⁷. Balkan Antantı’na geçmeden önce, Türkiye’nin sorunlarının devam ettiği tek Balkan devleti olarak öne çıkan Yunanistan ile ilişkisine bakmak yerinde olacaktır.

Lozan’dan sonra Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler, nüfus mübadelesinin teknik ayrıntılarında düğümlenmişti. Daha sonra ise İtalya’nın Türkiye ve Yunanistan ile Akdeniz’de ittifak kurma düşüncesi, ilişkilerde önemli bir değişimi başlatacaktır. Ardından Yunanistan’da iktidara gelen Başbakan Venizelos’un hükümet programında Türkiye ile ilişkileri geliştirmeyi ön plana koyması, ilişkilerin gelişimini hızlandıracaktır²¹⁸. Sonunda 10 Haziran 1930’da Ankara’da imzalanan bir antlaşmayla yedi yıldır süren sorun çözüme kavuşmuş; iki ülke arasındaki siyasi ve mübadeleden kaynaklanan ekonomik problemler ortadan kalkmıştır²¹⁹. Bu önemli gelişmeyi Başbakan Venizelos’un 27 Ekim -1 Kasım 1930 tarihindeki Türkiye ziyareti ve ardından imzalanan üç antlaşma takip etti²²⁰. Yunanistan’da Venizelos’un yerine yeni hükümet geldikten sonra da iki ülke ilişkileri gelişmeye devam etmiş; Ankara’da iki ülke başbakanları 14 Eylül 1933’te “Samimi Antlaşma Belgesi”ni imzalamıştır²²¹. Bu son antlaşmayla da iki ülke arasındaki ilişki önemli bir aşama kaydetmiş; artık iktidar değişse de dostluk bozulmaz olmuştur²²².

Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlar yoluna girmeye başladıktan sonra Balkan Devletleri ilk konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan’ın katılımı ile Atina’da 6-10 Ekim 1930’da yaptı²²³. İkincisi 20-26 Ekim 1931 yılında İstanbul’da toplandı²²⁴. Ülkeler arasındaki sorunların da gün yüzüne çıktığı bu konferansta Balkan Antantı kurulamasa da ekonomik, kültürel, teknik konularda işbirliğini içeren kararlar alınmıştır²²⁵. Üçüncüsü ise 23-26 Ekim 1932’te Bükreş’te toplanmıştır. Buradaki çalışmaları Bulgaristan’ın yarıda bırakması üzerine Balkan Antantı’nın imzalanması yeniden tehlikeye düşse de, geri kalan beş ülke çalışmalarına devam ederek gümrük birliği kurulmasını

²¹⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.96; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.337-338; Dilan, 1998-b, s.88.

²¹⁸ Fırat, “1923-1939 Görelî Özerklik-1: Yunanistan’la İlişkiler”, s.345; Soysal, **a.g.e.**, s.391.

²¹⁹ Fırat, “1923-1939 Görelî Özerklik-1: Yunanistan’la İlişkiler”, s.346-347. Bu antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.393-396.

²²⁰ Bu konudaki ve antlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Fırat, “1923-1939 Görelî Özerklik-1: Yunanistan’la İlişkiler”, s.347-349.

²²¹ Fırat, “1923-1939 Görelî Özerklik-1: Yunanistan’la İlişkiler”, s.349; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.98; Dilan, 1998-b, s.90. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.435-36.

²²² Fırat, “1923-1939 Görelî Özerklik-1: Yunanistan’la İlişkiler”, s.354.

²²³ Soysal, **a.g.e.**, s.46; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.96-97; Akşin, **a.g.e.**, s.261.

²²⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.338; Uçarol, **a.g.e.**, s.579,

²²⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.97.

görüşmüşlerdir²²⁶. Paktın çalışmalarına katılmayı bırakan Bulgaristan'ı ikna etmek için Türkiye girişimde bulunmuş, ancak bundan bir sonuç alamamıştır. Yalnızca 1929 tarihli Bulgaristan ile yapılan antlaşma beş yılığına uzatılmıştır²²⁷.

Dördüncü konferans toplanmadan önce diğer Balkan devletleri karşılıklı diplomatik girişimlerle kendi aralarında “saldırmazlık ve dostluk” antlaşmaları imzalayarak zinciri tamamlamışlardır²²⁸. Revizyonist politikalar takip eden Bulgaristan ile İtalya'nın etkisine giren Arnavutluk'un katılmadığı dördüncü konferans, 5-11 Kasım 1933'te Selanik'te toplandı²²⁹. Sonunda dört ülkenin Belgrad'da tasarısını hazırladıkları Balkan Antantı, 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalandı²³⁰. Paktın özellikle ikinci maddesi Bulgaristan ve Arnavutluk gibi diğer Balkan Devletlerine de açık olduğunu gösterir niteliktedir²³¹. Ayrıca pakt içindeki gizli bir protokol ile Türkiye, Romanya ile SSCB arasında vuku bulacak bir savaş durumunda tarafsız kalacağını beyan etmişti²³². Bu gelişme Türkiye'nin SSCB yapılan 1929 tarihli ek protokolün bir sonucu ve Sovyetlere olan samimi bir güven gösterisidir.

Balkan Antantı özellikle revizyonist politikalar takip eden ülkelere karşı ortak bir politika tespit edebilmek ve sınırları korumak için kurulmuştu. Balkan Devletlerinin korkusu daha çok revizyonist politikalar takip eden Bulgaristan iken Türkiye'nin bu konudaki en büyük endişesi İtalya idi²³³. Türkiye böyle bir pakttan çok şey beklemesine rağmen, paktın çok da istediğı şekilde oluşmadığını söylemek mümkün²³⁴. Zaten bu zayıf yapısından dolayı zamanla revizyonist devletlerin etkisine girmeye başlayan pakt, sonunda Yugoslavya'nın 1937'de Bulgaristan ile tek başına bir dostluk antlaşması imzalamasıyla temelden sarsılmıştır²³⁵.

²²⁶ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.97; Fırat, “1923-1939 Görelı Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler”, s.350. Bu konferansta ayrıca Balkan Antantı fikri ortaya atılmıştır.Bakınız: Armaoğlu,**a.g.e.**,s.338.

²²⁷ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.98-99; Fırat, “1923-1939 Görelı Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler”, s.350; Armaoğlu, **a.g.e.**,s.338;Dilan,1998-b,s.91.

²²⁸ Bakınız: Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.97; Dilan, 1998-b,s.91; Armaoğlu, **a.g.e.**,s.339; Uçarol, **a.g.e.**, s.579-580. Türkiye'nin Yunanistan'dan sonra Romanya ve Yugoslavya ile yaptığı antlaşma metinleri için bakınız: Soysal,**a.g.e.**,s.437-446.

²²⁹ Bulgaristan İtalya'nın daha fazla etkisine girmişti ve ayrıca İtalya Kralının kızı Bulgar Kralı ile evlenmiştir. Bakınız: Dilan,1998-b,s.90.

²³⁰ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.100; Soysal, **a.g.e.**, s.48; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.339; Uçarol, **a.g.e.**,s.580.

²³¹ Akşin, **a.g.e.**, s.264;Uçarol, **a.g.e.**,s.580. Balkan Antantı metni için bkz: Soysal, **a.g.e.**, s.454-463.

²³² Akşin, **a.g.e.**, 270; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.339-340;Uçarol,**a.g.e.**,s.580-581.

²³³ Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.100-101;Uçarol, **a.g.e.**, s.581. Akşin kitabında ülkeler arasındaki sorunları analiz ederek Paktın asıl hedefinin Bulgaristan olduğunu belirtiyor.Bkz: Akşin, **a.g.e.**, s.258-272.

²³⁴ Türkiye bu paktın savunma paktı olmasını çok istese de ortak bir askeri örgüt kurulamamıştır. Bu konudaki kapsamlı değerlendirmeler için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s.449-451; Gönübol ve Sar, **a.g.e.**, s.100-103.

²³⁵ Fırat, “1923-1939 Görelı Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler”, s.353; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.340.

Mustafa Kemal Paşa'nın istediği şekilde teşkilatlanamayan ve sonuçta uzun ömürlü olamayan Balkan Antantı, Buhranlar döneminde İtalya'ya Milletler Cemiyeti kararları çerçevesinde yaptırım uygulamasına birlik olarak katılmış ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde de Türkiye'nin yanında yer almıştır²³⁶.

(3) Ortadoğu Devletleri İle İlişkiler ve Sadabat Paktı

Avrupa'da revizyonist devletlerin yayılmasına karşı, 1934 yılında Türkiye'nin öncülüğünde sonunda Balkan Antantı oluşturulmuştu. Benzer bir tehlike Faşist İtalya'nın Asya ve Afrika'ya sarkma politikasıyla ortaya çıkınca, Balkan Antantı gibi bir yapının Doğulu devletlerle de yapılması düşüncesi Türkiye'de oluşmuştur²³⁷. Bu evrede Türkiye'nin ilişki kurabileceği bağımsız devletler olarak, Afganistan, İran ve Irak vardı. Bu oluşuma geçmeden önce Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Milli Mücadele Dönemi'nde İran'da da Rıza Şah Pehlevi iktidarı ele geçirmiş; ülkesini ulus devlet temelinde, modern ve bağımsız bir ülke olarak yaşatmak gayretine girmişti²³⁸. Pehlevi'nin model aldığı ülke Türkiye olmasına karşın, ülkedeki dinî ulemanın etkisi nedeniyle ilişkiler bu sebepten sorunluydu²³⁹. Ayrıca sınır sorunları yüzünden de İran'ın Türkiye ile ilişkileri özellikle 1920'ler boyunca sıkıntılı geçmiştir²⁴⁰. 1932'de sınır sorununun çözülmesi ve Rıza Şah Pehlevi'nin 1934'de Türkiye ziyareti ilişkilerin zirveye çıktığı gelişmelerdir²⁴¹. Şah'ın ilk yurtdışı ziyaretinin Türkiye olması da ziyarete ayrı bir önem katıyordu²⁴². İran'ın daha sonra Milletler Cemiyeti Konseyi adaylığından Türkiye adına çekilmesi de, iki ülke ilişkisinin geldiği aşama açısından önemlidir²⁴³. İki ülke arasındaki sıcak ilişkiler 1941'de İran'ın İkinci Dünya Savaşı'nda işgal edilmesine kadar sürecektir²⁴⁴.

²³⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.102; Uçarol, **a.g.e.**, s.581; Dilan, 1998-b, s.93.

²³⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.104; Günay Çağlar, "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış 1930-1934 Yılları Arasında Türkiye ve Dünya", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt II)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.979. Karşıt bir görüş olarak bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.583.

²³⁸ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.357; Çağlar, **a.g.e.**, s.979-980.

²³⁹ Özellikle Halifeliğin kaldırılmasına da İran'daki ulema Türkiye'ye soğuk bakmıştır. Bakınız: **a.y.**

²⁴⁰ İki ülke arasında sorun olan sınır meselesi ile ilgili geniş bir bilgi için bakınız: **a.e.**, s.360-363.

²⁴¹ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Orta Doğu'yla İlişkiler", s.358; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.86-87; Uçarol, **a.g.e.**, s.574-575. 1932 yılında sınır sorunu çözmeye yönelik imzalanan antlaşmalar için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.422-426.

²⁴² Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Orta Doğu'yla İlişkiler", s.358.

²⁴³ **a.e.**, s.359.

²⁴⁴ **a.y.**

TASNİF DIŞI

Afganistan ile Türkiye'nin ilişkileri zaten Millî Mücadele'den itibaren sağlam temeller üzerinde atılmıştı ve 1929'da kral değişmesine rağmen yeni kral da Türkiye'nin öncülüğünü kabul etmiştir. Neticede düşünülen bir ittifak için bu tarafta da bir sorun yoktu.

İngiltere'nin manda himayesi altında yer alan Irak ile Türkiye'nin ilişkileri Musul Sorunu çözüldükten sonra düzelmeye başlamıştır. Daha sonra 1930'ların başlarında Kral Faysal ve Başbakan Nuri Paşa'nın Türkiye ziyaretleri ilişkileri geliştiren önemli olaylardır²⁴⁵.

Paktın oluşumunu hızlandıran süreç İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle başladı ve ardından Cenevre'de Türkiye, İran, Irak 2 Ekim 1935'te üçlü bir antlaşma paraf ettiler. Bu gruptaşmaya daha sonra davet üzerine Afganistan da katılmıştır²⁴⁶. Paktın imzası ancak iki yıl sonrasını bulmuştur. Çünkü Irak, İran'la olan sınır sorunu yüzünden Pakta imza koymaya çekinmekteydi²⁴⁷. Sonunda ilgili ülkeler sorunlarını karşılıklı olarak çözünce Dörtlü Pakt 8 Temmuz 1937'de, Tahran'da Sadabat Sarayında imzalanmıştır²⁴⁸. Paktın karşılıklı olarak sınırları güvenlik altına almayı amaçladığı da görülmektedir²⁴⁹. Pakt beş yıl süreyle yürürlükte kalacaktı ve herhangi bir devlet fesih için müracaat etmezse bir beş yıl daha uzayacaktı.

Sadabat Paktı, Mustafa Kemal Paşa Türkiye'sinin Buhranlar döneminde kolektif işbirliğiyle sorunları çözmeyi amaçlayan başarılı girişimlerinden bir diğeridir. 1920'lerdeki ülkesel sorunları ilgili devletlerle bire bir çözme politikalarından sonra, 1930'ların bölgesel sorunlarını çözmek için bölgesel işbirliğinin Balkan Antantı'ndan sonraki ikinci önemli adımıdır.

(4) Boğazların Statüsü Sorununun Çözümü ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Konferansı'nda Boğazlar Sorunu, Boğazlar Komisyonu kurulmasıyla çözüme kavuşturulmuştu. Yapılan bu düzenleme, yabancı gemilerin geçişleri bağlamında Türkiye'nin temel aldığı Misakı Milli'ye genel olarak sorun teşkil

²⁴⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.88.

²⁴⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.104; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.347. Bu oluşuma statükocu devletlerden İngiltere ve SSCB'nin de katılması beklenmiştir ancak bu olmamıştır. Baskın Oran'ın kitabında İngiltere ve SSCB'nin bu pakta neden girmedikleri üzerine ayrıntılı bir açıklama yapılmıştır. Bkz: Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Orta Doğu'yla İlişkiler", s.366-367.

²⁴⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.105. Baskın Oran kitabında sınır sorunundan başka meselelerin de Irak'ı bu oluşumdan uzak tuttuğu belirtilmektedir. Bkz: Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Orta Doğu'yla İlişkiler", s.365-367.

²⁴⁸ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.105; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.347; Uçarol, **a.g.e.**, s.588.

²⁴⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.105. Paktın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.584-587.

etmezken; bölgenin askerden arındırılması ise olumsuz bir durumdu. Bu olumsuzluk özellikle 1930'lardan itibaren silahlanma yarışının hızlanması ve revizyonist devletlerin mevcut düzeni bozucu eylemleriyle Türkiye için tehdit oluşturan bir durum olmaya başlamıştı. Neticede 1920'lerin dünya siyasi durumu ile 1930'ların durumu birbirinden çok farklı bir hal almıştı²⁵⁰.

Türkiye değişen bu şartlar altında Boğazların statüsünün değiştirilmesi teklifini 23 Mayıs 1933'teki Londra'da yapılan silahsızlanma konferansı genel görüşmeleri esnasında yapmıştır²⁵¹. Türkiye'nin Boğazların statüsünün değiştirmesine gerekçe olarak dayandığı hukuksal durum, "rebus sic stantibus"(şartlar değişmiştir) prensibidir²⁵².

Türkiye'nin bu değişiklik teklifi kabul görmemekle birlikte, SSCB ile Balkan Antantı üyeleri tarafından desteklenmekteydi²⁵³. Türkiye daha sonra 11 Nisan 1936'da sözleşmeye taraf olan devletlere birer nota göndererek sözleşmenin tadilini istemiştir²⁵⁴. Nota verilen devletler dünya siyasi ortamının değişmesinin de etkisiyle Nota'ya olumlu cevap vermiş ve bir tek İtalya sıcak bakmamıştır. Sonuçta konferans İtalya dışında katılma hakkına sahip devletlerin katılımıyla 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montreux(Montrö) şehrinde toplanmıştır²⁵⁵.

Konferansta SSCB'nin desteklediği Türk tezi ile İngiltere'nin tasarıları üzerinde duruldu. Sonuçta geçiş yönünden ağırlıklı olarak İngiliz tasarısı, Boğazların silahlandırılması ve komisyonun kaldırılması yönünden ise Türk tasarısı kabul görerek, 20 Temmuz 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi taraf devletlerce imzalandı²⁵⁶. Tasarı daha sonra İtalya tarafından 2 Mayıs 1938 tarihinde imzalanmıştır²⁵⁷. Sözleşmenin süresi 20 yıldır ve bugüne kadar da taraf devletlerden hiç birinden fesih talebi gelmediği için sözleşme hâlâ yürürlüktedir.

²⁵⁰ Bu konudaki geniş bir açıklama için bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.119-121.

²⁵¹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.121; Kudret Özersay, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Monreux Boğazlar Sözleşmesi", **Türk Dış Politikası (6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, s.370; Uçarol, **a.g.e.**, s.582; Dilan, 1998-b, s.125-126.

²⁵² Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.121. Ayrıca Türkiye'nin bu tezinde ileri sürdüğü gerekçeleri ayrıntılı olarak görmek için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.494-495.

²⁵³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.121; Özersay, **a.g.e.**, s.371-372.

²⁵⁴ Özersay, **a.g.e.**, s.371; Uçarol, **a.g.e.**, s.583; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.344. Bu konudaki bir açıklamayı incelemek için bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.121.

²⁵⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.123; Özersay, **a.g.e.**, s.372-374; Uçarol, **a.g.e.**, s.584; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.344.

²⁵⁶ Bu konudaki ayrıntılı açıklamalar için bakınız: Özersay, **a.g.e.**, s.372-374; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.123-124 ve 124-126; Uçarol, **a.g.e.**, s.584 ve 587-588. Antlaşma metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.501-518.

²⁵⁷ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.124; Özersay, **a.g.e.**, s.374; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.345.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların egemenliği Lozan'dan sonra barışçıl yollarla Türkiye'ye geçmiş oldu ve Boğazlardan geçişte "açıklık ilkesi" kabul edildi²⁵⁸. Bu sözleşme başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk yöneticilerinin en önemli uluslararası başarılarından biridir²⁵⁹.

(5) Fransa ile İlişkiler ve Hatay Sorunu'nun Çözümü Girişimleri

Fransa ile ilişkiler Millî Mücadele Dönemi'nden sonra Lozan'dan arta kalan sorunlar üzerinde çözüm arayışı çerçevesinde sürmüştür. Özellikle de borçlar sorunu 1930'lara kadar süren bir sorun olsa da; Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra 1933 yılında kesin bir çözüme ulaşılmış ve ilişkiler daha sıcak bir havaya bürünmüştür²⁶⁰. Bu gelişmelerle birlikte, Türkiye'nin ayrıca Balkanlar ve SSCB üzerinden de Fransa ile bir şekilde bağları oluşmuştur²⁶¹.

Bunun yanında hâlâ daha çözülemeyen bir sorun vardı ve iki ülke ilişkileri için ciddi sorun teşkil edecek potansiyele sahipti: Hatay Sorunu. Türkiye Fransa ile 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nı imzalarken İskenderun Sancağı hariç olmak üzere Suriye sınırını neredeyse belirlemişti ve Hatay'ı o günün koşullarında anavatanından ayırsa da, sancağa özerklik verilmesini sağlamıştı²⁶².

Daha sonraki süreçte Fransa'nın Suriye'ye 9 Eylül 1936'da bağımsızlığını vermesiyle birlikte Sancak'ın statüsü sorunu yeniden gündeme geldi²⁶³. Sorunun çözümü için Türkiye'nin Fransa'ya müracaatı başlangıçta olumlu karşılanmadı. Ne var ki Avrupa'da Almanya'nın revizyonist eylemlerindeki artış ve böyle gergin bir ortamda bölgesinde güçlü olan ve sorunlarının çözümü için barışçıl yollar takip eden Türkiye'nin öneminin artması, Fransa'yı kararından vazgeçirecekti²⁶⁴. Sorun, ardından iki ülke tarafından Milletler Cemiyeti'ne götürülür. Cemiyetin görevlendirdiği İsveçli Sandler'in Türk ve Fransız yetkililerle birlikte hazırladığı rapor 27 Ocak 1937'de Milletler Cemiyeti'nde onaylanır²⁶⁵. Sandler'in raporundan sonra Türkiye ve

²⁵⁸ Uçarol, **a.g.e.**, s.587; Özersay, **a.g.e.**, s.374-375.

²⁵⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.126.

²⁶⁰ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.127; Dilan, 1998-b, s.137.

²⁶¹ Fransa ile Küçük Entente içinde yer alan Yugoslavya ve Romanya Balkan Antantı ile, Türkiye'yle ilişkileri iyi olan Sovyetler de Fransa ile yaptığı karşılıklı yardım antlaşmasıyla Türkiye ve Fransa'yı dolaylı olarak birbirine bağlamaktaydı. Bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.127.

²⁶² Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.127; Uçarol, **a.g.e.**, s.589; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.348.

²⁶³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.127-128; Armaoğlu, **a.g.e.**, s.348; Uçarol, **a.g.e.**, s.590.

²⁶⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s.590-591; Soysal, **a.g.e.**, s.532-533.

²⁶⁵ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.349; Uçarol, **a.g.e.**, s.591-592. Sandler'in raporu hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.130.

Fransa 29 Mayıs 1937'da Hatay Sancağı'nın millî bütünlüğünü teminat altına alan ve Türkiye-Suriye sınırını tespit eden bir antlaşma imzalamıştır²⁶⁶.

Ancak ve bu antlaşma da Sancak Sorununu çözemeyince iki ülke ilişkileri yeniden bozulduğu gibi, Sancak'ta da haksız bir takım eylemler olmaya başlamıştır. Hatta Mustafa Kemal Paşa bu konuda, askeri güç kullanabileceği şeklinde Fransa'ya mesaj bile vermiştir²⁶⁷. Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin de etkisiyle Fransa, Türkiye ile yeniden ilişkiye girme ihtiyacı hissederek sorunu çözmeye yönelik adımları atmaya başlamıştır²⁶⁸. Bu çerçevede yapılan antlaşmalarla sorunun çözümünde önemli bir aşama kaydedilerek, Sancak'ta seçimler sorunsuz şekilde yapılabilmiştir²⁶⁹. Yapılan seçimlerde, 40 kişilik meclisin 22'si Türkler tarafından kazanılmış, ardından ilk toplantısından sonra bağımsızlığını ilan etmiştir²⁷⁰.

Bağımsızlığını kazanan Hatay, Mustafa Kemal Paşa'nın ölümünden sonra 29 Haziran 1939'da meclisinin oybirliğiyle aldığı kararla Anavatana katılmıştır²⁷¹. Hatay Sorunu'nun Türkiye lehine çözülmesi, Mustafa Kemal Paşa Dönemi'ndeki Türk Dış Politikası'nın son büyük başarısıdır. Mevcut sorunu Türkiye, revizyonist devletlerin aksine, hukuk ve barış yoluyla çözmesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır²⁷².

(6) İngiltere İle İlişkiler

Lozan'dan sonra en önemli siyasi sorun olan Musul Sorunu'nun çözümü çabaları Türkiye İngiltere ilişkilerini bu dönemde büyük oranda belirlemiştir. Sorunun 1926 yılında çözülmesiyle birlikte iki ülke ilişkileri dostça olmasa da normal bir seyir içinde sürmüştür²⁷³. Daha sonra iki ülke ilişkileri İtalya ve Almanya'nın revizyonist eylemleri doğrultusunda şekillenmeye başlayacaktır²⁷⁴.

²⁶⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**,s.131;Uçarol,**a.g.e.**,s.592;Dilan,1998-b,s.141. Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**,s.567-572.

²⁶⁷ Fransızların Arapları kışkırtması ile gelişen olaylar yapılması gereken seçimleri geciktirmiştir. Bkz:Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.132. Atatürk'ün sorunun çözümü için askeri güç kullanacağına dair bilgi için bakınız: Uçarol,**a.g.e.**,s.592.

²⁶⁸ Armaoğlu,**a.g.e.**,s.350;Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**,s.132;Uçarol,**a.g.e.**,s.592.

²⁶⁹ Bu antlaşmalarla ilgili bilgilere bakınız: Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.132-133;Uçarol,**a.g.e.**,s.592-593.

²⁷⁰ Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.133;Armaoğlu,**a.g.e.**,s.65;Dilan,1998-b,s.143. Bazı kaynaklarda bu Türk Milletvekili sayısı 30 civarındadır. Bu sayı farklılığında 9 milletvekili kazanan Alevilerin değerlendirilmesindeki farklılık rol oynamış olabilir.

²⁷¹ Hatay'ın Anavatana katılması ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için, Hatay'ın ilk ve son Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'in çabalarını kalame aldığı eseri incelenebilir. Bkz: Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

²⁷² Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.134;Uçarol,**a.g.e.**,s.594.

²⁷³ Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.117.

²⁷⁴ Özellikle de İtalya'nın Akdeniz'deki eylemleri etkili olacaktır. Bakınız: Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.117; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.271.

İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasından sonra Akdeniz'de kuvvet dengesini bozması, İngiltere'yi Akdeniz'in diğer güçlü devleti Türkiye ile işbirliği yapmaya sevk etmiştir²⁷⁵. Ayrıca Montrö Konferansı'nda İngiltere'nin Türk tezlerini kendi tezlerine rağmen desteklemesi, özellikle Türkiye'nin revizyonist tarafa kaymasına yönelik bir endişenin de yansımasıydı²⁷⁶.

İngiltere 1935 yılından itibaren Türkiye'nin Almanya'nın ekonomik etkisine girmesini engellemek için de ticareti artırmayı amaçlayan faaliyetlere girişmiştir²⁷⁷. Türkiye 1936 yılında Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın inşasını İngiliz firmasına verdiği gibi, Boğazların Montrö çerçevesinde tekrar silahlandırılması işini de bir başka İngiliz firmasına vermiştir²⁷⁸. 1936 yazında İngiliz Kralı'nın Türkiye ziyareti ve ardından Başbakan İsmet İnönü'nün 1937 yılında İngiliz Kralının taç giyme törenine katılması önemli siyasi gelişmelerdi²⁷⁹.

İki ülke ilişkileri 1937 yılına kadar bir gelişme göstermesine rağmen, iki ülke arasında hâlâ daha bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması imzalanamamıştır²⁸⁰. Statükocu bir politika takip eden Türkiye'nin bu yöndeki girişimleri de İngiltere tarafından kabul edilmemiştir²⁸¹. Ne var ki İngiltere'nin revizyonist devletleri yatıştırma politikalarının sonuçsuz kalmasıyla birlikte Avrupa dengelerinin tümünden bozulmasından sonra, Türkiye ile İngiltere arasında yıllardır yapılamayan bu antlaşma Fransa'nın da dâhil olmasıyla 1939'ların sonlarına doğru karşılıklı olarak yapılabilmıştır²⁸².

(7) Sovyet Rusya İle İlişkiler

Türk Dış Politikası Millî Mücadele Dönemi'nde en önemli dış desteği Sovyet Rusya'dan sağlamıştı. Daha sonraki dönemde de süren iki ülkenin sıkı işbirliği, 1930'lardan itibaren Türkiye'nin statükocu devletlere daha yakın politika takip etmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır²⁸³. Yinede Avrupa'da yaşanan hızlı değişim

²⁷⁵ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.117; Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.271; Dilan, 1998-b, s.133.

²⁷⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.218. Aslında İtalya'nın revizyonist ve saldırgan hareketleri zaten Türkiye'yi bu kaptan uzaklaştırmaktadır. Bkz: Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.271.

²⁷⁷ Bu girişimlere rağmen Alman ağırlığı azalmamıştır. Bakınız: Uzel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.272-273.

²⁷⁸ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.118; Dilan, 1998-b, s.133.

²⁷⁹ Bkz: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.118.

²⁸⁰ **a.e.**, s.119.

²⁸¹ **a.y.**

²⁸² **a.y.** Antlaşmanın metni için bakınız: Soysal, **a.g.e.**, s.600-609.

²⁸³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.106.

içinde Türk-Sovyet ilişkileri bozulmak yerine, aksine birçok konuda ortak noktada buluşmuştur. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinden iki yıl sonra da SSCB'nin Cemiyete katılmasıyla iki ülke yeniden aynı safta buluşuyordu. Zaten bu olay Türkiye'nin cemiyete girmesindeki doğruluğu göstermekte ve iki ülke arasındaki olası muhtemel çatışmayı da önlemekteydi²⁸⁴.

İki ülke arasında 1930'ların ilk yıllarında önemli bir siyasi gelişme olarak Başbakan İsmet İnönü'nün Moskova'ya ziyareti dikkati çekmektedir. Öncesinde de iki ülke arasında iki protokol yapılmış; Sovyet Dışişleri Bakanı'nın Türkiye ziyareti sırasında 30 Ekim 1931'de onaylanmıştır²⁸⁵. Başbakan İnönü'nün ziyareti; kültürel işbirliği, uluslararası alanda işbirliğinin sürdürülmesi, farklı politik sistemlerin varlığının ilişkilere engel olmaması ve kredi sağlanması konularında olmuştur²⁸⁶.

İki ülkenin 1933-1936 tarihleri arasında önemli bir siyasi girişimi de dikkate değerdir. Bu dönemde Avrupa'da revizyonist ve statükocu ülkeler olan İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'nın "Dörtlü Pakt" oluşturma girişimleri karşısında, Türkiye ve SSCB ayrı bir girişim başlatmıştır. Avrupa ve Yakın Doğu'daki devletlerin de katıldığı bu girişim ile "tecavüzün tarifi" konusunda 3-4 Temmuz 1933 tarihinde iki antlaşma imzalanmıştır²⁸⁷. Bu antlaşmanın amacı, muhtemel bir tecavüz durumunda mütecavizi ortaya çıkarmak ve ilgili devletlerle yeni bir grup kurmaktır.

SSCB daha sonra Boğazların statüsünün değiştirilmesinde Türkiye'nin arkasında yer almış ve destek vermiştir. İlişkilerin iyi olduğu bu ortamda, 17 Aralık 1925 tarihli antlaşma ile ona ekli olan ve sonradan imzalanan diğer siyasi antlaşmalar 7 Kasım 1935 tarihinde 10 yıllığına uzatılmıştır²⁸⁸.

İki ülke ilişkileri 1936'dan itibaren değişmeye başlayacaktır. Çünkü Türkiye'nin İngiltere ile Montrö Sözleşmesi'nde ve sonrasında işbirliği yapması

²⁸⁴ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.107.

²⁸⁵ Bu protokoller; "Karadeniz'de Kuvvet sınırlandırılması" öngören 17 Mart 1931 tarihli protokol ve 1925 antlaşmasını beş yıl uzatan 22 Temmuz 1931 tarihli protokoldür. Soysal, **a.g.e.**, s.271-273.

²⁸⁶ İki hafta süren (25 Nisan-10 Mayıs 1932) bu görüşmelerde Tellal'ın tespitine göre iki konuda sonuç alınacaktır: 1.Türkiye'nin MC'ye girmesi, 2.Kredi alınması. Bkz: Tellal, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:SSCB'yle İlişkiler", s.319-320.

²⁸⁷ Antlaşmayı imzalayan devletler: Birincisine Türkiye, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, Sovyetler Birliği, İran, Afganistan; İkincisine de Türkiye,Romanya,Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Yugoslavya taraftır. Bkz:Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**, s.107-108. Antlaşmanın metni için bakınız:Soysal,**a.g.e.**,s.429-432.

²⁸⁸ Soysal,**a.g.e.**,s.266; Gönlübol ve Sar,**a.g.e.**,s.108;Dilan,1998-b,s.103.

bunda etkili olmuştur²⁸⁹. İki ülke için 1939 yılına gelindiğinde artık saflar neredeyse belli olmuştur²⁹⁰.

(8) Revizyonist Devletlerle İlişkiler

Revizyonist devletlerden olan İtalya ile Türkiye'nin ilişkileri 1920'lerin sonlarından itibaren hızla düzelmeye başlamıştı. Bu olumlu hava 1930'ların başlarında da iyi giderken, İtalya'nın daha sonra Asya ve Afrika'ya yönelik yayılma emellerinin ortaya çıkmasıyla tekrar bozulmaya başlamıştır²⁹¹. Mussoli'nin 19 Mart 1934'te yaptığı bir konuşma Türkiye'de büyük bir tepkiyle karşılanmış ve İtalyan yetkililer bu konuşmada Türkiye'nin amaçlanmadığını söyleme gereği duymuşlardır²⁹². İtalya'nın daha sonra Oniki Ada'da başlattığı tahkimat faaliyeti, Türkiye'ye endişelerinde haklılığını bir kez daha göstermiştir²⁹³.

Türkiye, 3 Ekim 1935'de İtalya'nın Habeşistan'ı tecavüzü nedeniyle Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı mali yaptırımlara katılmıştır. Bu yaptırımlar özellikle Türkiye için önemli bir kayıp oluşturunuyordu. Çünkü İtalya ile ekonomik ilişkiler oldukça yüksek seviyedeydi. Bu yaptırım sonrası İtalya'nın Türkiye'nin ticaretindeki payı önemli oranda düşmeye başlayacaktır²⁹⁴.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne katılmayan İtalya, Boğazları en çok kullanan devletlerden biri olması nedeniyle daha sonraları Türkiye'ye yaklaşmaya çalışmıştır²⁹⁵. Çünkü İtalya, Türkiye'nin Akdeniz'de İngiltere ile yakınlaşmasından çekinmekteydi. Türkiye de İtalya'nın olumlu yaklaşmasıyla paralel ve Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya olan yaptırımlarında başarısız olması nedeniyle, ardından Habeşistan Elçisini çekmiştir²⁹⁶.

İtalya, Lozan'dan başlayarak İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı döneme kadar ki süreçte Türk Dış Politikası'nı en çok etkileyen ülke olmuştur. İtalya'nın

²⁸⁹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.109; Tellal, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:SSCB'yle İlişkiler", s.321-322.

²⁹⁰ Sovyetler Birliği'nin Almanya ile 1939 yılında bir saldırmazlık antlaşması imzalamasına karşılık Türkiye de, İngiltere ve Fransa ile benzer bir antlaşma yapmıştır.

²⁹¹ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.109; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.295; Dilan, 1998-b, s.107.

²⁹² Mussolini'nin Beşinci faşist kongresinde yaptığı konuşma İtalya'ya Afrika ve Asya'da yayılma hedefi koymaktaydı. Bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.110; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.295.

²⁹³ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.110; Dilan, 1998-b, s.108.

²⁹⁴ Daha geniş açıklama için bakınız: Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.110-111 ve Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.296-297.

²⁹⁵ İtalya daha sonra Montrö Sözleşmesini 2 Mayıs 1938'de imzalamıştır. Bakınız Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.297.

²⁹⁶ Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.112.

yayılmacı amaçları karşısında Türkiye, Balkanlar ve Doğu'da bir pakt oluşturulmasına öncülük etmiştir. Neticede İtalya uyguladığı yayılmacı politikalarla Türkiye'yi statükocu devletlere daha çok yaklaştırmıştır²⁹⁷.

Türk Alman münasebetleri 1930'ların başına kadar sakin bir ortamda gelişmiştir²⁹⁸. Almanya'da iktidara Hitler'in geçmesiyle birlikte iki ülke ilişkileri hızla değişmeye başlamıştır. Bu değişim özellikle ekonomik bakımdan olmaktadır ve Almanya'nın 1930'ların ortalarından itibaren Türkiye'nin ticaret hacmindeki payı %50'lere yaklaşmaya başlamıştır²⁹⁹.

İki ülke ticaretinin artmasında, Türkiye'nin aynı dönemde ilk beş yıllık Kalkınma Planı'nı uygulamasıyla Almanya'nın sanayi ürünleri için yeni pazarlar araması önemli etki yapmıştır. Türkiye bu dönemde yine ciddi finansman ihtiyacı için Almanya'dan yardım almada bir sakınca görmemiştir³⁰⁰.

Almanya'nın bu dönemde iki konuda Türkiye'den çekincesi bulunmaktaydı. Biri, Balkan Antantı diğeryse Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir³⁰¹. Balkanlar Almanların nüfuz alanını oluşturan bir yerdi. Montrö ise Almanlar taraf olmadığı halde ilgilendirir olmuş ve konferansa gözlemci bile göndermişlerdir. Almanlar özellikle Sovyet savaş gemilerinin serbest geçişinden dolayı, sözleşmedeki bazı maddelerin değiştirilmesini isteyen bir notayı Türkiye'ye vermiştir. Türkiye de karşı nota ile Almanya'ya sözleşmeye taraf olmadığı için bu değişikliğin mümkün olmadığını söylemiştir³⁰².

Almanya'nın İkinci Dünya Savaşına giden süreç boyunca Türkiye'yi revizyonist devletler yanına çekme çabaları sürmüştür. Hatta Türkiye'nin Hatay'ı alma çabalarını ve Montrö Sözleşmesini de revizyonist eylem olarak göstermesi dikkat çekicidir³⁰³. Ancak Türkiye bu dönemde, Almanya ile ticari ilişkilerini arttırarak sürdürmesine rağmen, siyasi olarak Almanya'nın etkisi altına girmemiştir³⁰⁴.

²⁹⁷ a.e.,s.113-114.

²⁹⁸ Gönlübol ve Sar, a.g.e.,s.114. Ayrıca bu konuda daha geniş bir bilgi için bakınız: Faruk Şen, "Atatürk Dönemi Türk-Alman İlişkileri", ", Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.551-559.

²⁹⁹ Bu konuda kapsamlı bilgi için bakınız: Şen, a.g.e.,s. 559-569; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.300-301 ve 304-305;Gönlübol ve Sar, a.g.e.,s.115-116.

³⁰⁰ Gönlübol ve Sar, a.g.e.,s.114

³⁰¹ Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.302.

³⁰² Gönlübol ve Sar,a.g.e.,s.115.

³⁰³ a.e., s.116; Uzgel, "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.303.

³⁰⁴ Bkz: Gönlübol ve Sar,a.g.e.,s.116-117;Uzgel,"1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", s.303-305.

3. TARİHİ SÜREÇTE AFGANİSTAN'IN STRATEJİK ÖNEMİ, SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI

Kuramsal çerçevenin ilk iki bölümünde, Atatürk'ün Afganistan politikasına dolaylı da olsa yön veren iç ve dış siyasi ortam genel hatlarıyla incelendi. Bu politika üç ayaklı bir desteğin üzerinde durduğu için, son ayak olarak da Afganistan'ın kendisi burada ana hatlarıyla anlatılacaktır. Kuramsal çerçevenin bu bölümü, Atatürk Dönemi'nin olduğu kadar, günümüze de bir takım çıkarımlarda bulunmamıza yardımcı olması bağlamında, incelenen konular yönünden geniş tutulmuştur. İlk bölümde Afganistan'ın tarihi, millî birliğinin sağlanmasından önceki dönemden başlayarak Amanullah Han Dönemi'ne kadar kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde Afganistan'ın stratejik önemine vurgu yapılmıştır. Son iki bölümde de Afganistan'ın karmaşık ve bir o kadar da ilginç toplumsal ve siyasi yapısı incelenmiştir. Özellikle son iki bölüm, Afganistan'da reformcu kral Amanullah Han'ın neden başarısız olduğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı gibi, bugünkü karışık durumuna da ışık tutacaktır. Ayrıca bütün bölümler bize, Afganistan'ın Türkiye ile olan birçok ortak noktalarının varlığı kadar, farklılıklarını da öz itibarıyla anlamamıza yardımcı olacaktır. En önemlisi; Atatürk'ün Afganistan hakkındaki düşüncelerinin daha iyi anlaşılması için bir nebze de olsa ışık tutacaktır.

a. Afganistan'ın Kısa Tarihi**(1) 1747 Yılından Önceki Dönem: İşgaller ve İstilalar Dönemi**

Asya kıtasının istila yollarının üzerinde bulunması nedeniyle Afganistan, eski çağlardan bu yana çeşitli orduların gelip geçtiği bir yer olmuştur. Bu durum Afganistan'a günümüze kadar sürecek olan stratejik bir önem yüklemiş ve bundan ilk faydalanan da Persler olmuştur. Milattan önce VI. yüzyıldan, İslam'ın etkisine girdiği IX. yüzyıl dönemine kadar Afganistan'da hâkim olan belli başlı önemli devletler sırasıyla şunlardır: Akamanışlar, Makedonya (Büyük İskender), Selevkid Krallığı, Baktriana Devleti, Sakalar, Kuşanlar ve Akhunlar'dır³⁰⁵. Selevkid Krallığı ve Baktriana Devleti Yunanlılar tarafından Büyük İskender'in ölümü ve imparatorluğunun parçalanması sonucu kurulmuştu. Göçebe devletlerden biri olan Akhunlar ise daha sonra Çinliler tarafından M.S. 658 yılında yıkılacaktır.

³⁰⁵ Mehmet Saray, "Afganistan", **İslam Ansiklopedisi** (Cilt I), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s.404; W.K. Fraser-Tytler, **Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia**, London, Oxford University Press, 1950, s.15-22; "Afghanistan", **Encyclopedia Britannica** (Cilt I), s.172-174.

İslamiyet'in Afganistan'a ulaşması Halife Hz. Osman veya Muaviye devrinde olur. Araplar bu bölgede tam bir egemenlik sağlayamasa da İslamiyet bölgede hızla yayılmaya başlar³⁰⁶. Bu dönemden sonra bir süre Afganistan'da herhangi bir büyük devletin hâkimiyet kuramadığı; kabilelerin ayrı ayrı ve halkın "şah" unvanını verdiği kabile reisleri tarafından idare edildiği görülür³⁰⁷. Bu dağınık durum, İran'da kurulan Samani Devleti'nin IX. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan'ın büyük kısmını işgal etmesine kadar sürmüştür³⁰⁸. Afganistan'da, X. yüzyılın sonlarına doğru Samanilerin zayıflaması sonucu ordunun önemli kısmını teşkil eden Türkler, Gazne şehri merkez olmak üzere Sebük Tegin önderliğinde Gazneli Devleti'ni kurarlar. Gazneli Mahmut döneminde ülke en geniş sınırlara ulaşır. Ancak Gazneli hâkimiyeti de Afganistan'da çok uzun sürmeyecek; 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'nda Büyük Selçuklulara yenilmesiyle ağır bir darbe alacaktır. Afganistan'da yaklaşık yüzyıl daha Selçukluların baskısı altında hüküm sürseler de, yavaş yavaş eski gücünü kaybedip tarih sahnesinden çekilecektir³⁰⁹.

Afganistan'da Gazneliler'le birlikte Selçuklu hâkimiyeti XII. yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir. Gazneliler'den sonra ise Safevilere kadar sırasıyla şu devletlerin hâkimiyeti görülmüştür: Gurlular, Harizmşahlar, Moğollar ve Babürlüler. Babürlüler döneminde Afgan kabilelerinin de bağımsız hareket ederek isyan etmeleri, millî bir devlet olma yolunda ilk önemli adımlar olarak nitelenebilir³¹⁰. XVI. yüzyılda başlayan Babürlüler ile Safevilerin Afganistan'daki mücadelesi uzunca bir süre devam etmiştir. Ancak her iki devlet de işgal ettikleri Afgan bölgelerini doğrudan yönetmek yerine uzaktan kontrol etmeyi daha uygun bulmuşlardır³¹¹. Daha sonra 1738 yılında Nadir Şah bütün Afganistan'ı ele geçirerek Safeviler'in kontrolü altına almıştır. Tarihte zaman zaman İskender, Napolyon veya Timur ile mukayese edilen Nadir Şah bir Türk olmasına karşın, Türk Devletleri olan Osmanlılara verdiği zararlar batıda Rusların işini, Babürlülere yaptığı tahribatla da doğuda İngilizlerin işini kolaylaştırdığı şeklinde nitelendirilmektedir³¹².

³⁰⁶ Bu konuda kapsamlı bir bilgi için bakınız: Recep Uslu, "İslam Orduları Tarafından Fethinden, Selçuklular'a Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s.1-26.

³⁰⁷ Saray, 1988, s.404.

³⁰⁸ **a.y.**

³⁰⁹ Uslu, **a.g.e.**, s. 18-24; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.25-26.

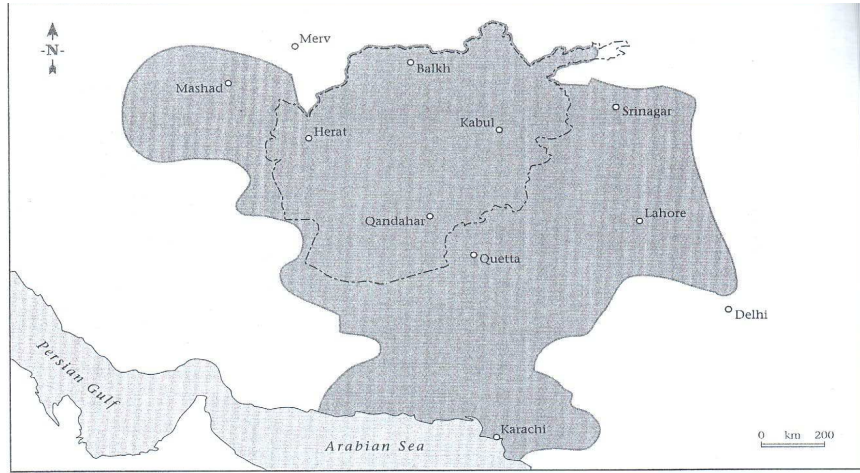
³¹⁰ Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler** (2. Baskı), İstanbul, Kitabevi, 1997 s.31.

³¹¹ Afganistan'ın toplumsal yapısının zorluğuna da vurgu yapan bu konu, daha sonra ilgili bölümde incelenecektir. Bkz: Bijan Omrani, "Afghanistan And The Search For Unity", **Assian Affairs**, Vol. XXXVIII, No. II, July 2007, s.146.

³¹² Azmi Özcan, "Nadir Şah ve Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Der. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s.50.

(2) 1747-1919 Arası Dönem: Millî Birliğin Sağlanması ve Büyük Oyun

Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra onun ordusunda komutanlık yapan Ahmet Şah Dürrani Afganistan'da tüm kabileleri kendisine bağlayarak ve hâkimiyeti altına alarak millî bir devlet oluşturmuştur³¹³. Ahmet Şah Dürrani iktidarda bulunduğu sürece doğal düşmanları olan Babürlüler ve Safeviler üzerine sürekli seferler düzenlemiştir. Ahmet Şah Dürrani, Hindistan ve İran'daki bu imparatorlukların güçsüzlüğünden de yararlanarak, ülkesinin hazinesini dolduracak kadar zengin olan Peşaver ve Keşmir gibi toprakları ülkesine katmayı başarmış; ülkeyi en geniş sınırlarına ulaştırmıştır³¹⁴ (Harita-1). Dürrani'nin 1773'de ölümünden sonra yerine oğlu Timur Şah geçmiştir. Timur Şah'tan sonra 1793'de oğlu Zaman Şah iktidara gelmiş ve sonrasında da ülkede taht mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadeleye zamanla Muhamedzay (Barakzay) kabilesi de katılmıştır. Sonuçta Sadozaylar yerini, yine Peştun olan Muhammedzay kabilesine bırakmak zorunda kalmış ve Dost Muhammed iktidara gelmiştir³¹⁵. Ancak bu iç çekişme Afganistan'a pahalıya patlamış; Belh'i Buhara Hanlığı, Peşaver gibi ülkenin Hindistan'a uzanan bölümünü Sihler almış, bazı bölgeler de bağımsızlığını ilan etmiştir³¹⁶.

Harita-1: Ahmet Şah Dürrani Döneminde Afganistan'ın Sınırları³¹⁷.

³¹³ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.61-62; Saray, 1997, s.34. Ahmet Şah Dürrani Afgan tarihinin en önemli liderlerinden biridir ve kendisi ayrıca "Ahmet Şah Baba" yani Afgan Milleti'nin Babası olarak da nitelendirilmektedir. Leon B. Poullada, **Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929**, London, Cornell University, 1973, s.2.

³¹⁴ Omrani, **a.g.e.**, s.147. Ahmet Şah Dürrani dönemi, aslında Afganlıların tarih içinde ulaştığı en büyük ülkesel sınırları kapsar. Ancak bu çok da uzun ömürlü olmayacaktır. Bkz: Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.64.

³¹⁵ "Afghanistan", s.175; Saray, 1988, s.406. Aslında her iki kabilede Peştun Abdali yada Dürrani Kabilesinin alt unsurlarıdır. Bkz: Fletcher, **a.g.e.**, s.289.

³¹⁶ "Afghanistan", s.175; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.70-71.

³¹⁷ Bkz: Martin Ewans, **Afghanistan: A New History (Second Edition)**, Routledge Curzon Press, London, 2002, s.24.

Afganistan tarihinde Dost Muhammed döneminde gerçekleşen en önemli olay Birinci İngiliz-Afgan Savaşı olmuştur³¹⁸. Bu dönemde Dost Muhammed bir süre tahttan uzaklaşmak zorunda kalsa da tekrar idareyi eline alabilmiş ve ülkenin birliğini zor da olsa sağlayabilmiştir. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı aynı zamanda Afganlı yöneticilere kendi ülkelerini kontrol etmekteki yetersizliğini de göstermiştir³¹⁹. Bu savaş ayrıca İngilizlere de iyi bir ders vermiştir³²⁰: Afganistan'ı doğrudan yönetmek yerine, onu uzaktan kontrol etmek. Benzer durum daha önce Babürlüler ve Safeviler'de de görülmüştür. Dost Muhammed'in ölümünden sonra tahta 1868 yılında oğlu Şir Ali geçmiştir³²¹.

Zamanla Afganistan'ın Ruslara yaklaşma politikası, İngilizlerin 1878'in son aylarında Afganistan'ı işgal etmesine neden olmuştur. Bu gelişme üzerine Şir Ali de tahtını oğlu Yakup Han'a bırakarak ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İngilizler, Rusların güneye doğru yayılma politikasını endişeyle izlemekteydiler³²². Rusya'nın Afganistan üzerinden daha güneye inmesine mani olmak isteyen İngiltere, İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın sonunda Afganistan ile imzaladığı bir antlaşmayla Afganistan'ı nüfuz ve himayesine almıştır³²³. Afganistan tahtına da, Yakup Han ile girdiği mücadeleyi kazanan, Şir Ali'nin yeğeni Abdurrahman Han geçmiştir. Abdurrahman Han, İngilizlerle bir anlaşma yaparak sürekli sorun olan Afgan-Hindistan sınırını bugün de geçerli olacak şekilde belirlemiştir. Durand Hattı³²⁴ (Harita-2) olarak geçen bu sınır, birçok Afganlının ülkesinin sınırları dışında kalması

³¹⁸ Dost Muhammed Döneminde gerçekleşen bu savaş ile (1839-1842 arasında olmuştur) Afganistan'ın çok zor sağlanan birliği parçalanma göstermiştir. Üç yıl tahttan uzaklaşmak zorunda kalan Dost Muhammed, daha sonra tekrar yönetimi ele geçirerek ülkenin dağılan birliğini sağlamayı başarmıştır. Savaşın en önemli sonucu belki de, İngilizlere Afganistan topraklarında uzun süre kalmalarının çok zor olacağı gerçeğini göstermesidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Saray, 1997, s.48-76. ve Y.Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi(Cilt III)** (2. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s.258-271.

³¹⁹ Bu savaşta Afganlı yöneticilerden çok, halkın katkısı daha büyük olmuştur. Böylece bu savaş, halka kendilerinin de önemli bir güç olduğu gerçeğini gösteriyordu. Bkz: Thomas J.Barfield, "Problems in Establishing Legitimacy in Afghanistan", **Iranian Studies**, V. 37, N: 2, June 2004,s.276.

³²⁰ a.y.

³²¹ Dost Muhammed öldükten sonra oğulları arasında yaklaşık beş yıl süren taht kavgasını sonunda Şir Ali kazanarak tahta geçmiştir. "Afghanistan", s.175; Saray,1988,s.406.

³²² Tarihçiler tarafından "Büyük Oyun" olarak adlandırılan Orta Asya'ya yönelik Rus-İngiliz mücadelesinde Afganistan'ın İngiltere için çok önemli bir yeri vardır. XIX yüzyılda her iki imparatorluk Asya'da hızla genişlemeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ortalarında başlayan bu mücadelede Afganistan, İngiltere tarafından adeta bir tampon devlet olarak kullanılmıştır. Zaten bu dönemde de iç işlerinde Afganistan'ı kendisine bağlayacaktır. Bkz: David Seddon, "Imperial Design: A Deep History of Afghanistan", **Critical Assian Studies**, Vol:35,N:2, 2003,s.180-186; Fraser-Tytler,a.g.e.s.75-81.

³²³ 26 Mayıs 1879 tarihinde imzalanan antlaşma, Gandamak Antlaşmasıdır. Antlaşma ile İngiltere Afganistan'a her yıl para yardımı yapacak ve Afganistan'ın dış işlerini kendisi yürütecektir. "Afghanistan", s.176;Fraser-Tytler,a.g.e.,s.146.

³²⁴ 12 Kasım 1893'de İngiliz Henry Mortimer Durand ile Afgan Emiri Abdurrahman Han tarafından imzalanmıştır. "Afghanistan", s.176. Antlaşmanın maddeleri için bakınız: Mehmet Cevat, **Afganistan**, Ankara, 1934, s.93-96. Fraser-Tytler; "Durand hattı belki şartlar içinde mümkün olan en iyi sınır olmasına karşın, çok az avantaja ve birçok kusura sahipti." diyerek hattın her iki taraf için de istenen sonucu vermediğini belirtiyor. Bkz: Fraser-Tytler; a.g.e.,s.188. Bkz: Harita-2

TASNİF DIŞI

nedeniyle halk arasında uzun süre tepkiyle karşılanmıştır. Afganistan'da taşıdığı sert ve acımasız özellikler nedeniyle “Demir Emir” olarak anılan Abudurrahman³²⁵ Han, tahtını 1901 de oğlu Habibullah Han'a bırakarak üç gün sonra da ölmüştür³²⁶. Abdurrahman Han ülkesinde yaptığı önemli icraatlarla, halefine huzurlu ve güçlü merkezi bir hükümet bırakmıştır³²⁷.

Harita-2: Durand Hattı³²⁸

Habibullah Han döneminde İngilizler, XX. yüzyılın başında değişmeye başlayan dünya siyasi ortamı içinde Ruslarla uzun yıllar süren çatışmasını bitirerek, 1907 yılında bir ittifak antlaşması imzalamıştır³²⁹. İki büyük güç arasındaki “Büyük Oyun”u bitiren bu antlaşma, Afganistan’ı da tam anlamıyla bir İngiliz sömürgesi durumuna düşürmüştür. Habibullah Han bu antlaşmayı onaylamayı reddetse de, iki

³²⁵ Arnold Fletcher, **Afghanistan: Highway of Conquest**, Cornell University Press, New York, 1965.s.142-144.

³²⁶ Bayur, **a.g.e.**, s.459; Saray, 1997, s.137-138. Habibullah’ın tahta çıkışı Afgan tarihinin en sorunsuz iktidar değişikliği olmuştur. Poullada,**a.g.e.**,s.10.

³²⁷ “Afghanistan”, s.176. Emir Abdurrahman Afganistan’da devlet bürokrasisinin kurucudur. Angelo Rasanayagam, **Afghanistan, A Modern History: Monarchy, Despotism or Democracy? The Problems of Governance in The Muslim Tradition**(Second Edition), I.B.Tauris, London-New York, 2005,s.14. Ülkesinde yaptığı reform faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Orman,**a.g.e.**,s.149-155; Oğuz Hamşioğlu, “Afgan Modernleşmesi ve Türkiye(1880-1933)”(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 2006,s.144-150.

³²⁸ Peter J. Middlebrook.-Sharon M.Miller, “All Along The Watch Tower: Bringing Peace to The Afghan Pakistan Border”, Middlebrook and Miller Foreign Policy Futures, (çevrimiçi), www.middlebrook-miller.com/assets/, 10 Nisan 2008.

³²⁹ Bu ittifak antlaşması, Rusların Japonya ile 1904-1905 yılları arasında yaptığı savaşı kaybetmesi sonrası imzalanmıştır. Bu antlaşma ile üç konu olan İran, Afganistan ve Tibet hakkında bir karar alınmış; Afganistan İngiliz nüfuz bölgesine dâhil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 34-36 ve s. 93-96.

süper güç tarafından bu durum göz ardı edilmiştir³³⁰. Habibullah Han'ın 1919 Şubatında bir av partisi esnasında öldürülmesinden sonra da yerine oğlu Amanullah Han geçmiştir. Habibullah Han, ülkede ilk defa modernleşme çabalarına girişmiş ve subaylara eğitim vermek için de Medrese-i Harbiye-i Siraciye'yi kurmuştur³³¹.

Amanullah Han'ın iktidara gelince ilk işi, 1880'de İngilizlere karşı ülkenin kaybedilen bağımsızlığını kazanmak için mücadele etmek olmuştur³³². Afganistan; 1919 Mayısında başlayan, üç ay süren ve muharebe alanında tam bir kazananın olmadığı Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı sonrası 8 Ağustos 1919'da yapılan Ravalpindi Antlaşması³³³ ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmıştır³³⁴. Afganistan 22 Kasım 1922'de yapılan kesin barış antlaşmasıyla da İngilizlere karşı tümüyle bağımsızlığını kazanmıştır³³⁵. Amanullah Han'ın kendisi de kazandığı bu başarıyla önemli bir toplumsal destek ve popülerite kazanmıştır³³⁶.

Amanullah Han emir olduktan sonra, özellikle kayınpederi Mahmut Tarzi Beg³³⁷'in yardımıyla ülkenin iç teşkilatını yeniden düzenlemiş ve İngiltere ile yapılan antlaşma sonrasında hızla ülkesinin bağımsızlığının tanınması çalışmalarına girişmiştir. Bu amaçla Muhammed Veli Han ve yanındaki bir heyet, bir takım antlaşmalar yapmak ve ülkesinin tanınmasını sağlamak maksadıyla Avrupa ve Amerika'ya gönderilmiştir³³⁸.

Afganlılar İngilizlerden bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk antlaşmayı Bolşeviklerle yapmıştır. 28 Şubat 1921'de Moskova'da imzalanan on maddelik antlaşma ile her iki ülke de birbirini tanımaktadır³³⁹. Antlaşma ayrıca, Rusların

³³⁰ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.157.

³³¹ Habibullah Han mektebin başına da Said Mahmud Efendi isminde Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir albayı geçirmiştir. Bkz: Halil Bal, "Afganistan Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s.246.

³³² Amanullah Han'ın bu konudaki çeşitli beyanatları için bakınız: Cevat, **a.g.e.**, s.125-130.

³³³ Bugün Pakistan sınırları içinde yer alan bir şehir. Antlaşmanın maddeleri için bakınız: Cevat, **a.g.e.**, s.140-142.

³³⁴ İngiltere'nin muharebe meydanında kaybetmemesine rağmen, Afganistan'ın bağımsızlığını Sovyet Rusya tehdidine karşı kabul etmek zorunda olduğu da bir gerçektir. Bu konudaki bir çalışma için bakınız: Mehmet,Koçer, "Bolşevik İhtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi", **İlahiyat Fakültesi Dergisi** 9:1, 2004, S.79-86, (çevrimiçi), www.firat.edu.tr/ilahiyat/DergiYazilari/09-1_2004/05MehmetKocer.pdf. 30.91.2008.

³³⁵ "Afghanistan", s.176; Bayur, **a.g.e.**, s.532-533.

³³⁶ M. Nazif Shahrani, "King Aman-Allah of Afghanistan's Failed Nation-Building Project and its Aftermath (Review Article)", **Iranian Studies**, 38, 4, December 2005, s.622, (Çevrimiçi) <http://ebsohost.com/>, 3 Ocak 2003.

³³⁷ "Beg(bey)" ismi kendisine Osmanlı'da uzun süre kalması sonucu verilmiştir. "Han" ın Türkçe karşılığıdır. Rasanayagam, **a.g.e.**, s.17.

³³⁸ Bkz: Bayur, **a.g.e.**, s. 532-537; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002, s.35-42.

³³⁹ Bayur, **a.g.e.**, s.533-535.

TASNİF DIŞI

Afganistan'a başta askeri malzeme olmak üzere bir takım yardımlarını da içermekte; ayrıca Orta Asya'daki bir kısım Türk Cumhuriyetlerinin özgürlüğünden bahsettiği gibi, geçen asırda Afganistan'dan alınan toprakların geri verilmesi de taahhüt edilmektedir³⁴⁰. Sovyet Rusya ile imzalan antlaşmadan bir gün sonra, Moskova'da bulunan Afgan Heyeti ile aynı tarihlerde orada bulunan Türk Heyeti, hazırladıkları on maddelik Türk-Afgan Antlaşmasını 1 Mart 1921'de karşılıklı olarak imzalamıştır³⁴¹.

Afganistan'ın tarihi süreci bir bütün olarak incelendiğinde, doğu-batı ve kuzey-güney arasında bir mücadele alanında yer alması nedeniyle sürekli olarak değişik zamanlarda değişik milletler/devletler arasında el değiştirdiği görülür. Özellikle XIX. yüzyıl boyunca, Rusların ve İngilizlerin doğal yayılma alanlarının tam ortasında yer alması ve "Büyük Oyun"un bir parçası olması nedeniyle, bu iki ülkenin baskısını sürekli üzerinde hissetmiştir. Afganistan'da XIX. yüzyıldaki yaşadığı bu zor durumu, o tarihlerde İngiliz basınında karikatürize eden bir söz oldukça güzel özetlemektedir³⁴²: "Allah'ım beni dostlarımdan korusun!" (Şekil-1).

Şekil-1: İngiltere'de yayınlanmış bir karikatür: Punch. Nov. 30.1878³⁴³.

³⁴⁰ Saray, 1997, s.158. Sovyet Rusya ve İngiltere'yle aynı anda cereyan eden uzun barış görüşmeleri süreci için bakınız: Ludwig W. Adamec, **Afganistan, 1900-1923: A Diplomatic History**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.136-166.

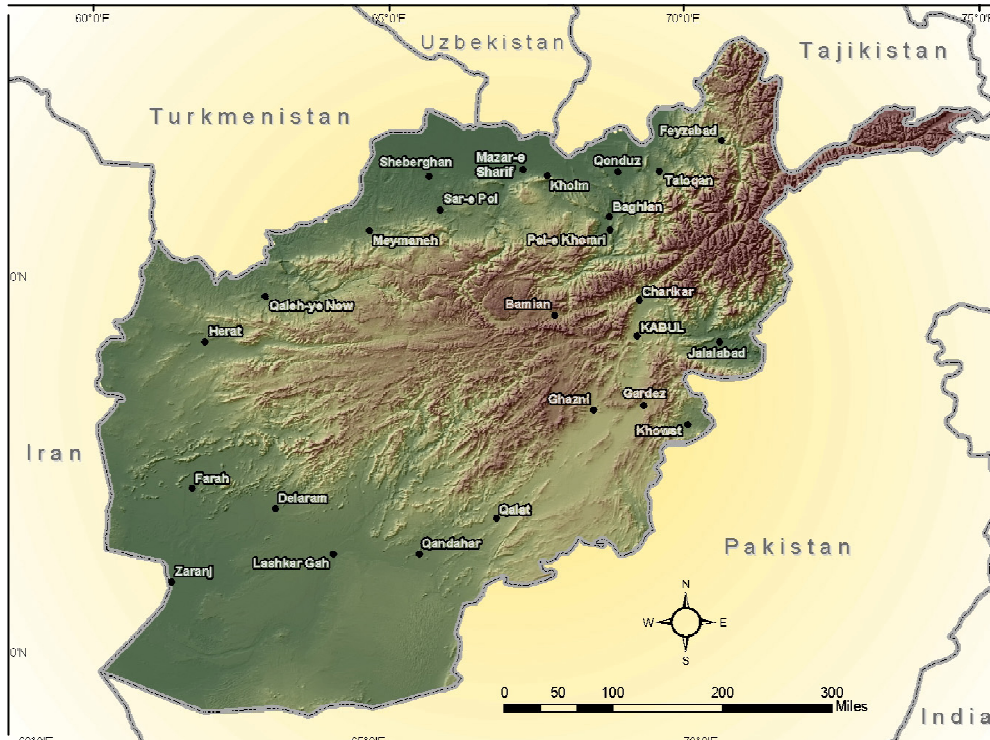
³⁴¹ Bu konu ayrıntılı olarak Amanullah Dönemi Türkiye Afganistan ilişkileri başlığı altında incelenecektir.

³⁴² Söz kadar karikatürün kendisi de ilginçtir. Karikatürde İngiltere aslanla, Rusya ise ayıyla tasvir edilmekte; bu ikisinin arasında da Afganistan'ı temsil eden bir insan (O günkü Emir Şir Ali) durmaktadır.

³⁴³ Karikatürün alındığı yer için bakınız: "Afghanistan", Wikipedia The Free Encyclopedia, (Çevrimiçi), <http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan>, 16 Nisan 2008.

b. Afganistan'ın Coğrafi Yapısı ve Stratejik Önemi

Afganistan coğrafi olarak, 647.500 km²'lik alanı ile bir kara ülkesidir. Çevresinde; Pakistan, İran, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin ve Jammu-Keşmir Özerk Bölgesi yer almaktadır. Ülke üç ana karakteristik coğrafi bölgeden oluşur: 1. Merkezi dağlık alan (Hindikuş dağları), 2. Verimli kuzey ovaları, 3. İssız güney platolarıdır. Afganistan'ın kuzeyinden batıya doğru bir yelpaze gibi açılan Hindikuş Dağları, barındırdığı birkaç stratejik geçiş noktası ile çok önemlidir(Harita-3). Bunlardan en bilinenleri, Salang ve Hayber Geçidi'dir. 4000 ila 6000 metre yüksekliğiyle Hindikuş Dağları, özellikle kış aylarında karla kaplandığı için geçişe izin vermemektedir. Hindikuş dağlarının doğuya uzanan bir çıkıntısı, Vahan Koridoru adına almakta ve Çin ile küçük bir sınırı oluşturmaktadır. Sert iklim ve kuraklığın da etkisiyle ülkenin önemli bir kısmı verimsiz topraklardan oluşur. Ülkeye hayat veren dört ana nehir sistemi; Amu-Derya Nehri³⁴⁴, Heri Rud Irmağı, Kabil Suyu ve Hilmand Nehri'dir. Ülkenin önemli gölleri ise; Vahan Koridoru bölgesinde Sarıgöl ve Çakmaktın, Bedaşşan'da Siva, orta dağlık bölgede Bendiemiir gölü, Herat'ta Namus gölü ve Abı İstade'dir ³⁴⁵.

Harita-3: Afganistan'ın Fiziki Haritası³⁴⁶

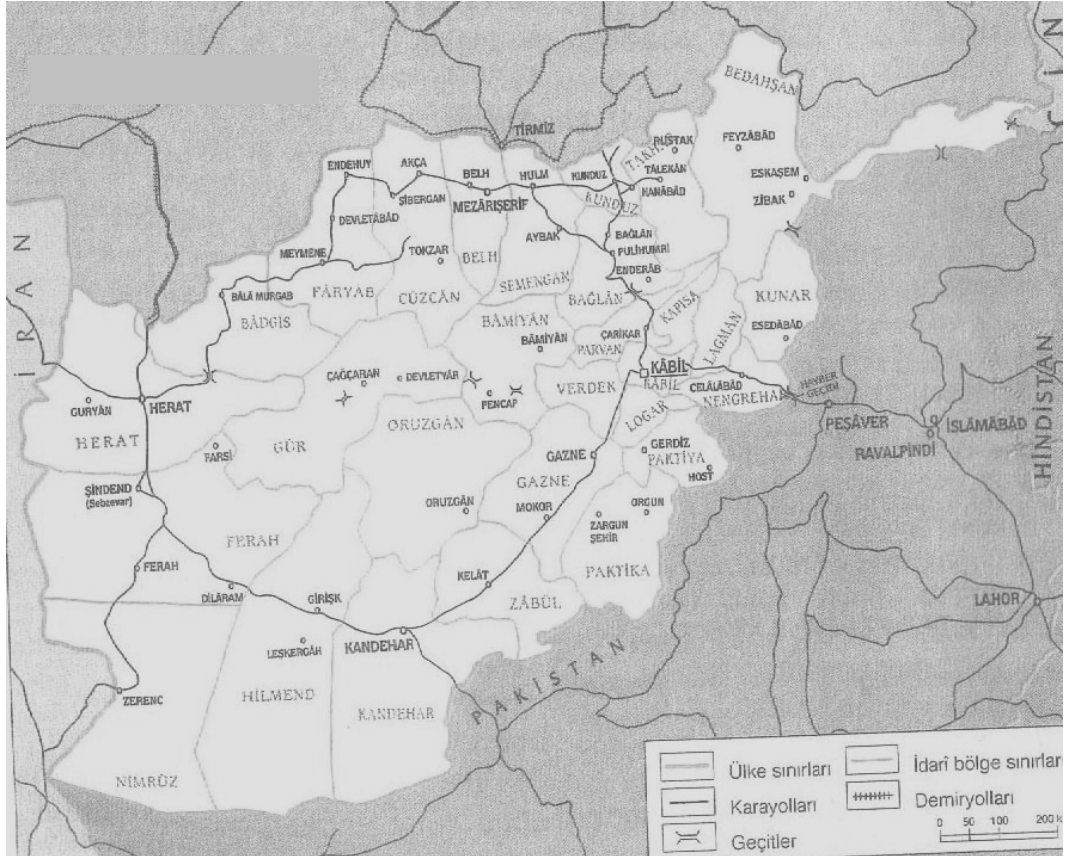
³⁴⁴ Birçok yabancı kaynakta "Oxus" diye geçmektedir.

³⁴⁵ Seddon, a.g.e., s.176; Saray, a.g.e., s.17-18; Saray, a.g.e., s.401-402; "Afghanistan", **Encyclopedia Britannica**, s.164-165; "Country Study: Afghanistan", Federal Research Division Library of Congress, (Çevrimiçi), <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/aftoc.html>, 11 Şubat 2008.

³⁴⁶ The Official Homepage of The United States Army, (Çevrimiçi) <http://www.army.mil/operations/oef/AfghanistanReliefMap.jpg>, 16 Nisan 2008.

TASNİF DIŞI

Hindikuş Dağları Afganistan'ı iki temel bölgeye ayırmaktadır. Bu ayırımla ülkenin önemli bölgeleri: Hindukuş Dağının kuzeyindeki Afganistan Türkistanı denilen bölgede yer alan Belh-Meymanah ile Vahan-Bedahşan; Hindikuş'un güneyindeki Kabil, Herat, Kandahar ve Hazaracat'dır. Bu bölgeler aynı zamanda ülkenin etnik dağılımını da şekillendirmektedir. Kabil, tarihî olarak diğer bölgeleri ve etnik grupları birbirine bağlamaktadır. Hindikuş Dağı'nda önemli yollara geçiş sağlayan Kabil, bir plato olarak stratejik yönden çok önemlidir. Kandahar ise ülkenin kültürel ve ekonomik yönden önemli bir bölgesidir. Kabil'den önce ülkenin başkentliğini de yapmış olan bu şehir, ağırlıklı olarak Peştunlara ev sahipliği yapmaktadır. Bir zamanların kültür ve sanat şehri olan Herat, ülkenin batısında yer almakta ve tarih boyunca sık sık istilacı devletler arasında el değiştirmiştir. İran ve Rusya'ya sınır olan Herat, aynı zamanda ticari yönden de ülke için önem arz eden bir bölgedir. Hazaracat ise, Hazaraların yoğun olarak yaşadığı bir yer olarak Afganistan'ın tam ortasında yalıtılmış bir şekildedir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Türkistan Afganistan'ı bölgesi, verimli topraklara sahiptir³⁴⁷.

Harita-4: Afganistan'ın Siyasi Haritası³⁴⁸

³⁴⁷ "Afghanistan", *Encyclopedia Britannica*, s.164-168; Saray, 1997, s.18-20; Fraser-Tytler, a.g.e., s.3-14.

³⁴⁸ Saray, 1988, s.404.

Afganistan, Orta Asya'nın kilit noktasında yer alması nedeniyle üzerinden geçen güçlü orduların kolayca İran'a, Hindistan'a, Maveraünnehir'e ve Çin sınırlarına ulaşmasına olanak sağlaması yüzünden, "highway of conquest" yani "fetih otoyolu" olarak nitelendirilmiştir³⁴⁹. XIX. yüzyılda ise "Büyük Oyun"un bir parçası olarak yeni bir rol ile tarih sahnesine çıkmıştır. Bunun yanında, zamanla İngilizlerin Hindistan'dan Avrupa'ya oluşturduğu deniz yolu Afganistan'ın tarihî ticaret yolundaki rolünü bitirdiği gibi³⁵⁰, daha sonra Durand Hattı ile de onun bir kara ülkesi olarak içeride sıkışıp kalmasına neden olmuştur.

Afganistan tarih boyunca fetih yapan devletlere hep çekici geldi. Ancak bu çekiciliği Afganistan'ın zenginliğinden ziyade onun her yöne açılan istikametindendi³⁵¹. Aslında Afganistan'ın bu çekiciliğini, XX. yüzyılın başlarında ortaya atılan stratejik teori ve kavramlarda bir nebze de olsa bulmak mümkün. Bunlardan ilki İngiliz jeopolitikçisi H. Mackinder (1861-1947)'in ortaya attığı "Kara Hâkimiyeti Teorisi"dir. Bu teoriye göre; Doğu Avrupa'ya egemen olan Merkez Bölgesini kontrol eder, Merkez Bölgesine egemen olan Dünya Adasını kontrol eder, Dünya Adası'na hâkim olan Dünya'yı kontrol eder. Afganistan burada, "Heartland-Kalpgâh-Merkez Bölge-Özyurt"un içinde yer almaktadır. Afganistan'dan başka; batıda Avrupa Rusyası, doğuda Doğu Sibirya, güneyde Himalayalar, İran, Kuzeyde Buz Denizi'dir³⁵².

Diğer teori ise Nicholas J. Spykman(1893-1943)'in "Kenar Kuşak Teorisi"dir. Spykman'a göre iç kuşak bölge ve ülkeleri, Heartland'ı kuşatan Batı Avrupa, Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya'dır. Bu yerler Heartland ile Dış Kuşak arasında bir ara bölgeyi oluştururlar; yani bunlar kara devletleriyle deniz devletleri arasında tampon bölgelerdir. Spykman'a göre, esas güç Kalpgah'da (Heartland) olmayıp, Kalpgahı çevreleyen İç Kuşaktadır. Buna göre: İç Kuşak bölge ve ülkelerini kontrol eden taraf, Avrasya'ya hâkim olur; Avrasya'ya hâkim olan ise, Dünya'ya hâkim olur. Bu kuşak özellikle soğuk savaş döneminde ABD'nin politikasında çok etkili olmuş; NATO, CENTO, ASEAN, SEATO bu çerçevede şekillenmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nin, dünyanın geri kalan kısmı ile

³⁴⁹ Barfield,a.g.e.,s.263.

³⁵⁰ Omrani,a.g.e.,s.149.

³⁵¹ Barfield,a.g.e.,s.267.

³⁵² Nevzat Denk, "Jeopolitik ve Jeostratejik Kavramları", **Strateji**(Haz.Cengiz Köylü),İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2006. s.84.

temasını kesmeyi amaçlayan “çevreleme ve durdurma stratejileri” bu kavramın bir sonucudur³⁵³.

Günümüzün yaşamsal en önemli stratejik olgusu “enerjidir”. Afganistan kendisi yeterli miktarda enerji ve doğal kaynaklara sahip olmasına karşın, yıllardır ülkede devam eden karmaşa nedeniyle bunları yeterince değerlendirememiştir³⁵⁴. Bunun yanında zengin Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarına yakınlığı nedeniyle de önem arz eder görünmektedir. Çünkü enerji kaynakları olan doğal gaz ve petrolün, uluslararası piyasaya en ucuz ve kısa yoldan emniyetli bir şekilde sevk edilmesi hayati öneme sahiptir. Afganistan bu nedenle emniyet faktörü hariç, istenen özelliklere de sahip bir ülkedir³⁵⁵.

Görüldüğü gibi Afganistan, bir dönem “fetih otoyolu”, daha sonra “büyük oyun”, ardından “kenar kuşak ve kara hâkimiyeti teorisi” ile büyük güçlerin dikkatini hep üstüne çekmiştir³⁵⁶. Bugün ise ABD’nin “Sürekli Özgürlük Operasyonu” ile başlattığı Afganistan’daki terörle mücadelesi, Afganistan’ı tarihte olduğu gibi bugün de büyük güçlerin oyununu sahnelediği bir alana dönüştürmüştür. ABD’nin 11 Eylül sonrası Afganistan operasyonu için bugün çok çeşitli spekülasyonlar ortaya atılsa da; asıl önemli olan Afganistan’ın hiçbir zaman tek başına kalarak kendi sorunlarını çözmesine fırsat tanınmamasıdır³⁵⁷.

c. Afganistan’ın Siyasi Yapısı

Afganistan’ın siyasi tarihinde “Demir Emir” lakaplı Abdurrahman Han’ın etkisi büyük olmuştur. Onun katı yönetimi ülkede büyük bir baskı yaratmış olsa da, kabileler üstünde merkezi otoriteyi sağlamayı başarabilmiştir. Bu amaçla da, daha önce dört olan eyalet sayısı (bunlar; Kabil, Herat, Kandahar ve Afgan Türkistanı’dır) artırılmıştır. Çünkü buralarda daha önce kral veya emirin çocukları ya da hanedandan birisi bulunuyor; yetkileri neredeyse emire eşit olduğu için zamanla merkezi hükümete büyük bir tehdit oluşturabiliyordu. Bugün bu eyaletlerin sayısı otuz dördtür. Abdurrahman Han ülkenin ilkel yönetim yapısına bir şekil vererek

³⁵³ Denk, **a.g.e.**,s.85.

³⁵⁴ “Afghanistan”, s.169; “Background Note: Afghanistan”, U.S. Department of State, December 2007, (Çevrimiçi), <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5380.htm#econ>, 15 Şubat 2008.

³⁵⁵ Çağrı Erhan, “ABD’nin Orta Asya Politikası Ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları”, (Çevrimiçi), <http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/vizyon.html>, 14 Şubat 2008.

³⁵⁶ Sovyetlerin 1970’lerde Afganistan’ı işgali, kenar kuşak ve kara hâkimiyeti teorisi ile de izah edilmektedir.

³⁵⁷ Ewans,**a.g.e.**,s.9. Sovyet işgaliyle ülkedeki direnişçilere karşı birçok ülke sempatiyle yaklaşarak maddi ve manevi destek sağlamıştır. Sovyetlerin çekilmesinin ardından ülkedeki direnişçiler kendi aralarında bir iç savaş başlatmıştır. 11 Eylül sonrası yaşananlar da Afganistan’ın tarihi gerçeğini bir kez ortaya koymuştur.

bürokrasiyi de düzene sokmuştur. Onun yaptığı reformlardan belki de en önemlisi, ondan önce ve sonra hiçbir kralın yapmayacağını/yapamadığını yaparak dinî ulemayı kendisine bağlamayı başarmasıdır³⁵⁸.

Uzun süre monarşiyle yönetilen Afganistan'ın ilk anayasası, 1923 yılında Kral Amanullah Han tarafından getirilmişti³⁵⁹. Bu anayasa ile “emir” aynı zamanda, “kral” unvanını alıyordu. 1964 yılında yapılan anayasa ile meşruti yönetim de ilk defa Afganistan'a gelecekti³⁶⁰. Ardından ülkede yaşanan hızlı siyasi gelişmelerle birlikte kral ve krallık müessesesi devrilmiştir. Sonuçta ülkede ilk defa olarak Cumhuriyet, 1973 yılında Zahir Şah'ı deviren Davud Han tarafından getirilmiştir³⁶¹. Sovyetlerin etkisinin artması ve yönetime daha sonra Sovyet yanlısı politikacıların gelmesiyle birlikte ülke yönetimi sosyalist düzene geçmiştir. Ardından da SSCB'nin ülkeyi işgaliyle birlikte, Sovyet destekli hükümet güçleriyle işgale direnen kabilelerin şekillendirdiği çeşitli Mücahit grupları arasında on yıla yakın silahlı bir mücadele başlayacaktır. Bu dönem de bittikten sonra, ardından direnişçi Mücahit gruplar arasında çıkan iç savaş ortamı bir süre ülkeyi meşgul edecektir. Bu iç savaş ortamında hızla yükselen ve ülkede kontrolü ele geçiren Taliban yönetimi ise, dinî ağırlıklı çok katı yönetimiyle toplumda büyük bir baskı oluşturacaktır. Bugün ise, ABD'nin terörle mücadele adı altında yaptığı askeri operasyonla Taliban Rejiminin yerine, yeni bir sistem kurulmuştur³⁶².

Afganistan siyasi yapısında “Loya Jirga”, yani “Büyük Meclis” çok önemli bir rol oynamaktadır. Afganlılar için önemli kararların alındığı bu meclisin üyeleri tarihi süreç içinde değişmekle birlikte; genelde ülkenin her tarafından gelen değişik etnik grupların temsilcileri, kralın veya hükümetin atadığı kişiler, eyalet ve merkezi meclis üyeleri, hükümet görevlileri ve kraldır. Bildiğimiz meclis çalışmasından farklı olarak, ancak önemli bir gündem maddesi olduğu zaman toplanmaktadır. Bu gündem maddeleri, kralın atanması, savaş kararı verilmesi, önemli reformların görüşülmesi, anayasanın kabulü gibi genel nitelikli ve ülkesel konulardır. Yakın tarihe baktığımız

³⁵⁸ Fletcher, a.g.e., s.142-154; Omrani, a.g.e., s.151-155; Shahrani, a.g.e., s.665-666. Aslında ülkeye şeriatı da ilk defa kendisi getiriyordu. Bkz: Oliver Roy, **Afganistan'da Direniş ve İslam** (Çev. M.Kadri Orağlı), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990, s.34-35.

³⁵⁹ Anayasa'nın İngilizce metni için bakınız: Constitutions of the Past (1923), **Afganistan Online**, (Çevrimiçi), <http://www.afghan-web.com/history/const/const1923.html>, 11 Şubat 2008.

³⁶⁰ Saray, 1997, s.245-246. Bu anayasa ile Kralın görev alanı da net olarak tanımlanmıştır. Anayasa'nın İngilizce metni için bakınız: Constitutions of the Past (1964), **Afganistan Online**. Ayrıca 1931 yılında 1923 anayasası temelinde hazırlanan Nadir Şah'ın hazırlattığı bir anayasa da mevcuttur.

³⁶¹ Saray, 1997, s.247. 1976 yılında hazırlanan anayasanın metni için bakınız: Constitutions of the Past (1976), **Afganistan Online**.

³⁶² Bugün Afganistan'da Hamid Karzai liderliğinde her etnik grubun temsil edildiği bir hükümet vardır. Hükümet hakkında geniş bilgi için bakınız: “Office of the President”, (Çevrimiçi), <http://www.president.gov.af/>, 14 Nisan 2008.

zaman, Habibullah Han döneminde Birinci Dünya Savaşı'na³⁶³, Zahir Şah zamanında da İkinci Dünya Savaşı'na katılmama yönünde karar aldığı görülür. Sovyet işgalinden sonra iç huzurun bozulması nedeniyle uzun süre toplanamasa da; Taliban sonrası yeni düzende, Afganistan'ın şu an ki kralı Hamid Karzai de 2002 tarihinde Loya Jirga tarafından seçilerek atanmıştır³⁶⁴.

Loya Jirga'dan başka, mutlak monarşi döneminde Afganistan'da yürütmeye yardımcı olan ve tavsiye niteliğinde kararlar alan eyalet ve merkez konseyleri de yer almaktaydı. 1964 anayasasıyla meşrutiyete geçilmesiyle birlikte merkezi parlamentonun işlevi arttırıldığı gibi, ikili meclis düzeni de devam ettirilmiştir³⁶⁵. Bu meclisin birisi doğrudan halk tarafından ve seçimle gelen "Wolesi Jirga", yani "halk meclisi"; diğeri de, bir kısmı kral tarafından seçilen bir kısmı da eyalet meclisleri tarafından seçilen "Meshrano Jirga" yani "yaşlılar meclisi"dir. Meshrano Jirga ulusal mecliste daha üst kademeyi temsil etmektedir. Afganistan'da yukarıda zikredilen meclis yapısı halen yürürlüktedir³⁶⁶. Kabilelerde ise benzer şekilde "Jirga" ya da "kabile meclisi" etkili bir karar alma mercii olarak uygulanmaktadır³⁶⁷. Burada da kararlar oy çokluğuyla değil; ortak bir kararla, yani uzlaşma ile alınıyordu.

ABD'nin 11 Eylül Terör Saldırısı ardından Afganistan'da gerçekleştirdiği operasyon sonrası ülke, Afganistan İslam Cumhuriyeti adını almıştır³⁶⁸. Şu anda da hukuk sisteminde şeriat hükümleri uygulanmaktadır. Yeni anayasada, merkezi yönetimin başında bulunan kral, yetkilerini ulusal meclis ve hükümetle paylaşmış görünmektedir. Ne var ki, ABD'nin Afganistan'a demokrasi getirmeyi de içeren askeri hareket sonrası işgali, ülkeye sadece şeriatı getirmesi nedeniyle manidardır.

³⁶³ Birinci Dünya Savaşı'na Afganistan'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa sokmaya yönelik Osmanlı ve Almanların tüm çabaları sonuçsuz kalmıştır. Afganlı birçok kişinin ve "cihad" edilmiş olması nedeniyle dinî liderlerin de istediği bu bu teklifi Habibullah Han geçiştirmeyi başarmıştır. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bakınız: Adamec, a.g.e., 1967, s.83-107.

³⁶⁴ 1964 Anayasası ile Loya Jirga'nın üyeleri parlamento ve eyalet meclislerinin üyelerinden teşekkül ettirilmiştir. Ancak daha sonraki anayasalarda bu oluşumun sürekli değiştiği görülmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız: "The Loya Jirga", (Çevrimiçi), <http://afghanland.com/history/loyajirga.html>, 11 Şubat 2008; "Afghanistan: Branches of Government", (Çevrimiçi), <http://www.afghan-web.com/politics/government.html>, 11 Şubat 2008; "Loya Jirga Nedir?", 14 Ocak 2004, (Çevrimiçi), http://www.bbc.co.uk/turkish/indepth/story/2004/01/040114_afgan_loyajirga.shtml, 12 Şubat 2008.

³⁶⁵ İkili meclis sistemi ilk defa Nadir Şah döneminde getirilmişti.

³⁶⁶ Aslında ikili meclis sistemi birçok Batılı ülkede halen uygulanmaktadır. Bir dönem Türkiye'de de uygulanmıştır. Buradaki Wolesi Jirga, Meclisi; Meshrano Jirga ise Senatyoyu karşılamaktadır. Alt meclisler hakkında bilgi için bakınız: "Fact Sheet: Meshrano Jirga, Provincial & District Councils", (Çevrimiçi), http://www.jemb.org/eng/electoral_system/meshrano_jirga_fa.pdf, 13 Şubat 2008; "Fact Sheet: The Wolesi Jirga", (Çevrimiçi), http://www.jemb.org/eng/electoral_system/wolesi_jirga_fa.pdf, 13 Şubat 2008.

³⁶⁷ Poullada, a.g.e., s.21.

³⁶⁸ Bağımsızlığını kazandığı 1919 yılından günümüze kadar Afgan tarihini incelediğimiz zaman, değişen her kral/liderle birlikte ülkenin yönetim yapısının da büyük değişim geçirdiğini görürüz. Bu değişimin ayrıca ilginç bir şekilde ülkenin bayrağına da yansıdığını görmekteyiz. Bkz: "Flags From Afghanistan", (Çevrimiçi), <http://www.afghan-web.com/flags/>, 13 Şubat 2008.

Neticede kısaca şunu söylemek mümkün; Afganistan'ın etnik çeşitliliği ve kabile yapısı siyasi sistemini şekillendirerek geçmişte olduğu gibi bugün de ülkenin geleceğinde etkili olmaktadır. Birazdan da bahsedileceği gibi ülkenin dinî yapısı ise, bu karmaşıklığı daha da komplike bir hale dönüştürmektedir.

ç. Afganistan'ın Toplumsal Yapısı

Milli birliğini ancak XVIII. yüzyılın ortasında Ahmet Şah Dürrani'nin liderliğinde tamamlamış olan ve göçebe yapıdan şehirleşmeye kadar geniş bir yelpazede dağılım gösteren toplumuyla³⁶⁹ Afganistan'ın etnik yapısı dikkatle incelendiğinde; bugünkü komşularının etnik yapısının bir karışımı gibi değerlendirmek çok da fazla abartı olmayacaktır. Bu konuda yazılmış olan kaynaklar esas alınarak ülkedeki etnik yapıyı oluşturan unsurları nüfus dağılım yüzdesine göre şu şekilde sıralamak mümkün: Peştunlar, Tacikler, Türkler, Hazaralar ve diğer unsurlar³⁷⁰. Afganlı gazeteci Oğuz'un eserinde de belirttiği gibi; Afganlılara "Siz kimsiniz?" diye bir soru yöneltildiğinde alınan cevabın etnik kimliğe göre "Tacik'im", "Peştun'um", "Özbek'im" şeklinde olması da "Afgan" kimliğinin ülkede ne anlam ifade ettiğini göstermesi açısından ilginç olacaktır³⁷¹. Zaten "Afgan" kimliği tarih boyunca daha ziyade Peştunlar için kullanılır olmuştur³⁷². Bu çerçevede, ülkedeki etnik gruplar hakkında aşağıda genel hatlarıyla bahsedilmiştir (Şekil-2).

- **Peştunlar:** Fraser-Tytler'in ifadesiyle³⁷³, "gerçek Afganlar" ya da "ülkenin yöneticileri" sıfatına sahip olan Peştunlar, ülke nüfusunun yarısına yakın bölümünü oluşturmaktadır. Ülkenin daha çok güney ve doğu bölgelerinde bulunsalar da, hemen her bölgeye dağılmış durumdadır³⁷⁴. Peştunlar'ı oluşturan Dürrani(Abdali) ve

³⁶⁹ Poullada, a.g.e., s.13.

³⁷⁰ Bu konuda değişik kaynaklarda değişik dağılımlar göze çarpmaktadır. Bu dağılımda özellikle de Türk nüfusun fazla oynaklık göstermesi ilginçtir. Bu farklılıkta, Hazaralar gibi önemli sayılabilecek bir unsurun bazı Türk kaynaklarında genelde Türk gösterilmesi, yabancı kaynaklarda ise ayrı veya Moğolların bir alt unsuru gibi gösterilmesi de etkili olmuş olabilir. Rus-Afgan Savaşı sonrası yaşanan göçler de çok muhtemeldir ki, bu nüfus dağılımını etkilemiş olabilir. Ayrıca ülkede uzun zamandır sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamadığını da değerlendirmek gerekir. Çeşitli kaynaklardaki dağılımlar için bakınız: "Afghanistan", Central Intelligence Agency: The World Factbook, 12 Şubat 2008, (Çevrimiçi), <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>, 11 Şubat 2008; Saray, 1997, s.21-25; "Afghanistan", s.168.

³⁷¹ Oğuz'un eserindeki bu konuyla ilgili etnik dağılımı da içeren ayrıntılı açıklama için bakınız: Esedullah Oğuz, **Afganistan**, İstanbul, Cep Kitapları, 1999, s.35.

³⁷² Poullada, a.g.e., s.28; Fletcher, a.g.e., s.9-12. "Afgan" sözcüğünün tarihi kökenine bakıldığında; MS. Üçüncü yüzyılda Sasanilerce, yedinci yüzyılda da Çinlilerce ilk defa olarak kullanıldığı görülür. Ayrıca Müslümanlar da onuncu yüzyılın sonlarında bu kelimeyi kullanmıştır. Yakın tarihte ise, Babürlüler bütün Peştun kabilelerine "Afgan" ismi ile hitap etmeye başlamıştır. Bkz: Ewans, a.g.e., s.3. Bazı kaynaklar ise kelimenin kökenini Hintli bir astronoma dayandırmaktadır. Bkz: "Afghanistan", s.172.

³⁷³ Fraser-Tytler, a.g.e., s.48.

³⁷⁴ "Afghanistan", s.168; Fletcher, a.g.e., s.13. Bugün Peştunlar, Durand Hattı nedeniyle Pakistan sınırları içinde önemli bir nüfusu da barındırmaktadır.

Gılzaylar iki en önemli kabile olmasına karşın³⁷⁵, Fraser-Tytler Gılzayları tamamen Türk olan Halaç kökünden gelen farklı bir kabile olarak göstermektedir³⁷⁶. Sünni Hanefi mezhebine ait olan Peştunlar, Hint-Avrupa dil ailesinden Peştunca konuşmaktadır. Bugün çoğunluğu yerleşik tarımla uğraşsa da, önemli miktarda göçebe olarak yaşayanlar bulunmaktadır³⁷⁷. Özellikle Fraser-Tytler'ın bulguları çerçevesinde Peştunların önemli kısmının(Gılzaylar) Türk soyundan geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

- **Tacikler:** Afganistan'ın ikinci büyük etnik unsurunu oluşturan Tacikler, çoğunlukla Kabil, Kuhistan, Penşir Vadisi, Herat ve Hindikuş dağlarının kuzey doğusu gibi ülkenin kuzey ve batı bölgelerinde yaşamaktadır³⁷⁸. Etnik kimliği konusunda net bir şey söylenemese de, İranlı(Fars) olduğu daha çok kabul görmektedir³⁷⁹. Dilleri Fars kökenli Dari dili olan Tacikler, ortalama Afganlıdan daha yüksek bir entelektüel seviyeye sahiptir³⁸⁰. Kabile yapısının neredeyse hiç görünmediği Tacikler, daha ziyade tarımla uğraşmaktadırlar³⁸¹.

- **Türkler:** Afganistan'ın Afgan Türkistanı denilen kuzey bölgelerinde yaşayan Türklerin önemli bir kısmını Özbekler oluşturmaktadır³⁸². Daha çok çiftçilikle uğraşan, kabile yapısı ve göçebe yaşamı terk eden Özbeklerden başka, ikinci büyük unsuru yarı göçebe olan Türkmenler oluşturmaktadır³⁸³. Türkmenlerden başka, Vahan Koridoru bölgesinde az sayıda Kırgız yaşamaktadır³⁸⁴. Ayrıca önemli bir Türk grubu olarak Kızılbaşlar, Herat ve Kabil bölgesinde yer almaktadır³⁸⁵. Batı Afganistan'da yaşayan Aymaklar da birçok kaynakta Türk olarak kabul edilmektedir³⁸⁶.

³⁷⁵ a.y. Afganistan'da mevcut bütün Peştun boyları için kakınız: Fletcher,a.g.e.,s.289-297.

³⁷⁶ Hatta Fraser-Tytler, Peştunları tamamen Hint kanı ile karışmış bir Türk-İran karışımı bir ırk olarak nitelermektedir. Fraser-Tytler ,a.g.e.s.48-50 ve s.51-54.

³⁷⁷ Fletcher,a.g.e.,s.13.

³⁷⁸ Fraser-Tytler,a.g.e.,s.54.

³⁷⁹ a.y.

³⁸⁰ a.y.

³⁸¹ Fletcher,a.g.e.,s.15.

³⁸² Fraser-Tytler,a.g.e.,s.55-56; Saray,1997,s.23Fletcher,a.g.e.,s.15-16.

³⁸³ Afgan tarihinde diğer kabileler kadar ağırlığı olmasa da, Türkmenler Afganistan'ın ticaretinde önemli bir yer tutan Karakul koyununu yetiştirmekte ve onun derisini işlemektedir. Fletcher,a.g.e.,s.17.

³⁸⁴ Fraser-Tytler,a.g.e.,s.56; "Afghanistan", s.168.

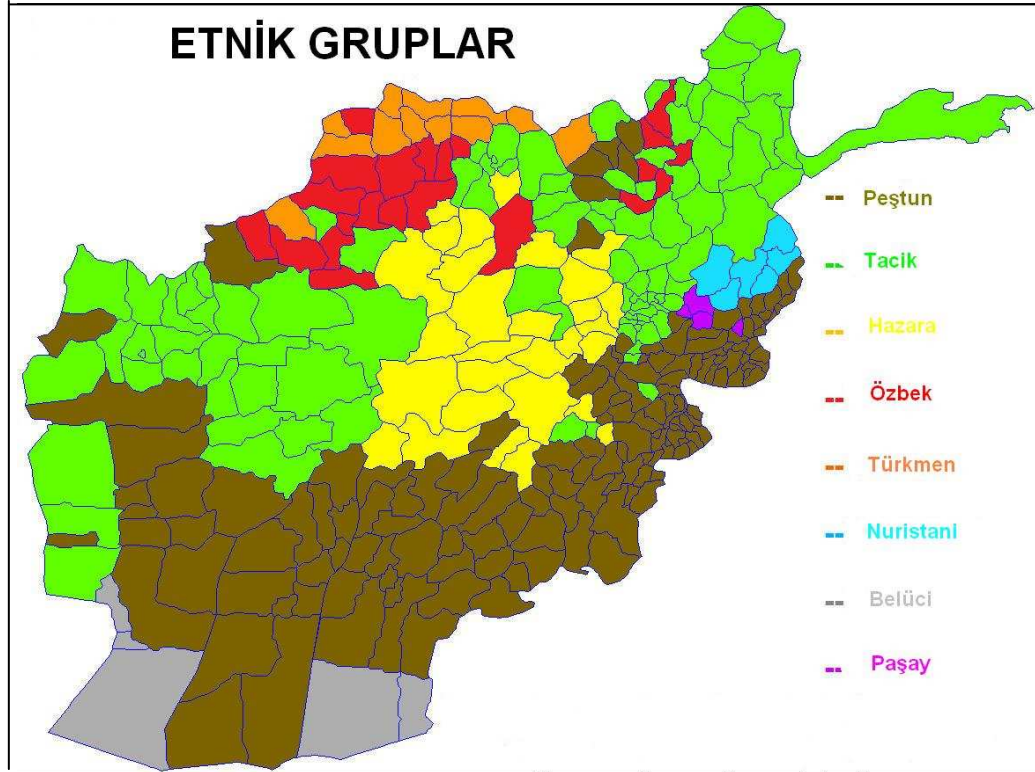
³⁸⁵ Nadir Şah'ın savaşçı unsurları olan bu grup, Nadir Şah zamanında emniyet kuvveti olarak burada bırakılmıştır. Bkz: Saray, 1997, s.24. Bu unsur Şii inancında olmasına rağmen Hazaraların aksine Afganistan'da önemli mevkilerde yer almaktadır. Zaten genelde şehirde yaşamaktalar ve iyi eğitilimlerler. Fletcher,a.g.e.,s.20.

³⁸⁶ Hamşioğlu,a.g.e, s.77; "Afghanistan", **Encyclopedia Britannica** (Cilt I), s.168;Saray,1997,s.25.

TASNİF DIŞI

- **Hazaralar:** Bu etnik grup Afganlılardan oldukça farklı olup, çoğunlukla ülkenin merkezinde yer alan, Hazaracat denen Kabil'in batısındaki dağlık alanlarda hayvancılıkla geçinmektedirler. Şii mezhebine bağlı olan Hazaralar'ın, Moğol soyundan geldiğine inanılmaktadır³⁸⁷. Konuştukları dil, Türkçe ve Moğol eklemelerle oluşan ve Darice'nin değişik bir biçimi olan Hazaragidir³⁸⁸. Hazaralar Abdurrahman Han döneminde büyük baskı görmüş olması nedeniyle özellikle de Peştunlardan hiç hoşlanmazlar. Neticede Hazaraların konuştukları dilin Türkçeye yakın olması nedeniyle Türk soyundan gelmeleri büyük olasılıktır³⁸⁹.

- **Diğer etnik gruplar:** Nuristan bölgesinde yaşayan Nuristaniler, ülkenin güney bölgesinde yaşayan Beluciler, doğu bölgede Paşailer, kuzeyde az miktarda Arap, ve Kabil başta olmak üzere şehir ve kasabalarda çok az miktarda Hindu, Yahudi ve Sih bulunmaktadır.

Şekil-2:Afganistan'ın Etnik Yapısı³⁹⁰.

³⁸⁷ Fraser-Tyler, a.g.e., s. 57; Fletcher, a.g.e., s.17; Hamşioğlu, a.g.e., s.77.

³⁸⁸ Hamşioğlu, a.g.e., s.77; "Afghanistan", *Encyclopedia Britannica* (Cilt I), s.168.

³⁸⁹ Saray da çalışmasında Hazaraları ve Aymakları Türk soyundan kabul etmektedir. Bkz: Saray, 1997, s.25.

³⁹⁰ Şekil, internetten Wikipedia sayfasından alınmıştır. Renkler, o bölgede ağırlıklı olan nüfusu göstermektedir. Bkz: "Afghanistan", Wikipedia The Free Encyclopedia.

Bu etnik dağılım içinde bir de aşiret ve kabile yapısının bulunmasının, ülkenin çok renkliliğini daha da arttırdığını söylemek mümkün³⁹¹. Afganistan'da kabileler taşıdığı önem ve gücü nedeniyle "kral yapıcı veya kral yıkıcı olarak" adlandırılmaktadır³⁹². Ayrıca Afganistan'ın nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman ve bunun önemli bir kısmı da Hanefi Sünni mezhebine bağlıdır³⁹³. Etnik yapıya bağlı olarak ülkede çok değişik dil ve lehçeler konuşuluyor olsa da, Farsça'ya çok yakın olan Dari ve Peştuca en çok konuşulan diller olarak ülkenin bugün de resmi dilidir³⁹⁴. Özellikle Dari dili yönetim kademesi ve okumuş kesimde daha yaygın ve daha çok bilinen bir dildir.

Dinî kuralların ve aşiret yapısının çok etkili olduğu Afganistan toplumu, özellikle XX. yüzyılın başında yapılmaya çalışılan yenileşme hareketlerinde gösterdiği toplumsal dirençle dikkati çekmektedir. XX. yüzyılın sonlarında SSCB'nin Afganistan ülkesini işgali boyunca halkın kendi içindeki bölünmüşlüğüne rağmen gösterdiği sıra dışı direnişi ise, halkın diğer bir karakteristiği olan savaşıllığını göstermesi bağlamında ilginçtir³⁹⁵. Oliver Roy Afganistan'ı "...Son zamanlar haricinde bir millet kavramının gelişmediği, devletin toplumun dışına düştüğü, halkın esas bağlılık duygularının doğrudan içinde cemaate yönelik olduğu Afganistan gibi bir ülkede tüm halkın müştereken sahip olduğu tek unsur İslam'dır..." şeklinde tanımlayarak, dinin etnik yapısı karışık olan ülkede ne denli önemli olduğuna vurgu yapmaktadır³⁹⁶. Bugün ABD'nin Afganistan'da karşılaştığı sert direniş de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Dinin bu kadar etkili olduğu bir ülkede resmi/gayri resmi dinsel bir takım yapılara açıklık getirmek daha aydınlatıcı olacaktır. Ülkede "molla" ve "ulema" göze çarpan iki önemli dinsel yapıdır. Mollalar daha ziyade köylerde toplumun dinî işleriyle ilgilenen, statüsü düşük, geçimini halkın verdiği çeşitli yardımlarla sağlamakta olan din adamlarıdır. Eğitim seviyesi çevresindeki halktan biraz yüksek olsa da, yinede kabile içinde statüsü düşüktür³⁹⁷. Hatta çoğu yerde kabile jirgalarına mollalar alınmaz ve

³⁹¹ Afganistan'da kabile yapısı daha ziyade Peştunlar, Türkmenler ve Hazaralar arasında yaygındır. Tacik ve Özbeklerde neredeyse hiç görülmemektedir. Bkz:Fletcher,**a.g.e.**,s.12-20.

³⁹² Poullada,**a.g.e.**,s.32.

³⁹³ Saray, 1997, s.25; "Background Note: Afghanistan", Mayıs 2007 , (Çevrimiçi), <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5380.htm#people>, 06 Ocak 2008; Roy, **a.g.e.**, s.57.

³⁹⁴ "Afghanistan", **The World Factbook**.

³⁹⁵ Afganlıların özellikle savaşıllığına vurgu yapan çok eser vardır. Afganistan'ı oluşturan etnik grupların bu çerçevede özelliklerine şöyle bir baktığımızda aslında en öne çıkan unsurun Peştunlar olduğunu görüyoruz. Peştunlar; savaşçı, yağmacı, kavgacı ve intikamcı olmasının yanında misafirperver, itaatkar, cesur ve bağımsızlığına düşkün bir topluluk olarak da öne çıkmaktadır. Fletcher, **a.g.e.**,s.13-14.

³⁹⁶ Roy,**a.g.e.**,s.57. Birçok yabancı kaynakta benzer vurguyu görmek mümkün.

³⁹⁷ Bunun sebebi o kabileye mensup olmamalarında yatıyor olabilir. Çünkü Afgan kabileleri içinde kabile dışından insanlarda kabul görmektedir. Fletcher,**a.g.e.**,s.24.

mollalar da kendilerini kabile yapısının dışında tutar. Sonuçta mollalar kabile yapısının dışında ve babadan oğula geçen yapısıyla farklı bir müessese gibidir. Diğer bir dinî yapı olan “ulema” ise, medresede eğitim görmüş ve molladan çok daha bilgili olan âlim kişidir. İslam dini konusunda iyi yetişmiş bulunan ulemanın siyasi etkisi eskiden daha büyüktü. Amanullah Han’ın tahtı kaybetmesine yol açan hadiselerde de ulemanın kabileleri birleştirici etkisi büyük olmuştur. Ancak zamanla ulemanın siyasi etkisi kısıtlanmış olsa da, hâlâ daha kırsal kesimde faaldirler. Bu iki yapının dışında Afgan toplumunda Sufiliğin de etkisi vardır. Genellikle kasabaların kenar mahalleriyle, köylerin orta tabakasına etki ederek; Kadirilik, Nakşibendilik ve Çiştîye tarikatlarıyla toplum yaşamına girmiştir. Sufiliğin Afgan direniş hareketinde de etkisi büyük olmuştur³⁹⁸.

Afganistan devletinin karakteristiğini belirleyen şey ülkenin karmaşık kabile yapısıdır. Kabile ve köy yapısı, uzun süre ülkede millî bir devlet duygusunu bastırdığı gibi, merkezi otoriteye de oldukça yabancısıdır. Kabile için devletten çok, kendi bütünlüğünü düşünmek daha önemlidir. Örneğin bu sebeple ülkede, kabile menfaatlerini gözeterek düşman tarafına katılmak, hiçbir zaman hıyanet olarak görülmez. Afganistan’da yapılan yenileşme hareketleri de toplumun, devleti yöneten elitlerden farklı olması, farklı düşünmesi bağlamında halk arasında hep tepkiyle karşılanmıştır. Halkın devletten kopukluğunu gidermek için, devletin topluma yaklaşma çabalarıysa istenen neticeyi bir türlü vermemiştir. Sonuçta her şeye rağmen Afganistan’da Roy’un ifadesiyle iki ayrı Afganistan vardır: ilki yeniliklerin çıktığı yer; devlet memurları, askerler, öğretmenler ve komünistlerin yetiştiği, bütün entelektüellerin, açık başlıların, kafir ve küstahların barınağı olan *şehirdir*. İkincisi ise dinin, sünnetin ve zamana karşı koyan değerlerin yuvası olan *taşradır*³⁹⁹.

Afganistan’ın en ilginç ve dikkat çekici toplumsal bir özelliği de savaşçı bir millet olarak ortaya çıkmasıdır. Etnik çeşitliliğin ve kabileciliğin bol olduğu Afgan toplumu, savaşçı kimliğini dış düşmana olduğu gibi kendilerine de tarih boyunca göstermiştir. Poullada’nın ifadesiyle, Afganlılar sadece düşmana karşı savaş durumunda kendi içindeki mücadeleyi bırakıp birlikte savaşırdı⁴⁰⁰. Zaten Afgan toplumunda birliği de ancak Demir Emir Abdurrahman örneğinde olduğu gibi güçlü bir lider sağlayabilirdi⁴⁰¹. Kabileler arasında dikkati çeken diğer bir konu da “kan davası”nın

³⁹⁸ Oliver Roy’un Afganistan toplumunda dinin etkisini anlattığı çalışmasının ilgili bölümünde, daha geniş bir değerlendirme bulunabilir. Bkz: Roy, **a.g.e.**,s.57-92.

³⁹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Roy,**a.g.e.**,s.25-56.

⁴⁰⁰ Poullada,**a.g.e.**,s.3 ve 30-31.

⁴⁰¹ **a.e.**,s.32.

çok yaygın olmasıdır. Afgan toplumunu derinden etkileyen bu toplumsal olay nedeniyle, bütün erkekler sürekli silahlı dolaşmak zorundadır⁴⁰².

Özetle Afganlıların toplumsal davranışına bir bütün olarak batığımızda: Nancy Dupree'nin tanımlamasına göre Afganistan toplumunda onur, sosyal statünün dayandığı bir kaya; aile de tek önemli kurumdur. Afganistan toplumunun değerlerinde kadın tam merkezde yer alır⁴⁰³. Yine Dupree Afganlıları, dinlerini öne çıkaran davranışa hiç girmeyen, aksine fanatikliğe eğilim gösteren davranıştan nefret eden insanlar olarak nitelemektedir⁴⁰⁴. Önemli bir Afganlı aydın'ın söylediği gibi: "Biz dönüştürülmeye ihtiyacı olan putperest miyiz? Biz zaten Müslüman'ız ve Afganlı olmayan, yabancı bir şeriata ihtiyacımız yok"⁴⁰⁵.

⁴⁰² Poullada, **a.g.e.**, s.22. Fletcher ise, "Peştun Hukuku" olarak nitelediği ve Afgan toplumunda hâkim olan "üç değeri" vurgulamaktadır. Bunlardan birincisi "sığınma(*nanawatai*)", ikincisi "kan davası(*bada*)", üçüncüsü ise "misafirperverlik(*mailmast*)"tir. "Sığınma" düşman bile olsa uyulacak bir kuraldır. Kan davası ya parayla ya da karşı taraftan birinin öldürülmesiyle ancak çözüm bulunan bir konu. Misafirperverlik ise bildiğimiz manadaki uygulamanın neredeyse aşırıya kaçmış bir halidir. Bkz.: Fletcher, **a.g.e.**, s.24-25.

⁴⁰³ Nancy Hatch Dupree, "Cultural Haritage and National Identity in Afghanistan", **Third World Quarterly**, Vol:23, No:5, s.978. Aslında kadın aynı zamanda stratejik değer taşıyan bir varlık olarak da görülmektedir. Çünkü kabileler arasında önemli evlilikler ile stratejik bağlar kurmak mümkün olmaktadır. Poullada, **a.g.e.**, s.23. Etnik gruplar arasında evliliklere baktığımızda ise bu Tacikler ile Peştunlar arasında çok seyrek olmaktadır. Özbekler Tacikler ile serbestçe evlenebilirken, Peştunlarla ise seyrekir. Fletcher, **a.g.e.**, s.15-16.

⁴⁰⁴ Dupree, **a.g.e.**, s.980. Benzer vurguları yapan Fletcher da, misafirperver ve arkadaş canlısı Afganlılar fanatizmi ancak emperyalist güçlerin tehditleri karşısında gösterdiğini söylemektedir. Fletcher, **a.g.e.**, s.22.

⁴⁰⁵ Dupree, **a.y.**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BULGULAR ve YORUM

1. ATATÜRK DÖNEMİ AFGANİSTAN'LA İLİŞKİLER

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadelenin Anadolu'da devam ettiği, Batıyla ilişkilerin bir nevi satranç tahtasına döndüğü bir ortamda Millî Mücadeleye destek sağlamak amacıyla, TBMM'nin açılışıyla birlikte önce yönünü Doğu'ya dönmüş ve buradaki devletlerle yaşamının sonuna kadar iyi seviyede seyredecek ilişkileri başlatmıştır. Bu devletlerden Sovyet Rusya birtakım davranışlarıyla ilk başlarda Ankara'da şüphe uyandırır da, daha önce de bahsedildiği gibi siyasi ilişkiler Atatürk Dönemi boyunca üst düzeyde seyretmiştir. İran ise, iki ülke arasındaki sınır sorunlarının çözümüyle birlikte, ancak 1930'lardan itibaren Türkiye'yle tam bir dostluk ve dayanışma içine girmiştir. Doğu'nun bir başka bağımsız devleti olan Afganistan ise, Atatürk Dönemi'nde Türkiye için diğerlerine göre daha farklı bir anlam ifade etmiştir. Çünkü bu Müslüman devletle Osmanlının yüzyıllar boyunca kuramadığı güçlü bağı, genç Türkiye Cumhuriyeti çok kısa sürede kurmuş ve oynadığı "ağabeylik" rolüyle ikili ilişkilerde döneme damgasını vurmuştur. İşte, Mustafa Kemal Paşa'nın Afgan kralı Amanullah Han ile başlayan ve onun devrilmesinden sonra da devam eden Afganistan'a ilgisi ve bakışı; o günün siyasi koşullarında ve döneme etki eden önemli gelişmelerin ışığı altında, tarihi akış çizgisinde ve ikili ilişkiler bütünü içinde incelenmiştir.

a. Kral Amanullah Han Dönemi ve İlişkiler

İki ülkenin kaderinde bu iki liderin etkisi, çalışmanın içeriğinde biraz sonra da ayrıntılı bahsedileceği üzere çok büyük olmuştur. Yalnız tek bir farkla: Herkesin bildiği ve kabul ettiği gibi şu anda Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Atatürk Devrimlerinin açtığı çağdaşlaşma yolunda önemli mesafeler kat etmişken; Amanullah Han'ın devrilmesiyle Afganistan bu şansı daha 1929 yılında kaybetmiştir. O nedenle Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han gibi iki büyük liderin ülkelerinin kaderinde oynadığı rolleri daha iyi anlamak ve ikisi arasındaki önemli farkları görmek için, Amanullah Dönemi'nin birçok yönüyle ayrıntılı incelenmesi önem arz etmektedir. Çünkü ilişkilerin en sıcak ve yoğun yaşandığı Amanullah Han Dönemi, başlangıcından sonuna kadar ders alınacak tarihi olaylarla doludur.

Türk Dış Politikasının bugüne kadarki belki de en dikkat çekici ve parlak devletlerarası ilişkisi bu dönemde, yani Amanullah Han'ın iktidarında Afganistan'la yaşanmıştır. On yıllık bu dönemin hazin sonu, hem Türkiye'de hem de Afganistan'da

derin izler bırakacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın ileri görüşlülüğünün ve başarılı devlet adamlılığının bir kez daha açık şekilde görüldüğü bu dönem, Afganlı lider Amanullah Han için de ders alınacak sonuçlarla doludur. Fakat Afganistan için ise sonuç(Amanullah Han'ın devrilmesi); bugün Türkiye ile Afganistan arasında çok büyük fark oluşmasının ve Afganistan'ın dünyanın en fakir ve sorunlu ülkelerinden biri olarak XXI. yüzyıla girmesinin belki de en temel sebeplerinden biridir.

(1) Atatürk ve Amanullah Han: İlişkilerin Temelinin Atılması

Türkiye Afganistan ilişkilerinin seyrinde, iki ülkenin o zamanki liderleri olan Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han'ın birbiriyle olan samimi diyaloglarının önemli bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. O nedenle iki ülke ilişkilerine derinlemesine girmeden önce, iki lider arasındaki irtibatı başlangıcından itibaren ele alıp tartışmaya açmak yerinde olacaktır. Ayrıca iki liderin tarihsel bir benzerliği ortaya konduğunda görülüyor ki; ikisi de 1919 yılı içinde ülkelerinin bağımsızlığı yolunda düşmana karşı topyekûn bir savaş başlatmışlardır. İşin ilginç tarafı, bu düşmanın ortak olmasıdır: Yani iki ülke tarafından da o tarihte emperyalizmin amiral gemisini oluşturan İngiltere'nin hedef alınmasıdır. Bir parantez; Türkiye Afganistan ilişkilerinin gelişmesinde dolaylı da olsa önemli etkisi olan Sovyet Rusya da bir dönem İngiltere'nin düşmanı olacaktır⁴⁰⁶.

İki liderin tarihî kader çizgisine baktığımızda, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı günlerde Amanullah Han da İngiltere ile bağımsızlık savaşına tutuşmuştur. İngilizlerin verdiği söze göre, babası Habibullah Han Birinci Dünya Savaşı'nda ülkesini tarafsız tutarsa Afganistan bağımsız bir devlet olarak dış ilişkilerinde serbest kalacaktı⁴⁰⁷. Sözünü tutan Habibullah Han, savaşın bitmesini müteakip İngiltere'den bu yönde bir beklenti içindeyken, 20 Şubat 1919'da bir av partisi esnasında silahla öldürülmüştür. Habibullah Han'ı kimin ne için öldürdüğü bugün de hâlâ daha esrarını korumakla birlikte⁴⁰⁸, babasının yerine tahta geçen

⁴⁰⁶ Aslında İngiliz Rus mücadelesi, Atatürk dönemi boyunca ve özellikle Orta Asya'da hiçbir zaman bitmemiştir. Hele bir de komünist rejimi nedeniyle Sovyet Rusya, İngiltere gibi kapitalist ülkelere büyük bir tehdit olarak algılanmaktaydı.

⁴⁰⁷ Habibullah Han, Mahmud Tarzi başta olmak üzere birçok kişinin ve hatta halkın baskısına rağmen ülkesini Almanya ve Osmanlı'nın yanında savaşa sokmamayı başarmıştır. Hem de Halifenin "Cihad" ilanına rağmen bu politikasını başarıyla uygulamıştır. Geniş bir değerlendirme için bakınız: Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.160-167. Ayrıca bkz: Abdülvehhab Tarzi, "Efganistan:Son Devir", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, MEB Yayınları, 1964, s.170.

⁴⁰⁸ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.192. Birçok kaynakta bu işi İngilizlerin Mustafa Sagir adında bir kiralık katile yaptırdığı yazılmaktadır. Mustafa Sagir, Atatürk'ün İngiliz ajanlığı yaptığı için idama mahkum ettirdiği bir kişidir ve bunu itirafında da belirtmiştir. Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.556-557; Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.182-183. Ewans bu konuda üç ihtimal ortaya atmaktadır; birincisi bir köylünün intikamı, ikincisi Rusların yaptırdığı, üçüncüsü ise İngilizlerin parmağı olduğudur. Bkz:Ewans, **a.g.e.**, s.86.

Amanullah Han cinayetle sorumlu tuttuğu Albay Şah Rıza Han'ı idam ettirmiştir⁴⁰⁹. Amanullah Han amcası Nasrullah ve kardeşi İnyetulah ile yaptığı kısa süreli taht mücadelesini kazanarak kendisini destekleyenlere söz verdiği gibi ilk iş olarak ülkesinin bağımsızlığı için Üçüncü İngiliz-Afgan savaşını başlatmıştır⁴¹⁰. Amanullah Han tahta oturduktan sonra devlet teşkilatına hızla çeki düzen vermiş ve oluşturduğu bakanlıklardan biri olan dışişlerine Mahmud Tarzi⁴¹¹'yi getirmiştir. Bir süre sonra Amanullah Han, Hindistan Genel Valisine Afganistan tahtına oturduğunu bildiren bir mektubunda şu ifadeleri söylemiştir: "...Dostumuza hatırlatalım ki, hür ve müstakil Efganistan devleti İngiltere ile, her iki memlekete faydalı olacak muahedeler ve ticari mukaveleler akdetmeğe her zaman âmâdedir...". İngiltere'ye karşı açıkça Afganistan'ın bağımsızlığını bildiren bu mektuba Hindistan Genel Valisi 15 Nisan 1919 tarihinde gönderdiği bir mektupta tatmin edici cevap vermeyerek iki ülke arasındaki savaşın çıkmasına görünürde sebep oluyordu⁴¹². Üçüncü İngiliz Afgan Savaşı'nın başladığı Mayıs ayında da Mustafa Kemal Paşa benzer bir girişimi, yani bağımsızlık mücadelesini Anadolu'da başlatmış bulunuyordu.

Amanullah Han'ın İngilizlere karşı üç cepheden birden ve beklenmedik bir şekilde başlattığı savaş başlangıçta iyi gelişse de, İngiliz ordusunun daha sonraki hızlı reaksiyonları ve özellikle hava destekli karşı saldırıları Afganlılar için sürpriz olmuştur⁴¹³. Ancak her iki tarafın da savaşın uzun sürmesini istemeyen tavrı ve beklentisiyle birlikte Temmuz ayında Ravalpindi'de barış görüşmeleri başlamıştır. İki ülke arasında 8 Ağustos 1919 yılında varılan antlaşmayla Afganistan artık iç işlerinde olduğu gibi, dış işlerinde de bağımsız bir devlettir⁴¹⁴. Zaten İngiltere'nin

⁴⁰⁹ Albay Şah Rıza Han, öldürülen Emir'in muhafızlarından sorumlu bir subaydır. Tarzi, **a.g.e.**, s.170; Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.182-183; Adamec, **a.g.e.**, s.109.

⁴¹⁰ Amanullah Han Kabil'de hazine ve silah depolarına hâkim olduğu için askerlerin desteğini de alarak iktidara gelmesi kolay olmuştur. Adamec, **a.g.e.**, s.108.

⁴¹¹ Mahmut Tarzi Afganistan tarihinde çok önemli bir yere sahip şahsiyettir. Babası Serdar Gulam Muhammed Han Tarzi, Afgan Kralı Abdurrahman Han döneminde ülkeden sınır dışı edilerek Osmanlı İmparatorluğuna sığınmıştır. Osmanlı Padişahı II.Abdülhamit kendisi ve ailesinin Şam'da kalmasına izin vermiştir. Böylece Mahmut Tarzi Şam'da ve İstanbul'da eğitimini tamamlayarak Batı kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Habibullah Han zamanında Afganistan'a dönüş yaparak ülkede önemli faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Afganistan'ın ilk gazetesi olan Sirac al-ahbar-i Afganiye'yi çıkarmaya başlamıştır. Kızı Süreyya, Amanullah Han ile evlenmiştir. Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmasında olduğu gibi Amanullah Han'ın reform hareketlerinde de en büyük destekçisi olmuştur. Kendisi aynı zamanda Türk dostu olarak iki ülke ilişkilerinin gelişiminde önemli katkısı olmuştur. Amanullah Han'ın devrilmesinden sonra ülkesini terk ederek Türkiye'ye yerleşmiş ve burada ölmüştür. Şimşir, 2002, s.18-19. Eğer ki devrik kral Amanullah Han onun tavsiyelerini dinleseydi belki de Afganistan'ın kaderi çok daha farklı olacaktı. Rasanayagam, **a.g.e.**, s.17. Tarzi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: **a.e.**, s.17-19.

⁴¹² Tarzi, **a.g.e.**, s.170-171; Adamec, **a.g.e.**, s.109-110. Hindistan Genel Valisinin Amanullah Han'ın mektubuna karşılık gelen mektubu için bakınız: Cevat, **a.g.e.**, s.129-130.

⁴¹³ İki ülke arasındaki savaş ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: George Macmunn, **Afghanistan, From Darius to Amanullah**, G.Bell and Sons Ltd., London, 1929, s.257-281.

⁴¹⁴ Savaş boyunca süren barış görüşmeleri için bakınız: Adamec, **a.g.e.**, s.111-135. Antlaşmanın maddeleri için bakınız: Cevat, **a.g.e.**, s.140-141.

Afganistan'ı uzun süre bu şekilde kontrol etmesi de pek mümkün görünmüyordu. Görünürde dışişlerinde İngiltere'ye bağlı görünen bu ülkenin, Habibullah Han'ın 1915 yılında Türk ve Alman Heyetleriyle görüşmesi de İngiltere tarafından zaten engellenememişti⁴¹⁵. Sonuçta İngiltere ile Afganistan arasında bütün sorunları çözen(Sınır sorunları hariç), karşılıklı diplomatik ilişki kuran kapsamlı bir barış antlaşması ancak iki yılı aşan bir sürenin sonunda, 15 Kasım 1921 tarihinde imzalanmıştır⁴¹⁶.

Amanullah Han'ın savaş sonrası ilk icraatı, ülkesinin tanınması çabaları içine girmek ve bu devletlerle bir takım siyasi/ekonomik antlaşmalar yapmak olmuştur. Bu amaçla da Muhammed Veli Han "olağanüstü elçi" olarak görevlendirilmiştir. Muhammed Veli Han ilk önce Buhara ve Taşkent'e gitmiştir. Daha sonra da Moskova'ya geçen Muhammed Veli Han ve heyeti, burada Ruslar tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır⁴¹⁷. Ruslarla uzun görüşmeler sonucunda Muhammed Veli Han Afganistan adına Sovyet Rusya ile 28 Şubat 1921 tarihinde bir antlaşma imzalamıştır. Anlaşıldığına göre on maddelik bu anlaşma, 13 Eylül 1920 tarihinde hazırlanıp imzalanmasına karşın onaylanması uzun sürmüştü⁴¹⁸. Antlaşmayla iki ülke de birbirini resmen tanımakta; İngilizlerin kestiği maddi yardıma karşılık Ruslar her yıl Afganistan'a belli miktar para yardımı yapacaktır. Afganlılar tarafından daha sonra antlaşmanın onaylanmasında sorun yaratacak olan Afganistan'ın bazı şehirlerinde konsolosluk açılmasıyla, Buhara ve Hive(Bugünkü Batı Türkistan)'nin Sovyet Rusya tarafından bağımsızlığının tanınması da maddeler arasında yer almaktadır⁴¹⁹. Aslında bütün bu gelişmeler içinde Türkiye ve Afganistan arasında ilginç bir benzerlik de dikkati çekmektedir. Aynı dönemde Ankara Hükümeti'nin de Bolşeviklerle bir antlaşma yapma çabaları antlaşma metni hazırlanmasına rağmen sonuçsuz kalmış; bütün pürüzlerin giderilmesini müteakip Rus-Afgan Antlaşmasının imzalanmasından yaklaşık iki hafta sonra imzalanmıştır.

Amanullah Han'ın görevlendirdiği elçinin, Sovyet Rusya'dan sonra Avrupa'nın belli başlı devletleriyle de antlaşma yapma çabası içinde olduğu görülmektedir. Elçilik heyeti Rusya'dan sonra sırasıyla, Almanya, İtalya ve Fransa

⁴¹⁵ Bağımlı bir devletin normal şartlarda bu görüşmeleri yapamaması gerekirdi. Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.196-198.

⁴¹⁶ Tarzi, **a.g.e.**, s.172; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.198-199; Rasanayagam, **a.g.e.**, s.19.

⁴¹⁷ Tarzi, **a.g.e.**, s.171. Aslında Muhammed Veli Han'ın daha İngilizlerle savaş başlamadan önce Buhara'ya Afgan temsilcisi olarak atandığı anlaşılmaktadır. Bkz: Adamec, **a.g.e.**, s.110 ve s.142.

⁴¹⁸ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.195. Ayrıca Ruslar yaklaşık bir yıl önce, 12 Eylül 1919 tarihinde Bravin adında bir elçiyi Afganistan'a göndermiş bulunuyordu. Bkz: Efganistan, s.171; Saray, 1997, s.158. Antlaşmaya varana kadar iki ülke arasında yaşanan süreç için bakınız: Adamec, **a.g.e.**, s.137-166.

⁴¹⁹ Saray, 1997, s.158.

gibi Avrupa'nın büyük devletleriyle de görüşmeler yapmıştır. Bu ülkelerde de iyi karşılanan Afgan Elçilik Heyeti, Afganistan'ın bağımsızlığını tanıttasının yanında ilgili devletlerle bir takım ticari antlaşmalar da imzalamıştır⁴²⁰. Daha sonra Muhammed Veli Han ve heyeti 1921 yılı Ağustos ayında Londra'ya da ulaşmış, ancak İngilizlerin heyete karşı takındığı olumsuz tutum nedeniyle bir sonuç alınamamıştır⁴²¹. Ardından ABD ile yapılan görüşmelerde de Afganlıları pek memnun edecek sonuçlar elde edilememiştir. Hatta Amerikan basını, Afganlı heyeti özellikle kıyafetleri nedeniyle alaycı bir dille kaleme almışlardır⁴²². Afganistan ile Türkiye arasında şimdiye kadar değinilen birçok benzerliğin bir başka örneği de burada görülmektedir. O dönem Afgan Elçilik Heyeti gibi, Ankara Hükümetinin görevlendirdiği Bekir Sami Bey Heyeti de Londra Görüşmeleri için Avrupa'ya gitmiştir. Yaklaşık aynı tarihlerde gerçekleşen bu görüşmeler sonrasında Bekir Sami Bey'in İtalya, İngiltere ve Fransa ile bir takım maddeleri millî çıkarlara zarar veren ve yetkisiz olarak imzaladığı antlaşmalar, Mustafa Kemal Paşa tarafından uygun bulunmamıştır.

Amanullah Han bağımsızlık savaşı sonrası ülkesinin tanınması çabaları içindeyken, aynı tarihlerde Mustafa Kemal Paşa da ülkesinin bütünlüğü ve bağımsızlığı için savaş ve siyaseti birlikte başarıyla götürmektedir. Bütün bu benzer gelişmeler içinde er ya da geç iki liderin yollarının kesişmesi de sürpriz olmayacaktı. Sonunda ilk resmi girişim Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılacaktır⁴²³. TBMM'nin açılışının ardından Mustafa Kemal Paşa, bir antlaşma metni hazırlatıp Bolşeviklerle imzalamak için Sovyet Rusya'ya heyet gönderdiği gibi, Afganistan ve Azerbaycan için de birer temsilci görevlendirmiştir⁴²⁴. Afganistan'a gönderilen Yüzbaşı Abdurrahman Samadani Bey'in ataması 18 Ağustos 1920 tarihinde yapılmıştır. Abdurrahman Samadani Bey, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda gönüllü asker olarak savaşımaya gelmiş Afganlı bir

⁴²⁰ Tarzi, **a.g.e.**, s.171. O günlerin Türk basınına da yansıyan Afgan Heyetinin bu görüşme trafiği için bakınız: Sarıhan, **a.g.e.**, s.35-39.

⁴²¹ İngilizlerin bu olumsuz tutumu Ravalpindi'den sonra iki ülke arasında kalıcı bir barış antlaşması yapma gayretini baltaladığı gibi, Rusya ile imzalanan antlaşmanın Afganlılar tarafından onaylanmasını da hızlandırmıştır. Sarıhan, **a.y.**

⁴²² Sarıhan, **a.g.e.**, s.35-39.

⁴²³ Bal, **a.g.e.**, s.256.

⁴²⁴ Şimşir, 2002, s.38. İngiliz istihbarat raporlarında ise Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta, İran, Afganistan ve Hindistan gibi Müslüman ülkelerin delegeleri ile Pan-İslamcı bir konferans düzenleyeceği iddia edilmektedir. Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s.58-60.

subaydır⁴²⁵. Görevlendirilen Abdurrahman Samadani Bey Afganistan'a, Sovyet Rusya toprakları üzerinden gitmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Abdurrahman Bey ile birlikte Afgan Emiri Amanullah Han'a 18 Ağustos 1920'de kaleme alınmış bir mektup göndermiştir. Bu mektup iki liderin olduğu gibi, o dönem büyük zorluklarla boğuşan genç iki ülkenin ilişkisini resmi olarak başlatması adına da önemli olduğu için üzerinde durmak yerinde olacaktır. Mektubun Bilal Şimşir tarafından kısmen okunabilen halinden günümüz Türkçesine çevrilmiş ilk paragrafında: "...Savaşan bütün milletler az çok barışa kavuştukları hâlde, Batılı Hristiyan milletler, İslam halifeliğinin ülkesi Türkiye Devleti'ne karşı Büyük Savaşı(hâlâ) sürdürmektedir. **Bu savaşın başından beri ortaya çıkan apaçık bir gerçek şudur ki, İngiltere devleti bizim amansız ortak düşmanımızdır.** Hindistan'da el koydukları o uğursuz günden beri, kimi zaman hile ve entrika ile kimi zaman da zor ve şiddet kullanarak, kendi bencil emelleri ve amaçları için bütün Asya dünyasına boyun eğdirmiş ve özellikle İslam halklarını sonu gelmeyen zulümleriyle rahatsız etmeye çalışmış olan İngilizler, son yıl içinde Müslümanlar arasında görülen uyanış ve dayanışma eğilimlerinden pek kaygılanarak saldırılarını şiddetlendirmeye ve yüzyıllardan beri İslâm'ın kılıcı durumundaki Osmanlı Türklerinin millî ve siyasi varlığını yok etmeye kalkışmışlardır..."⁴²⁶ açıklamasıyla Mustafa Kemal Paşa; açıkça burada İngiltere'yi Müslüman dünyasının büyük düşmanı ilan ederek, ortak millî duygulara hitap etmektedir. Böylece iki ülke arasında "İslam dini" ortak paydası da uygun şekilde dile getirilmektedir.

Sonraki paragrafta: "...Dini sağlamlığı ve seçkin millî özellikleriyle Asya milletleri arasında ayrıcalıklı bir yeri olan eski ve soylu Afganistan'ın kaderini pek yükseklerde tutan Zatı Devletlerince de bilindiği gibi, İngilizlerin bu kudurmuşçasına saldırıları, Asya'da şimdiye kadar gezdirdikleri büyüklük ve gurur meşalesinin artık mahkûm edildiğini görmelerinden kaynaklanıyor...."⁴²⁷ açıklamasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın, emperyalizmi (İngiltere'yi) bir kez daha hedef aldığı ve Afganistan'a karşı onurlandırıcı ifadeler kullandığı görülüyor.

En son bölümde; "...Allah'ın iyiliğine ve peygamberin manevi yardımına dayanarak kutsal savaş meydanına atılan Türk Milleti, başında doğrudan doğruya millî devleti bulunduğu halde, bütün İslam milletlerinin aynı amaca yönelik olan özgürlük uğrunda çalışmasını ve özellikle büyük Afgan milletinin hazırlamakta olduğu hareketi pek büyük bir önemle ve sıcacık duygularla izliyor. Amaçta başarı birlik ve dayanışmayla sağlanabileceği için, zafer uğrunda işbirliği emellerimizle dileklerimiz ve gönülden gelen temiz duygularımızı pekiştirmek üzere, bu sevgi mektubumuzla birlikte, subaylarımızdan Abdurrahman Bey'i Zatı Devletleri katında güvenilir temsilcimiz olarak gönderiyorum..."⁴²⁸ diyerek Mustafa Kemal Paşa; Afganistan'ın mücadelesini desteklediğini söylemekle birlikte, ortak mücadele etmek gerekliliğine de vurgu

⁴²⁵ Şimşir,2002,s.39-40;Tarzi,a.g.e.,s.172. Atama emri için bakınız: Bilal Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları (Cilt I)**, Türk Tarih Kurumu, 1993,s.5.

⁴²⁶ Şimşir, 2002, s.42-43.

⁴²⁷ a.y.

⁴²⁸ a.y.

yapmaktadır⁴²⁹. Burada dikkat çeken bir başka nokta da, ortak dinî duygulara tekrar kuvvetli vurgu yapılmasıdır.

Yüzbaşı Abdurrahman Bey bu mesajla birlikte Afganistan'a uzun bir yolculuktan sonra, Temmuz 1921'de ulaşmıştır⁴³⁰. Amanullah Han da daha sonra Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Çok büyük ihtimalle bu mesaja cevap niteliğinde olmayan, ancak Amanullah Han'ın Mustafa Kemal Paşa'ya ilk mektubu olması açısından önem taşıyan bu mektup, 1920 sonu veya 1921 başında kaleme alınmıştır⁴³¹. Amanullah Han bu mektup ile Türkiye'den, amaçladığı askerî düzenleme için askerî heyet gönderilmesini istiyordu⁴³². Bu mektupta dikkat çekici önemli bir nokta: daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak tartışılacak olan ve Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan Afganistan için subay isteğini teyit eder şekilde Kral tarafından bu isteğin tekrar dile getirilmesidir.

Amanullah Han'ın bu asker isteğini yaptığı dönemde Türk Ordusu Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde topyekûn bir savaşa hazırlanıyordu. Kaldı ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türk Ordusu büyük oranda terhis edilmiş olduğu ve İstanbul'dan Anadolu'ya geçen subay sayısının da yetersizliği dikkate alındığında Mustafa Kemal Paşa'nın vereceği olumsuz bir cevabın kötü bir etkisinin olmaması gerekir⁴³³. Yine de Mustafa Kemal Paşa bu mektuptan önce ve Cemal Paşa'nın subay isteğine de cevap niteliğinde bir talimatı Fevzi Paşa'ya vermiştir⁴³⁴. Talimatta Mustafa Kemal Paşa: "...Cemal Paşa'nın merbut mektubunda zikredildiği veçhile, bunun istikbalde Anadolu üzerine çöken bar-i sakili tahfife yarayabileceği gibi nukuat-ı atiyeye riayet edildiği takdirde Asya-yı Vustada emrimize amade kuvvetli bir orduya malik olmamız hususu oldukça temin edilmiş ve dolayısıyla her icabettiği anda Anavatani gavail-i harpten siyanet için İngilizleri daha uzaklarda işgal etmek için bir vasıta elde edilmiş olur..." açıklamasıyla Afganistan'a gönderilecek heyetin de yardımıyla orada teşkil edilecek bir ordunun bugün olduğu gibi gelecekte de İngilizleri Anadolu'dan uzak tutatacağını belirtmektedir. Bu planın gerçekleşmesi zor

⁴²⁹ Şimşir, 2002, s. 42-43.

⁴³⁰ Salim Çöğçe, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, TARİH VE TABİAT VAKFI, 2002, s.107.

⁴³¹ Mektup Mustafa Kemal Paşa'ya, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara tutsak düşmüş ve sonra tutsaklıktan kurtularak Afganistan'a geçmiş olan üç Türk subayının Türkiye'ye dönüşünde ulaştırılıyor. Şimşir, 2002, s.68. Bu noktada dikkati çeken bir husus bulunmaktadır. Daha sonra Cemal Paşa'nın ayrıntılı olarak inceleneceği bölümde de göreceğiz ki, Cemal Paşa Afganistan'a geçerken yanında Ruslara tutsak düşmüş bir miktar Türk subayı da Bolşeviklere serbest bırakılarak yanında götürmüştür. Bu kişilerin Cemal Paşa'nın yanında götürdüğü kişiler olması muhtemeldir.

⁴³² Şimşir, 2002, s. 69. Mektubun tam metni için bakınız: **a.e.**, s.69-71.

⁴³³ İstanbul'dan subaylar Anadolu'ya İstanbul işgal altında olduğu için izinsizce geçememekteydi. Sırf bu işi için özel bir sevkiyat yapılmıştı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Metin Ayışığı, "Milli Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", (Çevrimiçi), <http://w3.balikesir.edu.tr/~metinay/silahsevkyati.htm>, 20 Nisan 2008.

⁴³⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın el yazısı ile kaleme alınan talimatın Türkçe ve müsvedde tam metni için bakınız: **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cilt I)**, Kültür Bakanlığı, 1981, s.215-219.

dahi olsa; o günün ağır şartlarında böyle büyük ve kapsamlı bir planın düşünülmesi bile dikkate değerdir.

Mustafa Kemal Paşa, mesajın sonraki bölümlerinde gönderilecek askerî heyetin olması gereken vasıflarını da sıralamaktadır. Aslında en dikkat çekici husus son bölümde yer almaktadır. Mustafa Kemal Paşa buradaki açıklamalarıyla; tarihî bir gerçek olarak Afganistan'da dengenin her zaman değişebildiğini ortaya koymakta ve bu nedenle Türk Askerî Heyeti'nden, İslam ve Türk menfaatlerine uygun davranabilecek bir Afgan yönetimi oluşturulmasına katkıda bulunmasını istemektedir. Yani bir nevi Türk askerî heyetine, "sivil işler ve askerî işler" şeklinde görev ve fonksiyonlar yükleniyordu⁴³⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın daha 1920 yılı sonundaki bu yöndeki çaba ve girişimi, tekrar 1928 yılı sonunda, Afganistan'a gönderilen Kazım (Orbay) Paşa heyetine de benzer, hatta daha ileri seviyede bir talimat olarak verilecektir. Mesajın son bölümü taşıdığı bu anlamlar nedeniyle aynen şu şekildedir: "...Rabian: Afganistan müdiran-i umuru haricî entrikalar sayesinde İslâmiyet ve Türklüğün menafiine mugayir bir surette hareket etmeye hazırlandıkları takdirde heyetimizin bu suretle hareketlerine mani olabilecek ve İslâm ve Türk menafiine hadim bir Afgan hizbi mevkii iktidara getirebilecek kadar kavî bir mevki edinmesi..."⁴³⁶. Mesajın dikkat çeken bir başka boyutu da; gidecek olan kurulun merkezi hükümetle(Ankara) irtibata geçerek onun kontrolü altına girmesidir. Bu konu Ankara Hükümeti'nin düzenleyiciliğini ortaya koymaktadır⁴³⁷.

Mustafa Kemal Paşa'nın Fevzi Paşa'ya Afganistan'a subay gönderilmesi konusundaki bu talimatın daha sonra gerçekleşip gerçekleşmediği tam bilinmemekle birlikte⁴³⁸, Anadolu'daki yoğun savaş hazırlıkları dikkate alındığı gerçekleşmemiş olabilir. Ancak bu konuda Sarıhan, 1921 tarihinde Hâkimiyeti Milliye gazetesinde çıkan bir yazıyı eserine koyarak bu konudaki şüpheleri arttırmaktadır. Yazı şu şekildedir: "...Afganistan'a Askerî Heyet Gidiyor: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin öteden beri geçerli olan dostça ilişkilerini bir kat daha arttırmak amacıyla Afgan Emiri tarafından vuku bulan davet üzerine, millî hükümetçe teşkil edilen mühim ve güzide bir askerî kurulun Kâbil yönüne hareket ettiği belgeli olarak haber alınmıştır."⁴³⁹. Fakat bu heyet İngiliz istihbarat raporlarında da adı

⁴³⁵ Esat Arslan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Yaptığı İnkılapların İran ve Afganistan'da Yansımaları",y.y., t.y., s.51.

⁴³⁶ a.y.

⁴³⁷ a.e.,s.52.

⁴³⁸ Mevcut kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. Anadolu'da Millî Mücadele nedeniyle gönderilememesi çok daha muhtemel görünmektedir. Yine de kesin bir şey söyleyebilmek yanıltıcı olacaktır.

⁴³⁹ Hâkimiyeti Milliye, sayı 128, 9 Mart 1921, aktaran Sarıhan,a.g.e.,s.113.

geçen⁴⁴⁰ ve Fahrettin Paşa ile birlikte giden Türk Askerî Ateşeliği de olabilir. Ancak gazetenin haberi verdiği tarih ile Fahrettin Paşa'nın Afganistan'a gittiği tarih arasındaki bir yıllık süre, iki heyetin farklı olabileceğinin güçlü delilleridir. Herşeye rağmen bu dönemde giden askerler elçilik heyeti dahi olsa, bir askerî heyetin Afganistan'a gitmiş olması çok önemlidir.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han'ın ilk mektubuna cevabı, Afgan Elçisi Ahmet Han'ın da gelişinden sonra 19 Mayıs 1921 tarihinde olmuştur. Mektupta özetle Mustafa Kemal Paşa; iki ülke ilişkilerinin gelişmesinin memnuniyet verici olduğunu, Moskova'da imzalanan antlaşmanın ilişkileri daha da sağlamlaştırdığını, Afgan Elçisi'nin Anadolu'da çok sevildiğini ve Afganistan'a Türk Elçisi ile birlikte uzmanlar ve öğretmenlerden oluşan bir heyetin yollanacağını söylüyor⁴⁴¹.

(2) Cemal Paşa ve Afganistan'daki Faaliyetleri

Atatürk dönemi Türkiye-Afganistan ilişkilerinde Cemal Paşa, hem Afganistan'da bulunduğu dönem itibarıyla hem de orada yapmaya çalıştığı bir takım eylemleriyle önemli etkisi olmuş kişidir. Afganistan'da kaldığı kısa süre içerisinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün olduğu kadar, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın da dikkatlerini üzerinde toplamıştır. Cemal Paşa'nın Afganistan'da oluşturduğu numune alay ise, uzun süre Türkiye'nin Afganistan'a yaptığı askerî yardımlarda mihenk taşı olacaktır. O nedenle İttihat ve Terakki'nin bu önemli şahsının Afganistan'daki eylemlerine ve Atatürk ile olan ilişkisine özetle değinmek yerinde olacaktır.

(a) Cemal Paşa'nın Afganistan'a Geliş Amacı ve Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca Enver, Talat ve Cemal Paşa gibi İttihat ve Terakki Partisinin önde gelen liderleri ülkeyi bir Alman denizaltısıyla terk ederek Almanya'ya gitmiştir⁴⁴². Savaş sonrası haklarında Divan-ı Harp kararıyla idam kararı verilmesi nedeniyle, ülkeye dönmeleri artık söz konusu değildi⁴⁴³. Bir süre Almanya'da kalan İttihat ve Terakki Partisinin önde gelen liderlerinden Cemal Paşa ve Enver Paşa, daha sonra Sovyet Rusya'ya

⁴⁴⁰ Nisan 1922 tarihli İngiliz istihbarat raporlarına göre, Yarbay Şerif Bey adındaki Türk Askerî Ataşesinin Türkiye'ye Martta izinli olarak geldiği belirtiliyor. Sonyel,1995,s.248-249.

⁴⁴¹ Şimşir,2002,s.71-73.

⁴⁴² Denizaltı ile Kırım'a kadar giden üçlü, orada birbirinden ayrılrsa da daha sonra Almanya'da tekrar buluşmuştur. Saime Yüceer, "Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme Çabaları", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 2007,sayı 33, s.202; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 67.

⁴⁴³ Enver ve Cemal Paşa, öncesinde ordudan çıkarılmış, ardından da gıyabında 5 Temmuz 1919 tarihinde idam kararları verilmiştir.

geçeceklerdir. Cemal Paşa 18 Mayıs 1920 tarihinde, Almanların iade ettiği Rus tutsaklarla beraber Rusya'ya geçmiş ve 27 Mayıs 1920 yılında Moskova'ya ulaşmıştır⁴⁴⁴. Ondan üç ay sonra da Enver Paşa Moskova'ya ulaşmaya başarır⁴⁴⁵.

Bolşevikler o dönemde hem içeride hem de dışarıda varlık mücadelesini sürdürürken, aynı zamanda Lenin'in takip ettiği politika çerçevesinde bir dünya ihtilali için de uğraş veriyordu. O nedenle Anadolu'daki hareketi bir Sosyalist hareketi gibi gören ve davranan Bolşevikler, önce Mustafa Suphi'yi daha sonrada (pek açık olmasa da) Enver Paşa'yı kullanacaktı⁴⁴⁶. Ayrıca Cebesoy'un eserinde de belirttiği gibi, zaten Moskova'da Enver ve Cemal Paşa'nın Anadolu'nun gerçek temsilcisi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır⁴⁴⁷. Yine Bolşevik yazar(daha sonra politikacı) Radek'in Almanya'dayken İttihatçıların bir kısmının(Cemal ve Enver Paşa) Moskova'ya giderek Anadolu Hareketine katkı sağlamaları yönündeki Talat Paşa'ya olan telkini, Bolşeviklerin gelecekteki yaklaşımını da göstermektedir⁴⁴⁸.

Bolşeviklerin Enver Paşa'ya Anadolu'da biçtiği role karşın, Cemal Paşa'ya anlaşıldığına göre daha farklı bir rol verilmişti. Çünkü Cemal Paşa bir başka Müslüman ülke olan Afganistan ile ilgilenmeye başlayacaktır. Aslında bu eylemin üçüncü ayağı daha var ve bu da Halil Paşa'nın İran'daki faaliyetleri olacaktır. Görünürde hepsinin ortak amacı, İngiliz emperyalizmine karşı Müslüman dünyasını kurtarmaktır⁴⁴⁹. Aslında burada olan bitenleri Rusya'nın İngiltere ile olan mücadelesinin bir yansıması olarak değerlendirmek de mümkün. Çünkü Bolşevik rejiminin en büyük düşmanı olan İngiltere; İran, Afganistan ve Türkiye üzerinden kendisine tehdit oluştuyordu.

Cemal Paşa Moskova'dan hareketle ve Türkistan üzerinden, 1920 yılı Eylül ayı içinde Afganistan'a ulaşmayı başarır⁴⁵⁰. Birazdan detaylı şekilde değinileceği üzere, Cemal Paşa Moskova'da bulunduğu andan başlayarak ölümüne

⁴⁴⁴ Sarıhan,**a.g.e.**,s.68; Hülya Baykal. "Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 14, Cilt V, Mart 1989, (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&icerikNo=901>, 8 Kasım 2007.

⁴⁴⁵ İlk iki girişiminde başarısız olan Enver Paşa üçüncü girişiminde başarılı olmuş ve 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya gitmiştir.Bkz: Yüceer,**a.g.e.**,s.204.

⁴⁴⁶ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bakınız:Yüceer,**a.g.e.** Ayrıca bkz:Akşin,**a.g.e.**,s.54-60 ve Aydemir,**a.g.e.**,s.554.

⁴⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat,1955,s.276-277.

⁴⁴⁸ **a.e.**,s.60-61.

⁴⁴⁹ **a.e.**,s.159;Sarıhan,**a.g.e.**,s.69. Aslında Enver Paşa'nın Müslüman Birliği'ni sağlama fikri pratikte 1917 yılından itibaren Çarlık Rusyasının çökmesi ile başlamıştır. Onun savaş sırasında hedefi kısa sürede Afganistan'a ulaşarak Hindistan'a saldırmaktır. O nedenle Hindistan'a atlama taşı olan Kafkasya bölgesinde çetin mücadeleler taraflar arasında sürmüştür. Bkz:Fromkin,**a.g.e.**,s.349-357.

⁴⁵⁰ Günü tam belli olmamakla birlikte, özellikle Atatürk'e yazdığı mektuplardan bu anlaşılmaktadır. Saray,1997,s.166; Sarıhan,**a.g.e.**,s.81.

kadar Mustafa Kemal Paşa ile irtibatla(mektup vasıtasıyla) olacaktır. Cemal Paşa ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara tutsak düşen subaylardan bir kısmını da serbest bıraktırarak yanında götürmüştür⁴⁵¹. Cemal Paşa Afganistan'a ulaştığında Kral Amanullah Han tarafından büyük bir saygıyla karşılanmıştır.

Cemal Paşa'nın Afganistan'da ilk işi, bağımsızlığını yeni kazanan bu Müslüman ülkede güçlü bir ordu kurmak olmuştur. Zaten kendisine de bu konuda geniş yetkiler Kral tarafından verilecektir. Daha sonra da bu orduyla Hindistan üzerinden İngiltere sıkıştırılacaktır. Cemal Paşa'nın bu düşüncesini Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e yazdığı bir mektupta açıkça görmek mümkün⁴⁵². Cemal Paşa Afganistan'a geldiği andan itibaren bir Rus-Afgan antlaşmasına büyük önem vermiştir. Bunun yanında İngilizlere karşı da sürekli ve şiddetle cephe alıyordu⁴⁵³. Cemal Paşa'nın Hindistan planını gerçekleştirmek için Türkistan Türklerini de Afgan ordusunun çatısı altında toplamaya yönelik çabalarının olduğunu Zeki Velidi Togan'ın 'Hatıralar' isimli eserinde görmek mümkün⁴⁵⁴.

Cemal Paşa elindeki olanaklarla Ziya Paşa⁴⁵⁵ vasıtasıyla bir numune alayı kurmayı başarsa da, özellikle de siyasi konularda ülkenin önde gelen kişileriyle sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Cemal Paşa Afganistan'da bulunduğu süre içerisinde Ruslarla bir antlaşma imzalanmış, ancak mecliste hâlâ daha onaylanmamıştır. Ayrıca aynı dönem içerisinde İngilizler de, 1919 yılında Ravalpindi'de imzalanan antlaşmadan sonra bir dostluk antlaşması yapılması çabası içindedir. Bu arada Afgan yönetiminde, iki devlet arasında(İngiltere ve Sovyet Rusya) taraf tutma yönünden bir bölünme yaşanmaktaydı. Özellikle de Kralın kayın pederi olan ve Afgan yönetiminde etkinliği büyük olan Mahmut Tarzi, Rus yakınlaşmasına karşı çıkmakta ve İngilizlere daha yakın durmaktadır⁴⁵⁶.

Aslında Cemal Paşa'nın bulunduğu dönemdeki Afganistan'ın genel durumu, tarih içindeki İngiliz-Rus mücadelesinin bir nevi yeniden sahnelenmesine çalışılması gibidir. Bir tarafta Ruslar ve bu amaçla çalışan Cemal Paşa, diğer tarafta İngiltere ve ona taraf olan başta Dışişleri Bakanı başta olmak üzere bir takım Afganlı

⁴⁵¹ Saray,1997,s.166.

⁴⁵² Mektup için bakınız: Cebesoy,**a.g.e.**,s.289-292.

⁴⁵³ Saray,1997,s.167.

⁴⁵⁴ Bu konuda Togan'ın Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektup için bakınız: Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, İstanbul, Tan matbaası,1969,s.378-379.

⁴⁵⁵ Muhtemelen yanında götürdüğü söylenen 16 kişi civarındaki askeri heyetteki personelden biri olmalıdır. Sarihan,**a.g.e.**,s.82-83.

⁴⁵⁶ Sarihan,**a.g.e.**,s.91-92. Aslında Kral Amanullah Han'ın da bu dönemde Sovyet Rusya'nın kontrolü altındaki Türkistan bölgesinde bir takım hedefleri olduğunu biliyoruz. Ewans,**a.g.e.**,s.92.

önde gelenler ve Basmacı hareketi liderleri. Nasıl ki Ruslar Cemal Paşa vasıtasıyla Afganistan'da bir ordu teşkil edip Hindistan üzerine gitmek istiyorsa, İngilizler de Afganlılarla yeniden antlaşmaya varıp silah ve para yardımıyla Türkistan üzerine saldırmalarını teşvik ediyordu⁴⁵⁷. Aslında tüm bu gelişmeler içinde Kral Amanullah Han'ın da net bir karar veremediğini söylemek mümkün. Çünkü İngilizlerden kanlı bir savaş sonucu bağımsızlığını kazanmasına rağmen ve İngiltere destekli olarak Sovyet Rusya topraklarında genişleme politikası takip ettiğine dair emareler mevcutken⁴⁵⁸; Ruslarla da bir antlaşma yapmaya çalıştığı ortadadır.

(b) Cemal Paşa'nın Atatürk'le Olan İlişkisi ve Yazışmaları

Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri, Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'yi açmasından sonra hızla giriştiği yurt dışı destek arayışlarıyla örtüşmektedir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa Meclisin açılışından hemen sonra Moskova'ya bir heyet gönderdiği gibi, İran ve Afganistan'a da birer temsilci atamıştı. Cemal Paşa Afganistan'a daha gitmeden önce, Moskova'dayken bir mektup göndererek irtibata geçmişti⁴⁵⁹. Ardından ikinci mektubunu Afganistan yolunda iken Bakü'den göndermiştir. Birinci mektubunda Afganistan'a olan görevi hakkında bilgi verirken, ikinci mektubunda Afganistan'da yapacağı görevle ilgili Mustafa Kemal Paşa'dan iki istekte bulunuyordu. İlk istek; “....Ben Afganistan'a vardıktan sonra maruz kalacağım ahvale nazaran ya Türkiye Hükûmeti'nin sefiri olmak veyahut Afgan Ordusunun tensikatına memur edilmek veyahut vaziyet-i hususiyemi muhafaza etmek şıklarından birini ihtiyar eyleyeceğim.....” ifadesiyle açıkça Afganistan elçiliğini işaret etmektedir⁴⁶⁰. Diğer de; “...Hulâsa, bana göndereceğiniz zat her kim olursa olsun kendi tarafından üçü yüzbaşı, altısı mülâzim olmak üzere dokuz zabıt ve beher zabite de üç küçük zabıt intihap etsin ve beraber getirsin. Zabitanın birisinin süvari, üçünün piyade, ikisinin topçu, birinin istihkâm, birinin telsiz telgraf ve birinin de tabip olması pek muvafıktır...” ifadesiyle netlik bulan asker isteğidir⁴⁶¹. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak)Paşa'ya bu yönde bir talimat verecektir.

⁴⁵⁷ Afganistan üzerindeki bu yeni Rus-İngiliz oyununu H.Bayur'un kitabının ilgili bölümde daha net görmek mümkün. Ayrıca Cemal Paşa ve Mahmut Tarzi arasındaki siyasi mücadele ilginç görünmektedir. Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1974, s. 338-347.

⁴⁵⁸ Cemal Paşa'nın Atatürk'e yazdığı 12 Nisan 1922 tarihli mektupta bu çelişkiyi görmek mümkün. Bkz: Baykal, **a.g.e.** Ayrıca H.Bayur'un eserinde de bu yönde tespitleri görmek mümkün. Bkz: Bayur, 1974, s.339-340.

⁴⁵⁹ Mektubun kaleme alınış tarihi 3 Haziran 1920'dir. Baykal, **a.g.e.**

⁴⁶⁰ Bu mektup 11 Haziran 1920'de Moskova'da kaleme alınmış ve 2 Temmuz 1920'de Bakü'de ilaveler yapılmıştır. **a.e.**

⁴⁶¹ **a.e.**

Aynı mektubun devamında, "...Afganistan'da benim vaziyetimin kuvvetli olması sizin tarafınızdan bir vazife-i mahsusam olduğuna dair Emir'e bir mektub-u mahsus gönderilmesine vabestedir..." ifadesiyle Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan kendisini desteklemesini istemektedir⁴⁶². Cemal Paşa'nın üçüncü mektubu Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya gönderdiği bir mektuba karşılık gelen ve üzünlüğünü bildiren mektubudur⁴⁶³. Bir sonraki mektubunun Türkistan'da iken kaleme alındığı görülüyor. Cemal Paşa bu mektubunda uzun uzun Buhara, Hive, Hokand gibi Türk bölgelerinden bahsetmekte ve buralara bir takım Türk heyetleri gönderilmesini istemekte; mektubunun son bölümündeysen Afganistan'dan bahsetmektedir. Burada dikkat çekici nokta; Cemal Paşa'nın muhtemel bir İngiliz-Afgan yakınlaşmasını mutlak surette bozmayı amaçlamasıdır. Çünkü rivayetlere göre Afgan Kralı, İngilizlerin kışkırtmasıyla Türklerin olduğu bölgeyi de kapsayacak şekilde büyük bir imparatorluk kuracaktır⁴⁶⁴. Aslında bu durum, Kral Amanullah Han'ın İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tercih yapma konusunda hâlâ daha bir karar vermediğini de göstermektedir.

Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya 29 Ağustos ve 14 Eylül 1920'de birer mektup daha yazmış; asker isteğini burada da yinelemiştir⁴⁶⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektuplara karşılık gelen bir mektubu 11 Ekim 1920 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu mektupta Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da devam eden Millî Mücadele nedeniyle asker ihtiyacının karşılanmasının mümkün olamayacağını belirtmekte; Ankara Hükümetinin Moskova ile yürüttüğü görüşmelerden genel hatlarıyla bahsetmektedir⁴⁶⁶. Yine ikinci mektubunda da Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerini TBMM'nin takdir ettiğini bildirmektedir⁴⁶⁷.

Cemal Paşa 29 Temmuz 1921 tarihli bir mektubunda Afganistan'da ihtiyaç duyduğu subay isteğini bir kez daha yinelerken, temsilci Abdurrahman Beyin yetersizliğinden dem vurmakta ve onun yerine Bedri Bey'in atanmasını bir kez daha istemektedir⁴⁶⁸. Cemal Paşa'nın bundan sonraki mevcut yazışmaları Afganistan

⁴⁶² Mektubun tamamı için bakınız: **a.e.**

⁴⁶³ Atatürk, Moskova'da antlaşma yapmakla görevli heyet vasıtasıyla İttihatçıların bir takım faaliyetlerinin yetkisiz olduğunu Sovyet yetkililere iletmıştır. Sarıhan, **a.g.e.**, s.74.

⁴⁶⁴ Mektubun tam metni için bakınız: Baykal, **a.g.e.** Ki bu rivayetler daha öncede değinildiği gibi, herkesçe kabul gören gerçeklerdir.

⁴⁶⁵ Her iki mektup için de bakınız: **a.e.**

⁴⁶⁶ Mektubun tam metni için bakınız: **a.e.**

⁴⁶⁷ Baykal araştırmasında, Atatürk'ün bu mektubunun bulunamasa da Cemal Paşa'nın cevap niteliğindeki mektubundan 10 Temmuz 1921'de yazıldığını anlaşıldığını söylemektedir. **a.e.**

⁴⁶⁸ Mektubun tam metni için bakınız: **a.e.** Buradaki Bedri Bey, Halep valiliği ve İstanbul'da Polis müdürlüğü yapmış bir zat. Artık kendisinin elçiliğinde ısrarcı olmaması da ilginç.

dışından olacaktır ve anlaşıldığı kadarıyla ilki Moskova'dan gönderilen bir telgraftır⁴⁶⁹. Bu telgrafta kısaca; Afganistan'da başarılı olduğunu, bunun yanında Enver ve Halil Paşa'nın Anadolu'ya geçme çabalarını önlemeye çalışacağına da bildirmektedir. Cemal Paşa'nın 16 Kasım tarihli bir mektubu Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Temmuz 1921 tarihli mektubuna cevap niteliğinde ve burada; şahsının Enver Paşa ile ekibinin Türkistan'daki faaliyetlerini mutlaka durdurması gerektiğini vurgulamaktadır⁴⁷⁰. Aksi takdirde kendisinin Afganistan'daki çalışmalarının bu sebeple tehlikeye gireceğini belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa da tam bu dönemde bir telgrafi Moskova Elçisi Cebesoy'a göndermiş: "...Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa ve saire ile alakasını katetmelidir." ifadesiyle Cemal Paşa'ya desteğin artarak devam edeceğini vurgulamaktadır⁴⁷¹. Ancak bundan sonra olaylar aksi yönde gelişecektir.

30 Kasım 1921 tarihinde Cemal Paşa yazdığı bir mektupta Enver Paşa ve ekibi hakkında olumsuz düşüncelerini bir kez daha tekrarlasa da, anlaşıldığına göre Ukraynalı bir temsilci olan General Frunze'yle gönderdiği sonraki bir mektup Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça rahatsız etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın buna cevabı Moskova Elçisi Cebesoy'a bir telgrafla olmuş; "...Ben milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen noktai nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashihi fikir edinceye kadar kendisiyle idamei münasebette mazur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim." ifadesiyle yaklaşımını kesin bir şekilde ortaya koymuştur⁴⁷². Mustafa Kemal Paşa'nın benzer ifadeleri içeren bir mektubu bizzat Cemal Paşa'ya 2 Ocak 1922 tarihinde kaleme alınmıştır⁴⁷³.

Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın son mektubuna cevaben 11 Mart 1922'de Paris'ten bir mektup yazmış; arkasından 24 Mart 1922'de aynı yerden ikinci bir mektup göndermiştir⁴⁷⁴. İki mektupta da Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını bildirdiği görülmektedir. Cemal Paşa 12 Nisan 1922'de bu defa Münih'ten bir mektubu Mustafa Kemal Paşa'ya yazmıştır. Cemal Paşa: "...Enver'in iki sene zarfında irtikâp ettiği iki azim ve gayrikabil-i af hata, bundan sonra onunla hiçbir noktada teşrik-i mesai etmekliğime imkân bırakmamıştır. Bundan sonra benimle Enver arasında iş ve güç birliği görmek

⁴⁶⁹ Cemal Paşa 1921 Eylül'ünde, Afganistan'a yardım sağlama gayesi ile ülkeden ayrılmıştır. Moskova'dan gönderilen bu telgraf için bakınız: **a.e.**

⁴⁷⁰ Mektubun tam metni için bakınız: Baykal, **a.g.e.**

⁴⁷¹ Bu mesaj geldiğinde Cemal Paşa Afganistan adına yardım bulabilmek için Almanya'ya gitmiştir. Bkz: Cebesoy, **a.g.e.**, s.298.

⁴⁷² Mesajın tam metni için bakınız: Cebesoy, **a.g.e.**, s.299.

⁴⁷³ Mektubun tam metni için bakınız: Baykal, **a.g.e.**

⁴⁷⁴ Mektuplar için bakınız: **a.e.**

ihimali yoktur...” ifadesiyle bir kez daha Enver Paşa ile arasındaki mesafeyi ortaya koyuyor. Mektupta ayrıca, Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerinin Afganistan'a da sarkarak Kralı Ruslara karşı kıskırttığını ve kendi durumunu zorlaştırdığını anlatıyor. Ardından Mustafa Kemal Paşa'dan, Moskova'ya kendi durumunun yasallığı hakkında bir yazı yazmasını istiyor⁴⁷⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa'ya iletilmek üzere Moskova Elçiliğine çektiği telgrafta, Cemal Paşa'nın istediği şeyin yapıldığı anlaşıyor. Yani, Afganistan'da faaliyetine devam etmesine yönelik Ankara Hükümeti Moskova'ya bir çeşit garantide bulunuyordu⁴⁷⁶.

Cemal Paşa son mektubunu muhtemelen, Afganistan'a dönüş yolunda iken Bakü-Tiflis treninde 9 Temmuz 1922'te yazmıştır. Mektubunda Mustafa Kemal Paşa ile bir telgraf vasıtasıyla görüşmeyi arzularken, ondan ayrıca Afganistan Kralına Enver Paşa hakkındaki olumsuz kanaatini bildirmesini istiyor. Ayrıca İran'ın durumundan da bahsederek, burası için iyi bir elçi gönderilmesini teklif ediyordu⁴⁷⁷.

Cemal Paşa'nın yukarıda özetle bahsedilen ve Mustafa Kemal Paşa ile mektuplar vasıtasıyla gerçekleştirdiği iki yıla yakın süren irtibatı göstermektedir ki: Cemal Paşa Ankara Hükümetine karşı yakın durmakta ve Enver Paşa'nın aksine Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini kabul etmektedir. Böyle davranması, muhtemelen kendisinin Enver Paşa gibi ihtiraslı olmamasıyla da izah edilebilir⁴⁷⁸. Bunun yanında Cemal Paşa'nın yaklaşımını Süreyya Aydemir; “...Zaten Cemal Paşa aşırı derecede taşkın bir mizaçtaydı. Ama denilebilir ki, karşısındakinin kudretine göre, biraz da nabız okşayıcıydı. Mesela Orta Asya'ya ait bahislerde, gerek Ankara'da Mustafa Kemal'e yazdığı mektuplardan, gerek Afganistan Emirine karşı davranışlarından, onun bu ruh halini sezmek mümkündür.” ifadesiyle sorgulamaktadır⁴⁷⁹. Her şeye karşın Mustafa Kemal Paşa kendisine ilgi göstermiş, arkadaşça ifadelerle yaklaşmış ve samimi davranmıştır. Onun bu yaklaşımını; “Cemal Paşa değerli bir adam idi. buraya gelebilmiş olsa idi ben ona vazife verirdim. Anadolu'nun imarında ondan istifade ederdim; fazla jest ve gösteriş o zavallıyı hiç için kurban etti.” sözünde açıkça görmek mümkün⁴⁸⁰. Son olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa ile olan irtibatı da göstermedir ki; O İttihatçılara karşı daima temkinli hareket etmiştir. Onlara hiçbir zaman dışarıda Ankara Hükümeti adına yetki vermemiş ve Anadolu

⁴⁷⁵ Mektubun tam metni için bakınız: **a.e.**

⁴⁷⁶ Telgraf için bakınız: **a.e.**

⁴⁷⁷ Mektubun tam metni için bakınız: Baykal,**a.g.e.**

⁴⁷⁸ Saray,1997,s.166.

⁴⁷⁹ Aydemir,**a.g.e.**,s.156.

⁴⁸⁰ Şimşir'in eserinde, Enver Ziya Karal'ın “Atatürk'ten Düşünceler” adlı eserinden alıntılanmıştır. Bkz: Şimşir,2002,s.53.

Hareketini TBMM'nden aldığı kuvvetle, millî siyaset ve millî istekler doğrultusunda hedefine götürmüştür⁴⁸¹.

(c) Cemal Paşa'nın Afganistan'a Yardım Çabaları ve Öldürülmesi

Cemal Paşa Afganistan'da bulunduğu süre içerisinde bir adet numune alayının kurulmasını sağladığı gibi, Rus-Afgan antlaşmasının imzalanıp onaylanmasında da kendi üstüne düşen vazifesini yapmıştı⁴⁸². Ancak daha fazlasını yapabilmek için maddi yardıma ihtiyacı vardır. İngilizlerin Afganistan'a olan para yardımı 1919 yılında kesildiği için dışarıdan gelen para artık yoktur. Özellikle de güçlendirilmesi düşünülen ordunun ihtiyaç duyduğu silah ve gereçlere acil ihtiyaç vardır. Ayrıca ülkenin ekonomik durumu da bu yükü kaldıracak durumda değildir. Bu olumsuz şartlar altında Cemal Paşa, Avrupa ülkelerinden yardım sağlamak maksadıyla 1921 yılı Eylül ayı içinde Afganistan'dan ayrılarak Ekim ayında Moskova'ya varmıştı⁴⁸³. İlk girişimlerini de Moskova'da Ruslarla yapacaktır.

Cemal Paşa Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e verdiği ve bir suretini Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han'a da gönderdiği uzun yazılı bir açıklamasında; Afganistan'daki faaliyeti için ihtiyaç duyduğu silah ve mühimmatı ayrıntılı olarak belirtip Bolşeviklerden istemiştir⁴⁸⁴. Zaten yeni imzalanan ve onaylanan Afgan-Rus antlaşmasının maddelerinde de askerî yardım sözü verilmiş bulunuyordu⁴⁸⁵. Ancak ilerleyen zamanda Rusların bu konuda çok da istekli davranmadıkları açıkça görülecektir⁴⁸⁶.

Cemal Paşa 1921 yılının sonlarında Avrupa'ya geçmiştir. Cemal Paşa'nın Afganistan'a maddi yardım sağlama çabalarının Avrupa ülkelerinde de sürdürdüğü görülüyor⁴⁸⁷. Hatta Paris'te bu amaçla bir propaganda bürosuyla anlaşarak Afganistan için destek sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁸. Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupların birinde de, Avrupa'da bir propaganda bürosuyla anlaşarak çalışılmasını önerdiği görülüyor. Neticede Cemal Paşa anlaşıldığı

⁴⁸¹ Baykal, a.g.e.

⁴⁸² Bayur, Cemal Paşa'nın bu konudaki katkısını "...Cemal Paşa bu işteki payını şışirmiş olsa da bunda gerçek payı vardır..." şeklinde özetlemektedir. Bayur, 1974, s.340.

⁴⁸³ Sarıhan, a.g.e., s.92; Bal, a.g.e., s.255.

⁴⁸⁴ Ayrıntılı inceleme için bakınız: Cebesoy, a.g.e., s.289-296.

⁴⁸⁵ Saray, 1997, s.158.

⁴⁸⁶ Bolşevik Rejimi, Afganistan'a silah yardımı yapılırsa eğer bu silahların İngilizlerin bir kıskırtmasıyla kendi üzerine çevrilmesinden endişe etmiş de olabilir. Bkz: Bayur, 1974, s.341.

⁴⁸⁷ Atatürk'le olan yazışmalarında bu konudan açıkça bahsetmektedir.

⁴⁸⁸ Zeki Sarıhan'ın Tanin gazetesinden alıntılıdığına göre, bu propaganda bürosuna 10.000 frank verildiği gibi, daha sonra 10.000 frank da Afganistan tarafından gönderilecektir. Bkz: Sarıhan, a.g.e., s.100.

kadarıyla Afganistan'ın bir nevi resmi temsilcisi gibi Afganistan adına hem propaganda çalışmasına katılmış hem de Moskova'dan başlayarak maddi destek sağlamaya çalışmıştır. Ş.Süreyya Aydemir ise, Cemal Paşa'nın yedi aylık Avrupa faaliyetinin çok verimsiz geçtiğini iddia etmekte ve bu konuda Cemal Paşa'nın Amanullah Han'a yazdığı bir mektuptaki mahcubiyetine vurgu yapmaktadır⁴⁸⁹. Sonuçta Cemal Paşa'nın ne kadar başarılı olduğu konusunda net bir bilgi olmaması nedeniyle kesin bir şey söylemek zor görünmektedir.

Avrupa'daki çalışmalarını tamamlayan Cemal Paşa Afganistan'a dönmek için Moskova'ya hareket etmiştir. Ancak Cemal Paşa bir daha Afganistan'a dönemeyecektir. Çünkü 21 Temmuz 1922 günü yanında yaverleri Nusret ve Süreyya Bey'le birlikte, Tiflis'te bir sokak ortasında silahla vurularak öldürüldüler⁴⁹⁰. Cemal Paşa'yı kimin ne için vurduğu konusunda hâlâ daha net bir bilgi olmamasına karşın, Bolşeviklerin öldürttüğüne dair yorumlar ağırlık kazanmaktadır⁴⁹¹. Talat Paşa'dan sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin ikinci adamı da bir suikasta kurban gitmiş; üçüncü kişi olan Enver Paşa da çok kısa bir süre sonra, çoğu insanın üzerinde birleştiği tabirle "bir hayal uğruna" çatışmada ölecektir⁴⁹².

Neticede Cemal Paşa Sovyetler adına artık görev ve fonksiyonunu tamamlamıştır. Çünkü Sovyet Rusya 1921 yılı içinde hem İngilizlerle hem de Afganlılarla birer antlaşma yaparak istediklerini bir nebze de olsa almıştı. Dolayısıyla Enver Paşa ile zaten meşgul olan Sovyet Rusya'nın, bir de Cemal Paşa'nın Enver Paşa tarafına geçme riskiyle uğraşmaya hiç niyeti yoktur⁴⁹³. Bu durumda Cemal Paşa'nın Afganistan'a geçmesinin de bir anlamı yoktur. Anlaşılan Cemal Paşa kendisi de Afganistan'a ulaşması konusunda bir takım şüphelere sahip olacak ki; Aydemir'in iddiasına göre Cemal Paşa Afganistan'a ikinci defa gidişinin zorluğu karşısında Anadolu'ya geçmeyi ümit etmektedir⁴⁹⁴. Bu gerçeği, Süreyya Aydemir'in kitabında Enver Paşa ile bir Sovyet yetkilisi arasında geçen diyalogda da görmek mümkün. Enver Paşa'nın; "- Cemal Paşa ne zaman buralara, Afganistan'a dönecektir?" sorusuna Sovyet yetkili, "- Cemal Paşa'nın tekrar bu taraflara geçmesi mi? Siz hele onu

⁴⁸⁹ Aydemir, **a.g.e.**, s.641.

⁴⁹⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s.646-648.

⁴⁹¹ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için Prof.Dr.Hikmet Özdemir'in verdiği bir konferans metnine bakınız: Hikmet Özdemir, "Cemal Paşa Cinayeti", **Başkent Üniv.Stratejik Arş.Mer.(Konferans)**, Mart 2006, (Çevrimiçi), <http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/10mart2006.pdf>, 08 Şubat 2008.

⁴⁹² Enver Paşa Anadolu macerasının gerçekleşmemesi üzerine, Orta Asya'da Bolşeviklere karşı direnen bir kısım Türk unsurlarına (Basmacı Hareketi) katılmıştır. Orada da bir çatışmada 4 Ağustos 1922 tarihinde şehit olmuştur. Bkz: Aydemir, **a.g.e.**, s.648-649.

⁴⁹³ Rusların bu konudaki endişesi, Cemal Paşa'nın Afganistan'a gitmesi durumunda saf değiştirerek Enver Paşa ile birlik olması olabilir.

⁴⁹⁴ Bkz: Aydemir, **a.g.e.**, s.641.

unutunuz..." şeklinde bir cevap vermiştir⁴⁹⁵. Bu konuşma, Cemal Paşa'nın ölümünden sonuçları itibariyle kimin daha kârlı çıktığı (İngiltere mi Sovyet Rusya mı?) konusunda küçük ama önemli bir ipucu vermektedir.

(3) Afganistan ile İlişkilerin Gelişimi:1 Mart 1921 Antlaşması

Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nin açılışından sonra yoğunlaşan dış politika uygulamaları çok yönlü olarak devam ederken, bu bağlamda Afganistan ile de ilişkiler hız kazanmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Afganistan ile ilgilenmeye başladığı bu dönemde, Cemal Paşa da Moskova üzerinden Afganistan'a geçmiş bulunuyordu. İki ülke arasında doğrudan telli irtibatın olmaması nedeniyle, bağlantının diğer ülkeler üzerinden telgraf veya mektup yoluyla yapılıyor olması önemli bir sorundu. Çünkü olayların hızlı gelişim çizgisi içinde gecikmelerden kaynaklanan bir takım problemler meydana gelebilirdi. Yine de bu tür olumsuzluklara rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmiş ve 1921 yılında bir antlaşmayla sonuçlanmıştır.

Meclisin açılışını takiben dış destek sağlamak amacıyla Moskova'ya giden Bekir Sami Bey ve Heyeti Ruslarla bir antlaşma metni oluşturmaya rağmen, Rusların Ermeniler lehine toprak isteği nedeniyle hazırlanan bu antlaşma metni imzalanamamıştır. Olayların zaman içinde Ankara Hükümeti'nin lehine gelişmesi paralelinde ikinci bir heyet Moskova Elçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile birlikte 1921 yılı Şubat ayında Moskova'ya hareket etmiştir⁴⁹⁶. TBMM tarafından gönderilen heyete geniş yetkiler verilmiş; Moskova'da karşılaşacağı herhangi bir devletle antlaşma yapmalarının önü de açılmıştır⁴⁹⁷. Zaten o dönemde dışarıya giden heyetlerin hükümetleri adına bir antlaşma yapma ve imzalama yetkisinin olduğu sık sık görülmektedir. Örneğin, Moskova'da netice alamayan Bekir Sami Bey, daha sonra Londra Konferansı bitiminde İtilaf Devletleriyle bu sebeple tek tek birer antlaşma yapmıştır. Hatırlanacağı üzere bu antlaşmalar Ankara Hükümeti'nce kabul edilmemişti.

⁴⁹⁵ a.e.,s.601. Aslında bu görüşme, Enver Paşa'nın Cemal Paşa'nın yerine Afganistan'a gitme amacıyla yaptığı bir görüşmedir. Enver Paşa Türkistan'a geçtiğinde o bölgede bulunan Zeki Velidi Togan, Enver Paşa'nın ya Afganistan'da faaliyette bulunmasını ya da Berlin'e geri dönmesini uzun uzun sebepleriyle kendisinden ister ve anlatır. O yüzden Enver Paşa Türkistan'da kalmak yerine Afganistan'a geçmeyi tasarlamıştır. Tabi ki gelişmeler Enver Paşa'nın Basmacılar katılması ile farklı bir boyut alacaktır. Bkz:Togan,a.g.e.,s.386-392.

⁴⁹⁶ 8 Şubat 1921 günü yola çıkan Ali Fuat Paşa, Derbent-Grozni-Roztov-Harkov-Kursk-Orel-Tula demiryolu hattı ile 19 Şubatta Moskova'ya ulaşmıştır. Cebesoy,a.g.e.,s.126.

⁴⁹⁷ Sarıhan,a.g.e.,s.117.

İşte bu şartlar altında Moskova'da Bolşeviklerle bir antlaşma imzalamaya çalışan Ali Fuat Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti, benzer amaçlarla gelen Muhammed Veli Han yönetimindeki Afgan Heyetiyle karşılaşır. Afgan Heyeti uzun bir aradan sonra, sonunda 28 Şubat 1921 tarihinde Bolşeviklerle bir antlaşmayı imzalamış bulunuyordu. Bu süre zarfında Afgan ve Türk Heyetleri Bolşeviklerle bir antlaşma yapma çabası içindeyken, kendi aralarında da bir Türk-Afgan antlaşmasını şekillendirmeye çalışıyorlardı. Doktor Rıza Nur'un anılarından anlaşıldığına göre, antlaşmanın içeriğinden çok nasıl yazılacağı üzerinde daha fazla durmuşlardır. Çünkü iki taraf da birbirinin dilini bilmediği için metnin yazımında zorluk çıkmaktaydı. Daha sonra hazırlanan antlaşma metni, iki tarafın da anlayabildiği Arapça metin üzerinden Afganlıların diline çevrilebilmiştir⁴⁹⁸. Her ne kadar Rıza Nur anılarında bu antlaşmayı kişisel bir başarısı gibi gösterip tesadüfen yapılmış havası verse de⁴⁹⁹, hem Cemal Paşa'nın çalışmaları hem de Mustafa Kemal Paşa'nın daha baştan Afganlılarla irtibata geçme çabaları düşünüldüğünde bunun doğruluğu oldukça şüphelidir. Kaldı ki, Moskova'da o tarihlerde bir ay içinde birçok antlaşmanın yapılmış olması da işin içinde Doktor Rıza Nur'un iddia ettiği gibi bir tesadüfün olmasını zorlaştırmaktadır⁵⁰⁰.

İki ülke arasındaki bu ilk antlaşma, sonunda 1 Mart 1921 tarihinde heyetler arasında Moskova'da karşılıklı olarak imzalanmıştır⁵⁰¹. Antlaşmanın Türkiye için en önemli özelliği; aslında onaylanmamış olan Gümrü Antlaşması bir yana bırakılırsa, Ankara Hükümeti'nin imzalamış olduğu uluslararası ve hukuksal ilk antlaşma olmasıdır⁵⁰². İki ülke arasında dostluk ve işbirliğine vurgu yapan bu Antlaşma, uzaklık ve bir takım zorluklar nedeniyle kuramsal kalsa da; dört ve beşinci maddesinde "Emperyalist devletlere karşı" bir ittifak bağı yarattığı için "dayanışma" veya "ittifak" antlaşması olarak kabul edilebilir⁵⁰³. Antlaşmanın bir diğer önemi: Ankara Hükümeti, yani Türkiye, Afganistan'ı Sovyetlerden sonra tanıyan ikinci bir

⁴⁹⁸ Şimşir,2002,s.55-56.

⁴⁹⁹ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**(Cilt III), İstanbul, Altındağ Yayınevi,1968, aktaran Şimşir,2002, s.55-56.

⁵⁰⁰ Sovyet Rusya Moskova'da sırasıyla; 26 Şubat 1921 tarihinde İran ile, 28 Şubatta Afganistan ile, 16 Martta da Türkiye ile dostluk antlaşması imzalamıştır. Yani, Sovyetler Rusya, İran, Afganistan ve Türkiye orada herhalde tesadüfen bulunmuyorlardı. Ayrıca adı geçen dört devlet de o dönem İngiltere için sıkıntı yaratıyordu. En önemlisi, işin merkezinde görünürde Sovyetlerin olması da tesadüf olmasını zorlaştırıyor. Kaldı ki Rıza Nur'un adı geçen eserinde, Mustafa Kemal Atatürk'ü ve İsmet İnönü'yü mesnetsizce eleştirmesi de taraflılığını ortaya koymaktadır. Rıza Nur'un anılarını yazdığı eseriyle ilgili bütün tutarsızlıkları oldukça güzel şekilde özetleyen Turgut Özakman'ın eseri bu yönüyle incelenebilir. Bkz: Turgut Özakman, **Dr.Rıza Nur Dosyası**, Ankara, Bilge Yayınevi, 1995.

⁵⁰¹ Antlaşma giriş bölümü ile birlikte on maddeden oluşmaktadır. Antlaşmanın Türkçe tam metni için bakınız: Soysal,**a.g.e.**,s.25-26.

⁵⁰² Soysal,**a.g.e.**,s.24; Çöhçe,**a.g.e.**,s.109.

⁵⁰³ Soysal,**a.g.e.**,s.24;Şimşir,2002,s.57;Bal,**a.g.e.**,s.257-258.

devlet olduğu gibi; Afganlılar da Ankara Hükümeti'ni Anadolu'nun tek temsilcisi olarak tanıdığını bildiriyordu⁵⁰⁴. Antlaşma ayrıca, ilk defa olarak ikinci maddesinde açık şekilde yazılan; "...Bağıtlı Yüksek Taraflar, tüm Doğu uluslarının kurtuluş, bütünüyle özgürlük ve bağımsızlık hakkına sahip olduklarını ve bunlardan her ulusun istediği herhangi bir rejim ve hükümet biçimi ile kendisini yönetmekte özgür olduğunu açıklar; Buhara ve Hive Devletlerinin bağımsızlığını tanırlar..."⁵⁰⁵ ifadesiyle Doğu uluslarının uyanışından, onların bağımsızlık ve özgürlüğünden bahsetmektedir⁵⁰⁶. Antlaşmanın bir diğer dikkat çekici özelliği; yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk defa olarak bir Doğu ülkesine eğitim alanında yardım yapmasını, subay ve öğretmen göndermesini öngörmesidir(yedi ve sekizinci maddeler)⁵⁰⁷. Şimşir'e göreyse antlaşmanın bir başka önemi; Türkiye'nin bu antlaşmayla dünyaya, "Asya politikasında ben de varım" mesajı vermesidir⁵⁰⁸.

Türk-Afgan Antlaşması TBMM'de 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylanmıştır⁵⁰⁹. Antlaşmanın altıncı maddesine göre iki ülkenin karşılıklı olarak elçi⁵¹⁰ ataması gerekiyordu. Afganlılar bu maddeye dayanarak ve antlaşmanın onaylanmasını bile beklemeden ilk elçiyi hemen atayarak Anadolu'ya göndermiştir. Sultan Ahmet Han adındaki Afgan Elçisi, 9 Nisan 1921 tarihinde Hopa'dan Anadolu'ya giriş yapmıştır⁵¹¹. Sultan Ahmet Han Türkiye'ye geldiğinde İkinci İnönü Zaferi de yeni kazanılmıştır. Zafer Anadolu'da tüm coşkusıyla yaşanırken, ilk mesajını telgrafla Hopa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya çekmiştir. Mesajda Anadolu'ya geldiğini bildirdiği gibi, Türk Ordusu'nun İkinci İnönü Zaferi'ni de içtenlikle kutlamaktaydı⁵¹². Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han görevde bulunduğu süre içinde

⁵⁰⁴ Şimşir,2002,s.56-57; Çöhçe,a.g.e.,s.108;Soysal,a.g.e.,s.24.

⁵⁰⁵ Giriş bölümünde de Doğu uluslarının özgürlüğünden bahsedilmektedir.

⁵⁰⁶ Soysal,a.g.e.,s.24; Şimşir,2002,s.57;Çöhçe,a.g.e.,s.109.

⁵⁰⁷ Soysal,a.g.e.,s.24;Şimşir,2002,s.58;Çöhçe,a.g.e.,s.109.

⁵⁰⁸ Şimşir,2002,s.58. Şimşir ayrıca, İngiliz istihbarat raporlarında Afganistan'ın bu antlaşmayla İslam dünyasında Türkiye'nin manevi liderliğini tanıdığının rapor edildiğini belirtmektedir.

⁵⁰⁹ Çöhçe,a.g.e.,s.109;Soysal,a.g.e.,s.24. Ancak Afganistan'ın bu antlaşmayı onaylaması çok daha geç olmuştur. Antlaşma 22 Ekim 1922 tarihinde Afganistan tarafından onaylanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın o günün basın mensuplarına verdiği demece göre Afganlıların bu antlaşmayı geç imzalamasının sebebi, Afganistan'ın Ruslar ve İngilizlerle yaşadığı gerginlik ilişkisi gibi görünüyor. Bkz:Sarıhan,a.g.e.,s.125. Ayrıca, 1921-1922 arası dönem Afganistan'ın durumunu gözümüzün önüne tekrar getirdiğimizde; Ruslarla yapılan antlaşma hâlâ daha onaylanmamış, İngilizler kalıcı dostluk antlaşması yapma gayreti içinde, Cemal Paşa'nın faaliyetleri Afganistan'dan Avrupa'ya sıçramış, belki de en önemlisi Enver Paşa Türkistan'a gelmesiyle yeni bir takım maceralara girişerek denklemi daha bir karmaşık hale getirmiştir. Bütün bunların yanında, Amanullah Han'ın Batı Türkistan da dâhil ve Belüciistan'a kadar uzanan Büyük Afganistan hayali ile çevresi tarafından yönlendirilmiş olması da Afganistan'ın bu tutarsızlığı için bir sebep olabilir. Her ne olursa olsun konunun bu boyutu, başlı başına ve ayrı bir araştırma gerektirecek kadar karışık görünmektedir.

⁵¹⁰ "Büyükelçi" statüsü karşılıklı olarak daha sonra verilecektir. O tarihe(1928 yılı) kadar da "elçi" sıfatıyla bulanacaktır.

⁵¹¹ Şimşir,2002,s.62. Sultan Ahmet Han Ankara'da bir gazeteye yaptığı açıklamada, kendisinden çok önce gönderilen iki heyetin olduğunu, ancak Anadolu'ya ulaşamadığı için sonunda kendi heyetinin ulaştığını söylüyor. Bkz: Sarıhan,a.g.e.,s.145.

⁵¹² Bu mesaj için bakınız: a.e.,s.130.

önemli tarihi olaylardan hemen sonra sıcak ve içten mesajları sık sık, Mustafa Kemal Paşa'ya ve TBMM'ye yazacaktır⁵¹³. Mustafa Kemal Paşa da Afgan Elçisi'ne aynı sıcak ifadelerle dolu ilk mesajını Ankara'dan Hopa'ya yazmıştır⁵¹⁴.

Elçi Sultan Ahmet Han Hopa'dan Samsun'a, oradan da hareketle en sonunda Ankara'ya 21 Nisan 1921 tarihinde ulaşmıştır⁵¹⁵. Mustafa Kemal Paşa Afgan Elçisi'ni 25 Nisan 1921 tarihinde huzuruna kabul ederek güven mektubunu almıştır⁵¹⁶. Afgan Elçisi'nin Ankara'ya gelişinden Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkana kadar geçen sürede, Türk basınında (Ankara) sık sık gündeme geldiği görülmektedir⁵¹⁷. Türk insanının ve basının Afgan Elçisi'ne olan bu sıcak ve ilgi dolu yaklaşımının cevabı muhtemelen: Ankara Hükümeti'ne ve dolayısıyla Türkiye'ye Batı'nın emperyalist ve düşmanca politik yaklaşımları karşısında, Doğu'nun dost ve aynı zamanda birçok ortak değerleri üzerinde barından bir ülkesi olan Afganistan'ın iyi niyetle elini Türk insanına uzatmasında gizli olabilir.

Afgan Elçiliği bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın de katıldığı ve Afgan Bayrağı'nı göndere çektiği bir törenle, 10 Haziran 1921 tarihinde Cuma günü açılmıştır⁵¹⁸. Afgan Elçisi ve Mustafa Kemal Paşa açılışın ardından karşılıklı birer konuşma yapmıştır. Konuşmanın en dikkat çeken yanı; İngiliz istihbarat raporlarına da yansıyan, bir Türk-Afgan ve Rus ittifakından da bahsedilmesidir⁵¹⁹. İngilizlerin dikkatini çeken bu ifade Elçi Sultan Ahmet Han tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: "...Batı emperyalistleri Doğu veya İslam milletlerine baskılarına hiç ara vermediler ve bütün güçleriyle Müslümanları yok etmeye çalıştılar. İnşallah Doğu dünyasını ezip çiğnemeyi başaramayacaklardır. Türk, Afgan ve Rus ittifakı Doğu'yu istila emeli besleyenlerin ellerini kıracaktır...". Mustafa Kemal Paşa'nın buna cevabı ise şu şekilde olmuştur: "...Sizin de güzel ifade buyurduğunuz gibi, Türkiye Afganistan ve Sovyet Rus Cumhuriyeti ittifakı, Doğu dünyasında baskı altında bulunanlar için bir mutluluk kaynağıdır. İnşallah bu ittifak daha bol sonuçlar verir..."⁵²⁰.

Afgan Elçisi Türkiye'ye gelmiş olmasına karşın Ankara Hükümeti'nin görünürde resmi olarak Afganistan'a atanmış tek yetkilisi, antlaşma imzalanmadan çok önce gönderilen Yüzbaşı Abdurrahman Samadani Bey'dir. Bu kişinin de görevi

⁵¹³ Zeki Sarıhan'ın eseri o günün gazetelerine yansıyan bu tür mesajları ortaya koyması açısından zengin bir içerik sağlamaktadır. Bkz: Sarıhan, **a.a.**

⁵¹⁴ Sarıhan, **a.g.e.**, s.131.

⁵¹⁵ Sarıhan, **a.g.e.**, s.132-134.

⁵¹⁶ Şimşir, 2002, s.63; Bal, **a.g.e.**, s.259; Sarıhan, **a.g.e.**, s.149.

⁵¹⁷ Bu konuda basında çıkan çeşitli yazılar için bakınız: Şimşir, 2002, s.64-66; Sarıhan, **a.g.e.**, s.134-141.

⁵¹⁸ Şimşir, 2002, s.66.

⁵¹⁹ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Mustafa Kemal Paşa (Cilt 3)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1979, s.486-488. Bu tür haberler sonraki yıllarda sürekli gündeme gelecektir.

⁵²⁰ Her iki konuşmanın Türkçe tam metinleri için bakınız: Şimşir, 2002, s.66-68.

zaten elçilik değildi; o nedenle uygun bir elçinin atanması daha mantıklı görünüyordu. Ayrıca İngiliz istihbarat raporlarına göre; Mustafa Kemal Paşa Afgan Elçisi ile görüşmesinde Dinî İşler, Ulusal Savunma ve Dışişleri Bakanlıklarınca seçilen delegelerin Afganistan'a hareket ettiklerini de bildiriyordu⁵²¹. Yine bir başka İngiliz istihbarat raporunda; Ankara'dan herhangi bir elçi gitmemekle beraber Nurettin Paşa ile birlikte elli kişilik bir askerî heyetin Amanullah Han'ın isteği doğrultusunda gönderileceği belirtiliyor⁵²². Aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen Afganistan'a atanması gereken elçide hâlâ daha bir sonuç alınamamıştır. Bu gecikmenin sebebi, mevcut temsilcinin halen orada olması olabileceği gibi, uygun bir elçinin bulunamayışı da olabilir⁵²³. Bu görüşü destekleyen bir olay: Ali Münif Bey⁵²⁴'in hatıralarında aktardığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine Afganistan Elçiliği teklifidir⁵²⁵. Bu teklife Ali Münif Bey bir takım sebeplerle olumlu cevap vermemiştir.

1921 yılı Anadolu için çok önemli bir tarihtir. Yunanlıların Ankara istikametine doğru başlattığı tehlikeli ilerleyişi ve ardından Sakarya Meydan Savaşı'nın yapılmış olması bağlamında baktığımızda; Mustafa Kemal Paşa'nın Afgan Elçiliğini ölüm kalım savaşının yapıldığı bu yoğunluk içinde bir oldubittiyle aceleye getirmek istememiş de olabilir. Kaldı ki, her ne adar Mustafa Kemal Paşa'yla irtibatta olsa da Cemal Paşa'nın bilinmezlerle dolu ve değişik bir amaçla Afganistan'da bulunuyor olması da ortadadır. Neticede tüm bu bilinmezin sonunda Mustafa Kemal Paşa Afganistan'a elçi atanacağını Moskova'da bulunan Ali Fuat Paşa'ya çektiği bir mesajla bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Kasım 1921 tarihli bu mesajıyla, Afganistan Elçiliği'ne Medine Muhafızı Korgeneral Fahrettin(Türkkan) Paşa'nın atandığı kesinlik kazanıyordu⁵²⁶.

Uzun bir bekleyişten sonra, Birinci Dünya Savaşı'nda Medine'nin savunulmasında büyük kahramanlıklar göstermiş olan Korgeneral Fahrettin Paşa'nın⁵²⁷ Afganistan Elçiliği'ne atanmasıyla Türkiye ile Afganistan arasındaki

⁵²¹ Sonyel,1995,s.187.

⁵²² Şimşir, 1979,s.301-302.

⁵²³ Şimşir,2002,s.93.

⁵²⁴ Malta sürgününden dönen ve Osmanlının eski valilerinden biri.

⁵²⁵ Taha Toros, "Ali Münif Bey'in Hatıraları:6:Mustafa Kemal Paşa ve Ali Münif", **Hayat Tarih Mecmuası**, Şubat 1970,Cilt 6,Sayı,s.68-69, aktaran Şimşir, 2002,s.93-94.

⁵²⁶ Mesaj için bakınız: Cebesoy,**a.g.e.**,s.298.

⁵²⁷ Fahrettin Paşa, Ali Münif Bey'le birlikte Malta'dan serbest bırakılarak Almanya ve Rusya üzerinden Anadolu'ya giriş yapmıştır. Fahrettin Paşa, 1868 yılında Rusçuk'ta doğmuş ve öğrenimine İstanbul'da devam ederek askerî okula geçmiştir. 1888 yılında birincilikle süvari teğmen olarak mezun olduğu harp okulundan sonra 1891 yılında da kurmay subay olarak mezun olmuştur. Daha sonra ordunun çeşitli kademelerinde görev aldıktan sonra sırasıyla; 31 Mart Olayının bastırılması, Trablusgarp, Balkan

diplomatik ilişki de daha sağlam temeller üzerine oturtuluyordu. Bu esnada Ankara Hükümeti de Sakarya Zaferi'nden sonra Anadolu'da hâkimiyetini perçinlediği gibi, bir takım devletlerarası antlaşmaları da ardı ardına yapmaya başlamıştır. Millî Mücadele tüm hızıyla devam ederken Türkiye, Afganistan, İran ve Sovyet Rusya arasındaki yakınlaşma İngiltere'yi zaten endişelendirirken; bir de Afganistan'a İslamî referansları yüksek bir Türk subayının elçi olarak atanması İngiliz istihbarat raporlarından da anlaşıldığına göre bu endişeyi büsbütün artırdığı gözlenmektedir⁵²⁸.

Türkiye'nin Afganistan Elçisi Fahrettin Paşa, yanında görevlendirilen elçilik heyetiyle birlikte güven mektubunu da alarak Nisan 1922 tarihinde İnebolu'dan Afganistan'a hareket etmiş; Haziran 1922 tarihinde Kabil'e ulaşmıştır⁵²⁹. Fahrettin Paşa 29 Haziran 1922 tarihinde Afgan Kralı Amanullah Han'ın huzuruna çıkarak güven mektubunu sunmuştur⁵³⁰. Böylece iki ülke arasındaki diplomatik ilişki tam anlamıyla kurulmuş oluyordu.

Görüldüğü gibi, 1919 Mayıs'ında ülkelerinin bağımsızlığı için yola çıkan ve önemli kazanımlar elde eden iki liderin yolu, millî menfaatler doğrultusunda kesişmiş ve şimdilik ortak bir kulvarda gidiyor görünmektedir. Aslında olaya bir de şöyle bakılabilir: Yıllardır süren Rusya ve İngiltere arasındaki "Büyük Oyun"a bir şekilde Türkiye de ortak olmuştur. Ancak bir farkla: iki büyük devlet tarih boyunca Afganistan'ın millî birliği için sürekli olarak bir tehdit oluştururken; Türkiye'nin daha sonra da görüleceği gibi böyle bir iddia ve ideali olmayacaktır. Zaten en başta coğrafi açıdan böyle bir düşüncenin olması da beklenemez. Aksine, Türkiye Afganistan'ı aydınlığa çıkaracak eylemlerin arkasında olacaktır. Afganistan'ın

Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'na iştirak etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Dördüncü Ordu bölgesinde görev almış ve harbin son yıllarında kendisine Medine Muhafızlığı görevi verilmiştir. Bu görevi 1918 yılı Ekiminde Mondros Mütarekesi ile sona ermesine rağmen kenti itilaf devletlerine terk etmemiş, İstanbul'un ikna çabaları ile ancak 10 Ocak 1919 yılında İngiliz ve Arap kuvvetlerine teslim olmuştur. Ardından da harp esiri olarak önce Kahire'ye ardından da Malta'ya gönderilmiştir. Fahrettin Paşa, kentin savunulmasında gösterdiği başarıları ile "Medine Müdafii" diye Müslüman halk arasında büyük bir ün salmıştır. Şimşir,2002,s.94-98.

⁵²⁸ İngiliz İstihbarat raporlarında, Fahrettin Paşa'nın Hindistan'da bir takım eylem hazırlığı içinde olduğu söylenmektedir. Buna göre Paşa, Hint Hilafet komitesi aracılığı ile Gandhi'ye bir mektup vereceği gibi, Hindistan Müslümanları Derneğine de Ankara'nın teşekkürlerini ileticektir. Ayrıca İngiliz Gizli İstihbarat Teşkilatının Afganistan'daki çalışmaları hakkında da bilgi toplama ve İngiliz taraftarı Afganlı yöneticileri ortaya çıkarma gibi görevleri de vardır. Bkz: Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Mustafa Kemal Paşa(Cilt 4)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu,2000, s.242-243. Fahrettin Paşa'nın Afganistan'da başına gelen bir olay ilginçtir. Afgan toplumunda 'sakal' çok önemlidir. Cemal Paşa da sakallı olduğu için bağırılmasına kolay basmışlardır. Fahrettin Paşa bir gün camide hutbe okurken Cami imamı kendisine neden sakalsız olduğunu sorar ve sakalın sünnet olduğunu, kendisinin halkı aldattığını söyler. Bunun üzerine de Fahrettin Paşa şu cevabı verir: " **İmam efendi, mukaddes cihada katılmak İslam'da nedir? Farz değil midir? Sen bu farzı yaptın mı ki ben de sünnet arıyorsun?...**". Arslan,a.g.e.,s.53.

⁵²⁹ Çıkış ve varış tarihleri çeşitli kaynaklarda farklı farklı kullanıldığı ve net bir bilgi olmadığı için sadece aylar esas alınmıştır. Şimşir,2002,s.102-104; Sarıhan,a.g.e.,s.212-221..

⁵³⁰ Şimşir,2002,s.105.

modernleşmesinde Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye modeli “Büyük Oyun” da farklı bir pencere açarken, daha sonra yaşanacak olaylarla Afganistan gerçeğini de bir kez daha ortaya koyacaktır.

(4) Amanullah Han’ın Türkiye’ye Ziyareti: 25 Mayıs 1928 Antlaşması

Türkiye’nin Afganistan’a elçiyi göndermesi ve daha sonra da Afganistan’ın geç de olsa 1921 Antlaşması’nı onaylamasıyla, iki ülke arasındaki ilişkilerde küçük pürüzler de 1922’nin sonlarında ortadan kalkmış görünüyordu. Ayrıca, her ne kadar üzüntü verici olsa da Cemal Paşa ile Enver Paşa’nın trajik ölümleriyle iki ülke arasındaki ilişkilerdeki “gri noktalar” da kapanmış oluyordu. Çünkü başta Bolşeviklerin desteğini alan Enver ve Cemal Paşaların zamanla bu desteği yitirdiğini gösteren emareler⁵³¹ ortaya çıkmış; bu durumun ise Afganistan’ı temelsiz ve tehlikeli maceralara sürüklemesi ihtimali artmıştı⁵³². O nedenle sırasıyla; Enver ve Cemal Paşa’nın trajik ölümleri, İngiltere ve Sovyet Rusya’nın 16 Mart 1921’de bir antlaşma imzalaması, Mustafa Kemal Paşa’nın Yunanlıları Anadolu’dan atmasından sonra kendisinin önderliğinde Anadolu’nun tek hâkimi olarak Ankara Hükümeti’nin yani TBMM’nin ortaya çıkması gibi gelişmeler, artık yeni bir dönemin habercisi gibidir. Zaten Avrupa ve dünyada da Birinci Dünya Savaşı’nın ardından, bu tür savaşların yıkıcı etkisinden korunmak ve kalıcı barışı temin etmek için çabalar da yoğunluk kazanıyordu. Mustafa Kemal Paşa’nın dış politikada takip edeceği temel ilkelerden biri olan “gerçekçilik” ilkesine göre de Afganistan ile ilişkiler artık yeni bir doğrultuda geliştirilebilirdi.

Anadolu’da 1922 yılının Eylül ayında zafer kesinleştikten sonra, Amanullah Han Türkiye’nin zaferinin şerefine sarayın en güzel dairesi olan Dilküşa Kasrı’nda 10 Ekim 1922 akşamı bir ziyafet vermiştir. Kabil’de bulunan Türk ve yabancı elçilik heyetlerinin de katıldığı ziyafete davet edilmesine rağmen İngiliz Elçilik Heyeti katılmamıştır. Afgan Kralı Amanullah Han’ın bir konuşma yaptığı bu ziyafette, Mustafa Kemal Paşa’ya Afganistan’ın en büyük devlet nişanı, zaferde emeği geçen diğer Türk komutanlarına da çeşitli rütbelerde nişan ve madalyalar verilmiştir⁵³³. Görüldüğü gibi Türkiye’nin zaferi Afganistan’da da büyük bir coşku ve içtenlikle

⁵³¹ Sovyet Rusya İngiltere ile sorunları bir nebze de olsa çözdüğü gibi, kendi iç bütünlüğünü sağlayacak şekilde ülkede hâkimiyetini de güçlendirmiştir. Artık Müslüman söylemine fazla da bir ihtiyacı yoktur; aksine bu söylem şimdi kendisi için de tehdit oluşturabilirdi.

⁵³² Amanullah Han’ın aslında bir dönem Orta Asya’da güçlü ve büyük bir Müslüman ülke kurma hayali ile Türkistan’a el attığı bilinmektedir. Fraser-Tytler, a.g.e., s.202-203.

⁵³³ Şimşir, 2002, s.115; Sarıhan, a.g.e., s.243; Bal, a.g.e., s.260.

kutlanmaktadır. Afganistan daha sonra ayrıca, Türkiye'nin Lozan Barış Görüşmeleri'nde de aktif olarak destek olmaya çalışmıştır⁵³⁴.

Anadolu'daki Millî Mücadele'ye, Afganistan da dâhil olmak üzere tüm Müslüman dünyasında büyük bir sempati ve destek daha başından itibaren göze çarpmaktaydı. Kuşkusuz bunda, ortak payda olan İslam ile birlikte Osmanlının Halifelik makamını elinde tutması ve de ortak kültürel değerler etkili olmaktaydı. O nedenle Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han'ın basına yansıyan Ankara'daki tüm konuşmalarında İslam vurgusu ön plana çıkarken, Mustafa Kemal Paşa ile Amanullah Han arasındaki yazışmalarda da bu ton göze çarpmaktaydı. Hatta Türkiye'nin Kabil Elçisi Fahrettin Paşa'nın kişisel birçok özellikleri de İslam vurgusunu öne çıkarıyordu. Öyleyse Mustafa Kemal Paşa'nın Müslüman Doğu dünyasıyla ortak bir dil konuşması için bundan sonra da sürekli İslam'ı referans alması mı gerekecektir? 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılarak halifeliğin sadece dinî bir müessese olarak soyutlanmasıyla Millî Mücadele Dönemi'nin şartlarına has bu reel politik dilin değişmesinin de ilk işareti bütün dünyaya veriliyordu. Kuşkusuz bu önemli gelişme tüm Müslüman dünyasında olduğu gibi Afganistan'da da yankı bulmuştur⁵³⁵. Ardından Türkiye'de, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında 3 Mart 1924 tarihinde halifelik müessesinin kökten tarihe gömülmesiyle birlikte son aşama da gerçekleşmiş; Müslüman dünyası içinse bir başka şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaşanmaktadır. Ancak zaman içinde olayların seyri Türkiye'nin itibarını azaltmak yerine, tüm Müslüman dünyasında özenilecek bir devlet olarak kalmasını sağlamıştır. Afganistan ile ilişkiler artık bundan sonra dinsel öğeler yerine, ortak kültürel ve çağdaş değerler üzerinde oturtulmaya başlayacaktır.

Afganistan ile Türkiye arasında, Millî Mücadele Dönemi'ne kıyasla 1923 ve 1928 yılları arasında gündemi belirleyecek çapta önemli bir gelişme olmamıştır. İki ülke lideri ülkelerinin önemli günlerinde ve millî bayramlarda aynı heyecan ve samimi duygularla birbirlerine kutlama mesajı göndermeye devam etmiştir⁵³⁶. Bu dönemde iki lider de ülkelerinin kalkınması için geniş çaplı reform hareketlerine girişmişti; yani ikisi de çok yoğundur. Ne tesadüfidir ki bu dönemde; 1925 yılında Türkiye Şeyh Said İsyanı ile, 1924 yılında da Afganistan Host vilayetinde bir kabile

⁵³⁴ Çöhçe, a.g.e., s.128.

⁵³⁵ Türkiye'deki bu hızlı dönüşümün Müslüman dünyasında yarattığı etkiyi inceleyen bir çalışmada bu tepkiler ayrıntılı olarak görülebilir: Bkz: Suzan Özdemir, "Atatürk Devriminin Diğer Ülkeler Üzerindeki Etkileri" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999.

⁵³⁶ Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han birbirlerine imzalı resimlerini de gönderdiği gibi, Atatürk tarafından Amanullah Han'ın ölen oğlu için de bir başsağlığı mesajı çekilmiştir. Bu konuda Şimşir'in eserinde geniş şekilde karşılıklı yazışmaları bulabilirsiniz. Bkz: Şimşir, 1993, b.a.

TASNİF DIŞI

ayaklanmasıyla meşgul olmak zorunda kalmıştır. İkisinin de ortak bir noktası dikkati çekmektedir: yeniliklere karşı gerici bir ayak direme olması⁵³⁷. Host Ayaklanması Afganistan'da dört yıl sonra yaşanacakların habercisi ve ayak sesleri gibidir bir nevi. İki ülke arasında Amanullah Han'ın tarihî Türkiye ziyaretine kadar gerçekleşen bir takım önemli olaylar sırasıyla şu şekildedir:

- 30 Ocak 1926 tarihinde Afganistan'ın yeni elçisi Gulam Ceylani Han, Sultan Ahmet Han'ın yerine göreve başladı⁵³⁸.

- 16 Haziran 1926 tarihinde Fahrettin Paşa'nın yerine Nebil (Batu) Bey Türkiye'nin yeni Kabil Elçisi olarak atandı ve güven mektubunu Afgan Kralına verdi⁵³⁹.

- 1927 yılı Temmuz ayında Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi Bey, Türkiye'yi ziyaret etti⁵⁴⁰.

Afganistan'da etkisi çok büyük olan Mahmut Tarzi'nin Türkiye ziyareti, bir yıl sonra gerçekleşecek olan Afgan Kralının Türkiye ziyaretinin ön hazırlığı gibidir⁵⁴¹. Kral Amanullah Han da eşiyle birlikte 1927 yılı sonunda, Hindistan üzerinden Mısır'a, oradan sırasıyla İtalya, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Rusya'ya uzun bir yurt dışı gezisine çıkmıştır⁵⁴². Kral daha sonra, Rusya'dan hareketle Sivastopol üzerinden deniz yoluyla Türkiye'ye geçecektir. Kral'ın Türkiye'ye gelişi Mustafa Kemal Paşa için de büyük bir anlam taşıyordu. **Çünkü ilk defa yabancı bir devlet başkanı Türkiye'ye geliyordu**⁵⁴³. Afgan kralını karşılamak için Mustafa Kemal Paşa özel bir gemi hazırlatmış ve bu gemiyi Sivastopol'a Kralı getirmek için göndermiştir. İzmir Vapuru adı verilen gemide Kral ve eşini karşılamak için; Orgeneral Fahrettin (Altay) Paşa, Korgeneral Naci (İldeniz) Paşa, Kabil Elçisi Nebil (Batu) Bey, protokol genel müdür yardımcısı Sada Bey, Kral ve Kraliçe Hazretlerinin maiyetine atanan yaver beyler ve Afganistan'ın Ankara Elçisi Gulam

⁵³⁷ Host isyanı daha sonra kapsamlı anlatılacaktır.

⁵³⁸ Gulam Ceylani Han, Afgan Kralının güvendiği önemli bir generaldir. Şimşir,2002,s.136.

⁵³⁹ Nebil Bey'in ataması 25 Kasım 1925 yılında olmuştur. 1888 yılında İstanbul'da doğan Nebil Bey, mülkiye mezunu olarak başladığı meslek hayatında Mustafa Kemal Paşa döneminden başlayarak aralıksız 28 yıl dışişlerinde diplomatlık yapmıştır. Bkz:Şimşir,2002,s.141-144. Şimşir eserinde, Afgan Kralının Türk elçisine yönelik cevabı konuşmasının, Mustafa Kemal Paşa'nın Afgan elçisine olan konuşması ile kıyasla oldukça kısa olduğunu belirterek ilginç bir saptamada da bulunuyor. Bkz:a.y.

⁵⁴⁰ Şimşir,2002,s.145-146.

⁵⁴¹ a.e.,s.146.

⁵⁴² Tarzi,a.g.e., s.173-174;Fraser-Tytler,a.g.e.,s.207-210.

⁵⁴³ Şimşir,2002,s.152;Bal,a.g.e.,s.265.

Ceylani Han hazır bulunmaktadır⁵⁴⁴. Kral ve Kraliçeyi Sivastopol'dan alan İzmir Vapuru, 18 Mayıs günü limanından hareket ederek bir gün sonra 19 Mayıs akşamı İstanbul'a varmıştır. Oradan da trenle akşam 18.00 gibi hareket eden misafirler, ertesi günü saat 11.30'da Ankara'da büyük bir törenle karşılanmıştır⁵⁴⁵. Afgan Kralı gerçekten büyük bir ilgi ve coşkuyla Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanmış ve gidene kadar da aynı ilgi ve alaka büyük bir dikkatle sürdürülmüştür. Afgan Kralının Türkiye'de misafirligi boyunca kendisine gösterilen ilginin büyüklüğü ve şatafatı, sanırız normal bir devlet nezaketinin yanında, Mustafa Kemal Paşa'nın Afgan Kralına verdiği özel bir dostluğun da göstergesi olmalıdır.

Kral Ankara'ya ayak basar basmaz hazırlanmış olan protokol programına göre Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile Cumhurbaşkanlığı Köşkünde görüşükten sonra, akşam kendi onuruna verilen yemeğe katılmıştır. Bu yemekte iki lider karşılıklı olarak birbirilerine hitaben birer konuşma yapmıştır⁵⁴⁶. **Özelikle Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması içerdiği anlam ve verdiği mesajlar bakımından, üzerinde önemle durulması gereken tarihi belge niteliğindedir.** O nedenle burada, yapılan bu konuşmanın geniş bir bölümü önemli noktalarını vurgulamak adına aynen konulmuştur.

Konuşmasına başlarken Mustafa Kemal Paşa, "...Bugün kardeş Afgan milletini, soylu ve kıymetli şahıslarında temsil eden, **öz kardeşim** saygıdeğer Kralı ve saygıdeğer Kraliçeyi hükümet merkezimiz Ankara'da Türk milleti ve Türk devleti adına şahsen selâmlamakla mutluyum..." diyerek ilk başta Amanullah Han'a olan dostluğunu, kardeşlik bağıyla ilişkilendirdiği görülüyor. Ayrıca Şimşir'e göre burada İngiltere'ye de özel bir mesaj gönderilmektedir. Çünkü devletin başkenti olarak Ankara şehrini içine sindiremeyenler için- ki bu en başta İngiltere'dir-, Afgan Kralının burada ağırlanmasıyla bundan böyle Ankara yabancı devlet başkanlarını da ağırlayacak kadar Türkiye Cumhuriyetinin başkenti olma payesini güçlendirmiş ve bu tarihi olay aslında daha bir başlangıçtır⁵⁴⁷. Konuşmasına devam eden Mustafa Kemal Paşa;

"Hazır bulunan Sayın Konuklar;

Afgan milleti ile kökü Orta Asya'ya dayanan atalarımız arasındaki ilişkiler ve dostluk bağları çok eskidir. Tarihin silinmez sayfaları, o ilişkilerin sonsuz anıları ile doludur.

⁵⁴⁴ Birçoğunun eşleri de yanlarında gitmiştir. a.e.,s.153 ve s.157.

⁵⁴⁵ a.e.,s.155-156;Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**(2. Baskı), Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1992, s.287.

⁵⁴⁶ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri(I-III)**,Atatürk Araştırma Merkezi,1989, s.269-272. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının bugünkü dilimize uygun şekilde çevrilmiş olan tam metni için bakınız: EK-A.

⁵⁴⁷ Şimşir,2002,s.175.

İki eski ve kahraman milletin, bugünkü evlatları; bizler, uyanma aracı olan o sayfaları, büyük ilgi ile düşünmeliyiz. Orada Afgan milletiyle Türk milletinin bir safta, yan yana, aynı amaca yürüdüğü ve ortak şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o ölmez yazıları, bize kardeş duygularını ve bağlarını, kıymetli bir ortak miras olarak bırakmış olan, Afganlı ve Türk büyük babalarımızın, bugünkü siyasal sınırlarımızın dışındaki sahalarda bile, devletler kurmakta birbirine öncelik verdiklerini göstermektedir.

İşte, bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine anılar ve gelenekler salan büyük milletlerin evlâtlarıdır.” diyerek bir çeşit analogi yapmakta ve iki ulusu nerdeyse ortak bir paydada birleştirmektedir. Aslında bilinen bir gerçek olarak, burada Mustafa Kemal Paşa Afganistan’daki mevcut Türk varlığına da gizli bir vurgu yapmış da olabilir. Çöhçe’ye göreyse bu paragraf, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa’nın ne denli tarih bilgisine ve şuuruna sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü konuşmasının bir yerinde dile getirilen Hindistan’daki Türk Devletleri olgusu, o dönemde çok bilinen bir bilgi değildir⁵⁴⁸. Konuşmasına devam eden Mustafa Kemal Paşa:

“Saygıdeğer Kral!

Tarihin ne garip görümleri, dünya olaylarının ne anlamlı rastlantı ve benzeyişleri vardır. Hükümdar şahsınızı, 1919’da kahraman Afgan milletin başında olarak, Asya’nın ortasında, istiklâl için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa’nın doğusunda, bütün uygar dünyanın gözleri önünde, istiklâl ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek dövüşüyorduk.” diyerek ilginç bir şekilde iki ülkenin ortak noktasına vurgu yaparken, dikkat çekici bir farklılığını da ortaya koyuyor. Yani, Mustafa Kemal Paşa Afganistan’ı Asya’nın bir devleti olarak işaret ederken, Türkiye’yi ise Avrupa’nın bir parçası gibi göstermektedir⁵⁴⁹. Konuşmasına devamla;

“İstiklâl ve değerini dünyaya tanıtmak, değer ve gücünde olan milletlerin, uygarlık yolunda da hızlı ve başarılı adımlarla ilerlemek yetenekleri, kabul edilmelidir. Gerçi bir sosyal heyetin, zamanla kökleşmiş örf ve âdet, duyguları ve görüşleri önemlidir. Bu değerler, sosyal heyetler, girişimci fertler üzerinde, âdeta âmir ve egemen bir etki uygularlar. Fakat yaratılıştaki yetenek ve değeri, gelişme ve yükselmeyi elde etmiş milletler; medeniyetin bugünkü yükselmelerinden verim ve ilham almış aydın evlâtlarının yol göstericileriyle, geçmişte kaçırdıkları fırsatların neden olduğu gecikmeleri, giderme çaresini bulmakta gecikmezler. Bu konuda sosyal heyete iyi yol göstermenin etkili ve verimli olduğunda şüphe yoktur.” diyen Mustafa Kemal Paşa, aslında Afganistan’ın toplumsal yapısına da bir gönderme yapıyor. Çünkü çağdaşlaşma yolunda yaşanacak sorunlardan birinin, o toplumun sahip olduğu değerler bütünüünün, yol gösterici ve girişimci fertler yani liderler için engel teşkil etmesi olduğunu söylüyor. Gerçekten de Afganistan’ın toplumsal dinamikleri, Mustafa Kemal Paşa’nın bu tahlilini dün olduğu gibi bugün de

⁵⁴⁸ Çöhçe, a.g.e., s.132.

⁵⁴⁹ İngiliz Elçisinin de dikkatini çeken bu ifade kendi ülkesine verilen bir raporda aynen bildirilmiştir. Şimşir, 2002, s.174.

ispatlamaktadır. Konuşmasına devam eden Mustafa Kemal Paşa daha sonra şunları söylemiştir:

“Saygıdeğer Kral!

Bu sebeple, pek çok sevinç ve övgüyle izlemekte ve gözlemlemekte olduğum bir gerçeği bildirmeme izin vermenizi rica ederim. Hükümdar şahsınız, soylu Afgan milletin başına geçer geçmez, yalnız millet ve memleketinize tam bir istiklâl kazandırmakla yetinmediniz. O güzel ve verimli memleketinizde zamanın yıktığı imarları, bugünün yükselmeleriyle uygun bir şekilde, diriltme ve yükseltmeye başladınız. Devletin teşkilâtını düzelttiniz. Korkusuz ve kahraman ordunuzu yeniden düzenlediniz ve sağlamlaştırdınız. Bilim işlerinde önemli adımlar attınız. Sosyal hayatta, özel atılımlar gösterdiniz. Bütün bu bilinçli ve ruhlı uygulamalar ve çalışmalar, ülkenizin ve milletinizin bayındırlık ve uygarlık alanında kazandığı yüksek konuma çıkma zamanının gecikmeyeceğine kefildir.” Buradan çıkan önemli sonuç; Mustafa Kemal Paşa’nın Afgan çağdaşlaşmasını büyük bir dikkatle takip ettiğini göstermesi gerçeğidir. Ardından;

“Saygıdeğer Kral!

Uygar ve yenileşircesine ıslahat yolundaki hareket ve çalışmanızın ne kadar rahatlık ve sakinlik gerektirdiğini bilmenizi ve buna ulaşmanızı içtenlikle dilerim. Gerçi Afganistan’ın coğrafi durumu ve bu sebeple devletin siyasi şartları önemli, gerçek ve incedir. Tarih, bu önem ve inceliğin, içinde bulunulan şartlar ve durumlar ne olursa olsun bir an görüşten uzak tutulmamasını emreder. -Hatta şüphe ve kuruntuyla- Fakat, hemen arkasından açıklamalıyım ki, Afganistan’ın Hindikuş’u ile çetin ve sert tabiatı ve Afgan milletin olumlu zekâ, cesaret ve kahramanlığı ve özellikle Afgan devletinin seçkin hükümdarının yüksek kişiliği, her türlü ertelemenin karşısında kesinlik ve kudretle yükselen bir âbidedir. Biz bunu biliyoruz ve yürekten duygularla değerlendiriyoruz. Sizi milletinizi ve memleketinizi gerçekten seven Türk milletin başkanı olarak, içtenlikle bildireyim ki, Afganistan’ın maddî ve manevî yükselmesi ve yücelmesi yolundaki girişimlerinizin, az zamanda doğmuş olduğunu görmek, bizim özel ümitlerimizdir. Başarınızın doğru olduğuna güvenimiz tamdır. Bu konuda, bir kardeş millete, tabîi olarak yönelen görev ve sorumlulukları, Türk devleti, gücünün yettiği derecede yerine getirmeye koştaktadır.” diyen Mustafa Kemal Paşa’nın konuşmasındaki en çapıcı ifadeleri burada görmek mümkün. Mustafa Kemal Paşa açıkça, Afgan çağdaşlaşmasında ülkenin siyasi koşullarına da açıkça vurgu yapmaktadır. İngiliz elçisinin de dikkatini çeken⁵⁵⁰ bu konuşma, tarih boyunca Afganistan’ın bulunduğu coğrafyanın zorluklarını ortaya koymaktadır. Yani Mustafa Kemal Paşa, Afganistan’ın İngiltere ve Sovyet Rusya arasında geçmişte olduğu gibi bugün de sorunlar yaşayabileceğini belirtiyor. Zaten zorlu Afgan Tarihi de çoğunun sonu hüsrarla bitmiş emir ve hanlarla doludur⁵⁵¹. Bu konuşma paragrafını önceki paragrafla birlikte değerlendirdiğimizde Mustafa Kemal

⁵⁵⁰ Türkiye’deki İngiliz Elçisi’ne göre buradaki ifade ile her ne kadar İngiltere kastediliyor olsa da, Mustafa Kemal’in son zamanlarda İngiltere ile bir sorunu yoktur ve olanları da zaten halletmiştir. Şimşir,2002,s.174.

⁵⁵¹ Şimşir’in tespiti de bu yönde ve Mustafa Kemal Paşa’nın bu konuşmasıyla adeta Amanullah Han’ın kötü sonunu bildiğini söylüyor. Şimşir,2002,s.176.

Paşa'nın vermeye çalıştığı en önemli gizli mesaj; Afganistan için güçlü bir ordunun zaruri olduğu vurgusudur⁵⁵². Zaten bunu kendisini de açıkça söyleyecektir⁵⁵³.

Mustafa Kemal Paşa, diğer Doğu milletlerinin de gelecekte bağımsızlığını kazanacağını açıkça gördüğünün tespiti olarak, "...Afganistan'ın kıymetli hükümdarı Sayın Emanullah Bey: Geleceğin yüksek ufuklarından doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri acı çeken milletlerin kismetidir. Bu kismetin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların başkanlarının gayretli çalışma ve özveriliğine bağlıdır. Afgan devletinin ve kudretli hükümdarının ve çok saygıdeğer Kraliçe'nin yüce kismetini parlak olsun!" ifadesiyle konuşmasını sonlandırmıştır⁵⁵⁴. Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması hem bilgi yönünden hem de bir takım güçlü öngörüler yönünden dikkate değerdir. Konuşma daha çok Afganistan olgusu üzerine kurgulanmış gibidir. Konuşmanın ilginç bir yanı da; Amanullah Han'ın cevabında da görüleceği üzere, İslam vurgusunun hiç kullanılmamış olmasıdır⁵⁵⁵. Gerçektende Millî Mücadele Dönemi'nde İslam dini motifli ortak paydaya daha çok yer verilirken; bu konuşmanın içeriğinde de görüldüğü gibi bundan sonra "Orta Asya" üzerinden ortak kültür noktalarına ve çağdaşlaşmaya önem verilmeye başlamıştır. Yani iki ülkenin bundan sonra ortak noktası sadece din değildir; ondan başka Orta Asya'dan başlayan kültürel ortak değerlerin yanında, iki liderin çağdaşlaşma yolundaki çabalarıdır.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşmasında Amanullah Han'a verdiği/vermeye çalıştığı mesajı Şimşir oldukça güzel özetlemektedir. "...Atatürk, Amanullah Han'ın pek yakında devrilebileceğini sanki sezmiştir. Onu uyarmayı adeta görev bilmiştir. Tarihî hatırlatmıştır. Afganistan Afganistan olalı beri kaç emirin devrildiğini, kaçının öldürüldüğünü hatırlatmak istemiştir. Sanki şöyle demek istiyor gibidir: "Aziz Kardeşim, nedir bu tedbirsizlik? Nedir bu gamsızlık? Almışsın aileni yanına, ülkeden ülkeye dolaşıp duruyorsun. Arkana baktığın yok. Oysa Afganistan'ın durumu pek naziktir. Bunu bir an bile aklından çıkarma. Hatta kuruntulu, kuşkulu ol, ama tedbirsiz olma. Daha dün çadırında kurşunlanmış olan öz babanı hatırla, Afganistan tarihini hatırla..."⁵⁵⁶

Amanullah Han'ın Mustafa Kemal Paşa'ya cevaben yaptığı nispeten kısa konuşmasının dikkat çeken yanları; Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türkiye'nin modernleşme çabalarını dikkatle takip etmesini vurgulaması, Mustafa

⁵⁵² Çöhçe, a.g.e.,s.132.

⁵⁵³ Bayur,1987, s.595-596.

⁵⁵⁴ Doğu milletlerinin yakın bir gelecekte bağımsız olacaklarına yönelik güçlü bir öngörüdür bu. Bkz: Şimşir,2002,s.178.

⁵⁵⁵ İngiliz elçisinin ülkesine çektiği raporda belirttiği bu husus bizce de dikkat değerdir. Şimşir,2002,s.175.

⁵⁵⁶ a.e.,s.176.

Kemal Paşa'ya "birader" diye hitap ederek samimiyetini ortaya koymasındır⁵⁵⁷. Konuşmasının başındaki paragrafta, "...Tabiat dahi bu iki milletin yeni hayatının tarihini bir zamandan başlatıyor. Yani Afgan milleti şerefli bir hayat istihsal etmek için benim emrim altında müttehid-ül kâme olarak mesai ibrasına başladığı zaman necib Türk Milleti dahi bergüzide ve dâna Zâtının rehnümâliğiyle hukuk-u meşruasını istirdad için merdane mücahedeye kıyam etmiş idi. Vuku bulan millî mesai hiçbir asırda neticesiz kalmadığı gibi bu iki gayyur milletin mücahedeleri de menfaatle dolu neticeler intac eyledi ve bu iki millet mevcudiyetlerini ve yaşamak haklarını medenî dünya muvacehesinde isbata muvaffak oldular. Biz iki birader ve refîk-i mesaiyiz ve bu iki kardeş milletin mukadderatı âtiye sefinesini idare ve memleketlerimizde asr-ı hâzır terakkiyatını istihsal için makasid ve vezaif sahibiyiz. Afgan milleti kendisine biraderlik noktai nazarından teveccüh eden vazifelerin ifasına istitâtı derece müheyyâdır..." açıklamasıyla iki ülke arasında benzeşim kurduğu gibi, bir yönüyle kendisini de öne çıkardığını söylemek mümkün. Dikkat edildiği üzere Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmasında kendisini hiç ön plana çıkarmamış olmasına karşın, Amanullah Han'ın bu denli kendisini yüceltici ifadeler kullanması iki lider arasındaki bir fark da ortaya koyuyor. Aslında Amanullah Han'ın kendine aşırı güven konusundaki ön plana çıkma çabasının en somut örneğini Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Yusuf Hikmet Bey vermektedir. Büyük Geziden sonra ülkesinde hızla reform hareketlerine başlayan Kral, çadiri denilen kadını boydan boya kapatan kıyafetin Kabil içinde giyilmesini yasaklayınca Mollaların tüm itirazlarına rağmen bunu değiştirmez. Diğer taraftanda bu gelişmeler Türkiye'nin etkisiyle oluyor diye Afganistan'da rivayetler de artmaya başlamıştır. Kabil'e giderken Yusuf Hikmet Bey de Mustafa Kemal Paşa'dan özellikle Krala iletmek üzere "kadınların zorla başlarını açmamaları" yönünde bir mesajı da götürmüştür. Bu mesaja da Kral alaycı bir üslupla, "Ağabeyim(Mustafa Kemal) pervaya buyurmasınlar, bütün millet avucumun içindedir." şeklinde cevap demiş; kendi Bakanlarına da "Türkler korkuyorlar, bakın ben neler yapacağım!" tarzında ifadelerde bulunmuştur⁵⁵⁸. Aslında bu ifadeler bile tek başına, Amanullah Han'ın daha sonra ayrıntılı olarak bahsedilecek olan acıklı sonunu anlamamız için yeterli olacak bilgiyi barındırmaktadır. Burada belki de en önemlisi; bir Kral olarak daha kendi insanını tanımakta çok aciz kalmasıdır⁵⁵⁹.

Kral Amanullah Han Türkiye ziyaretinin ilk bir haftasını Ankara'da geçirmiş⁵⁶⁰, kalan son haftasını ise İstanbul'da tamamlayarak İran üzerinden ülkesine

⁵⁵⁷ Konuşmanın tam metni bakınız: Şimşir,1993,s.34-35.

⁵⁵⁸ Bayur,1987,s.597.

⁵⁵⁹ Poullada,a.g.e.,s.270;Ewans,a.g.e.,s.97.

⁵⁶⁰ Kral Ankara'da kaldığı süre içerisinde eşiyle birlikte; onuruna verilen akşam ve öğle yemeklerine katılmış, Ankara'yı gezmiş, çeşitli sergilere katılmış, alış-veriş (resim, heykel gibi sanat ürünleri) yapmışlardır. Geniş bilgi için bakınız: Şimşir,2002,s.168-183.

dönmüşür⁵⁶¹. Ziyarete dikkat çeken bir başka husus da; Afgan Kralının kız kardeşinin Mustafa Kemal Paşa ile evleneceği yönündeki Batı basınında çıkan dedikodulardır⁵⁶². Ancak bu iddiaların gerçek olmadığı Anadolu Ajansı vasıtasıyla tüm dünyaya duyurulmuştur.

Kralın Türkiye’de bulunduğu süre içinde iki ülke arasında Ankara’da 25 Mayıs 1928 tarihinde bir dostluk antlaşması imzalanmıştır⁵⁶³. Bu antlaşma 1921 Antlaşması’nın devamı niteliğinde olsa da; yurt dışında iddia edildiği gibi bir “ittifak” antlaşması değil, dostluk ve işbirliği antlaşmasıdır⁵⁶⁴. Antlaşmanın birinci maddesi süresiz ve diğer maddeler on yıl için imzalanmıştır. Birinci madde iki ülke arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarına vurgu yapmaktadır⁵⁶⁵. Bu madde bugün bile geçerli olduğuna göre aynen şu şekildedir: “Madde 1. Türkiye Cumhuriyeti ile Afgan Krallığı arasında ve, bunun gibi, iki ulus arasında bozulmaz bir barış ile içten ve sonsuza dek dostluk olacaktır.”⁵⁶⁶ İki ve üçüncü maddeler ise iki ülkenin tarafsızlığına vurgu yapmaktadır. Antlaşmanın özellikle dört ve beşinci maddeleri Türkiye’nin Afganistan’a yapacağı çeşitli yardımlara atıfta bulunmaktadır. Altıncı maddesi ise Ticaret ve Oturma koşullarında tarafların birbirlerine gösterecekleri kolaylıları düzenlemektedir. Dokuzuncu madde ise antlaşma maddelerinin süresini belirtmektedir⁵⁶⁷. Antlaşma Türkçe ve Farsça olarak hazırlanıp imzalanmıştır. Şimşir’in eserinde belirttiğine göre antlaşma, Batı basınında Türkiye’nin Afganistan’ı nüfuzu altına alıp sömürgeleştireceği şeklinde yansıtılmaya çalışılmıştır⁵⁶⁸. Batı basının bu tespiti, Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı’ndan çok kısa bir süre sonra, o dönemde ulaştığı gücü ve en önemlisi etkinliğini yansıtması bakımından dikkate değer görünmektedir. Özgiray’a göreyse, çok geri durumdaki Afganistan’a destek sağlayan ve onu modernleştirmeye çalışan Türkiye

⁵⁶¹ Kralın İstanbul’daki faaliyetleri de Ankara’daki gibi çeşitli yerleri gezmek olmuş; yani Türkiye’yi bir nevi yakından tanımak istenmiştir. Bkz:Şimşir,2002,s.187-191.

⁵⁶² İngiliz basınında ortaya atılan bu iddiaya göre; Kralın Kız kardeşi prenses Nurisırrac Mustafa Kemal Paşa ile evlenecek ve Kralın Kayınvalidesi Huriye Tarzi de burada sanki çöpçatanlık yapacaktır. Bu iddia karşısında cevap vermekte zorlanan Türkiye’nin Londra Büyükelçisi Ahmet Ferit (Tek) Bey konuyu Türkiye’ye danışmış ve sonrasında da iddiaların asılsız olduğu yolunda bir açıklamayı Ankara’dan almıştır. Bkz:Şimşir,2002,s.194-195.

⁵⁶³ Şimşir,2002,s.197. Antlaşmanın tam metni için bakınız: Soysal,a.g.e.,s.330-332.

⁵⁶⁴ Şimşir,2002,s.197. Giray’a göre antlaşmanın ruhu, bu iki devlete üçüncü bir devletin saldırısını önlemek; eğer önleyemezse de karşılıklı dostluğu devam ettirmektir. Çünkü iki devletin de korkusu, Sovyet Rusya’nın Türkiye-İran ve Afganistan’ı nüfuzu altına almak için bir saldırıya geçmesi endişesi idi. Bkz: Ahmet Özgiray, “Türkiye Afganistan İlişkileri(1920-1938)”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara,Atatürk Araştırma Merkezi, 2000,s.1122.

⁵⁶⁵ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar,a.g.e., s.86;Soysal,a.g.e.,s.329.

⁵⁶⁶ O dönemde her ne kadar diğer devletlerle de yapılan dostluk antlaşmalarında aynı madde olsa da, yine de ifade ettiği anlamı bugün de koruması açısından önem arz etmektedir.

⁵⁶⁷ Soysal,a.g.e.,s.329.

⁵⁶⁸ Şimşir, 2002, s.200.

bu sayede bir prestij de kazanmış olacaktır⁵⁶⁹. Kısacası, Batıyı örnek alan Türkiye'nin yanında, bundan sonra Türkiye'nin kendisini örnek alan dost bir Afganistan devletinin varlığından bahsetmek mümkündür.

Bu dönemde ayrıca, her iki ülke de elçiliklerini büyükelçilik düzeyine yükseltmiş; Mustafa Kemal Paşa Amanullah Han'a verdiği değeri göstermesi bağlamında genel sekreteri Yusuf Hikmet(Bayur) Bey'i Kabil'e Büyükelçi olarak atamıştır⁵⁷⁰. Hikmet Bey'in Afganistan'a gitmesini müteakiben yaşanan bir olay Afganistan'ın Türkiye'ye verdiği önemi ve Türkiye'nin de Afganistan'a olan etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İki ülke, elçiliklerini büyükelçilik seviyesine yükseltmeden önce Afganistan'da başka büyükelçilik bulunmuyordu. Türkiye'nin bu girişiminden sonra SSCB de elçisini değiştirip büyükelçi göndermiştir. Bunun üzerine iki ülke arasında bir duayenlik yarışı başlamıştır. Teamüllere göre ilk önce kim güven mektubunu sunarsa, o büyükelçi/elçi diğer bütün elçilerin kıdemlisi olarak duayen⁵⁷¹ olmaktadır. Türk ve Sovyet Büyükelçisi arasındaki güven mektubunu sunma yarışını, bizzat Afganlıların araya girmesiyle Sovyet Büyükelçisine bir saat geç olarak güven mektubu sundurmaları sonucu Türk Büyükelçisi kazanmıştır. Daha sonra Sovyet Büyükelçisi'nin protestoları karşısında da gerekli hukuki açıklamayı Türkiye'den gönderilen Afganistan Dışişleri Bakanlığında Hukuk müşavirliği yapan Mehmet Cevat(Açıkalin) Bey yapmıştır⁵⁷². Neticede bu yarış Türk tarafı olarak önemli bir diplomatik başarıyı SSCB'ye karşı kazanmış oluyordu⁵⁷³.

Görüldüğü gibi, Türkiye Afganistan arasındaki ilişkiler Mustafa Kemal Paşa'nın belirlemiş olduğu rotada hızla ilerlemektedir. Burada önemli bir dönüşümün de gerçekleştiğini açıkça görmek mümkün. Millî Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa, Müslüman dünyasının desteğini ve kalbini kazanmak için bağımsızlık vurgusunun yanında ülkenin Müslüman kimliğini de(özellikle de Halifelik makamının işgaller nedeniyle düştüğü durum) iyi vurgulamıştı. O nedenle Afganistan ile 1920-1923 arası dönemdeki ilişkide dinî ortak duygular daha ağır basmaktaydı. Hatta Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han'ın yaptığı neredeyse bütün konuşmalarında ve demeçlerinde, Türkiye'nin Millî Mücadelesi'ni Müslümanlığın bir kurtuluş savaşı şeklinde algılayışı ve dile getirişi de bu durumu açıkça göstermektedir. Ancak

⁵⁶⁹ Özgiray,**a.g.e.**,s.1123.

⁵⁷⁰ Çöhçe,**a.g.e.**,s.133.

⁵⁷¹ Duayen konumundaki bir elçi, kordiplomatlığın başı, temsilcisi ve sözcüsü olmaktadır. Protokolde de en önde yer almaktadır. Şimşir,2002,s.2006.

⁵⁷² Onun hukuki açıklamasına göre Yusuf Hikmet Bey daha Amanullah Han Türkiye'de iken Afgan Kralına tanıtılmış ve yeni büyükelçi olacağı söylenmiştir. Şimşir,2002,s.207.

⁵⁷³ Bu konu hakkında ve Yusuf Hikmet Bayur'un Ankara'ya yazdığı mektubu da içeren geniş bilgi için bakınız:**a.e.**,s.206-208.

Mustafa Kemal Paşa'nın, saltanat, ardından da Halifelik makamını kaldırmasıyla Müslüman dünyasına verdiği mesaj da değişmişti. Türkiye bu dönemde(1923-1928), kısa bir süre önce savaştığı Batının çağdaş değerlerini ülkesinde yavaş yavaş uygulamaya koyarken, Batılı ülkelerle de ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. İşte, Afganistan ile de ilişkiler bu çerçevede cereyan etmeye başlayacaktır. Artık iki ülke arasında sadece dinî ortak değerler değil, çağdaşlaşma yolunda Türkiye'nin Afganistan'a Afganlı Kral'ın ifadesiyle "ağabeylik" rolü ve ortak kültürel değerler⁵⁷⁴ ön plana çıkacaktır. O nedenle Türkiye'nin Afganistan'a yardımlarını ve desteğini onu çağdaşlaşma yolunda tutmaya yönelik çabalar olarak görmek gerekir. Sonuç itibariyle; Afganistan'ın önünde model olarak Türkiye, Kral Amanullah Han'ın örnek alacağı kişi ise Mustafa Kemal Paşa olacaktır.

(5) Amanullah Han'ın Tahttan İndirilişi ve İç gelişmeler

Afganistan dış politika bağlamında Türkiye ile ilişkilerini hızla geliştirirken, içerde de Kral Amanullah Han atalarının yüzyıllardır yapmaya cesaret edemediği- ki bu korku ülkelerinin toplumsal gerçeğini bilmelerinin bir sonucudur aslında- birçok konuda reform yapıyordu. Ancak bu reformlar çok geçmeden Amanullah Han'a pahalıya mal olacaktır. Afgan Tarihi'nin dönüm noktalarından birini oluşturan 1928 yılı sonlarında yaşanan toplumsal olayları değerlendirmeden önce Kral Amanullah Han'ı ve onun ülkesinde yaptığı/yapmaya çalıştığı reformları yakından görmek ve değerlendirmek daha açıklayıcı olacaktır.

(a) Amanullah Han'ın Ülkesinde Yaptığı Yenileşme Hareketleri

Kral Amanullah Han'ın dokuz yıl süren saltanatı, ülkesinde en önemli reformların yapıldığı dönemdir. Henüz daha tahta çıktığının ilk günlerinde bir konuşmasında, asıl hedefinin Afganistan'ı modern bir devlete dönüştürmek olduğunu açıkça söylemiştir. Bu ifadesi şu şekildedir: "...Allah'ın bir lütfuyla, yüce Devletimiz, faydalı ve uygun olduğu kanıtlanan bazı yenilikleri ülke ve millet için kullanacaktır, böylece Afganistan devleti ve milleti medeni dünyada ün kazanmış olacak ve dünyanın medeni güçleri arasında uygun yerini alacaktır. Geri kalanlar için, Allah'ın yardım ve merhameti için dua ediyorum ve bütün

⁵⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın ölümüne kadar Türklerin tarihi konusunda geniş çağlı araştırma içine girdiği bilinmektedir. O nedenle Afganistan'ın etnik yapısı konusunda az çok bir şey biliyor olması gerekir ki, bunu bildiğini Afgan kralının onuruna verdiği konuşmada da görmüştük. Onun eseri diyebileceğimiz, Balkan Antantı ve Sadabat Paketi dikkatle incelendiğinde bu bölgelerde tarih boyunca Türk etkisinin çok büyük olduğunu görürüz. Tabi ki bu bir varsayım ve üzerinde daha geniş açıdan düşünülmesi gerekir.

TASNİF DIŞI

Müslümanlar ve insanlığın refah ve mutluluğu için yardım diliyorum. Allah'tan bana yol göstermesini ve dualarımı kabul etmesini diliyorum."⁵⁷⁵

Amanullah Han'ı reform yapmaya sevk eden önemli gelişmeler, özellikle dışarıdan gelen bir takım etkiyle tahtının ilk yıllarında olmuştu. Amanullah Han tahta çıkarken İngiliz karşıtlığı ve yüksek Müslüman kimliğiyle ön plana çıkmış; Üçüncü İngiliz Afgan Savaşı sonrası ülkesine bağımsızlığını kazandırması ise halkın gözünde itibarını daha da artırmıştı. Bu arada, iktidarının ilk yıllarında Müslüman kimliğine sığınarak Panislamcılık hareketleriyle Hindistan'da ve Orta Asya'da etkili bir güç olma hayali de yavaş yavaş sona eriyordu⁵⁷⁶. Çünkü Bolşevik rejimi tüm eski Çarlık Rusya topraklarına(Amanullah Han'ın etki alanı olan Batı Türkistan da dâhil) hâkim olmaya başlamış, İngiltere de Hindistan'da kontrolü tekrar sağlamıştı⁵⁷⁷. Sonuçta dışarıda meydana gelen bu durum Amanullah Han'ı iç işleriyle daha çok ilgilenmeye sevk ederek üç aşamalı bir modernizasyon planını uygulamaya koymuştur⁵⁷⁸. Planın ilki 1919-1923 arası dönemdir⁵⁷⁹. Bu dönemde özellikle, devletin ana çatısı şekillendirilmeye çalışılmıştır. İkinci dönem, 1924 yılında Host'daki isyanın da etkisiyle sönük geçen 1924-1928 arası dönemdir. Bu dönemde, çok az yeni şey yapılabilmektedir. Üçüncü dönem ise 1928 sonrası yapılanlardır. Bu son evre, Kral Amanullah Han'ın ilk yurt dışı gezisi sonrası ülkede en kapsamlı yenileşme hareketlerini yaptığı, ancak isyan nedeniyle yalnızca altı ay süren bir dönemdir.

Amanullah Han'ın ülkesinde yaptığı yenileşme hareketleri dört ana başlık altında incelenebilir⁵⁸⁰: Sosyal reformlar, siyasi reformlar, dinî reformlar ve ekonomik reformlar. Sosyal reformlar ana hatlarıyla; halkın gelenek ve görenekleriyle ilgili, eğitimle ilgili ve kültürel konularla ilgili olmuştur. Bu konuda en dikkat çekici yenileşme hareketleri; kadın ve erkek giyiminde düzenlemeler yapılması, kadın

⁵⁷⁵ Vartan Gregorian, **The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946**, Stanford University Press, A 1969, s.239., aktaran Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.200.

⁵⁷⁶ Amanullah Han'ın bilinen bu hayali, önce Cemal Paşa'nın, ardında da Basmacı Hareketine katılan Enver Paşa'nın tasfiye edilmesiyle sonuçsuz kalmıştır.

⁵⁷⁷ Poullada İngiltere'nin Hindistan'da etkisini arttırmasını Türkiye'nin Hilafeti sonlandırması ile ilişkilendiriyor. Poullada, **a.g.e.**, s.67.

⁵⁷⁸ Poullada, **a.g.e.**, s.69. Amanullah Han'ı belki de bu hayalden vazgeçiren büyükbabası Abdurrahman Han'ın şu meşhur sözü olmuştur: " İngiltere ve Rusya var olduğu sürece; ki benim vatandaşlarım ve Afganistan kabileleri barış ve huzur içinde sessizce yaşamalı ki, bu iki devlet de bizi sadık ve güvenilir bulsun ki biz de onlarla barış içinde bulunalım: Çünkü benim halkım İmparatorluklarla baş edemez" Adamec, **a.g.e.**, s.166.

⁵⁷⁹ Amanullah Han bu dönemin başında dinî bir anlam içeren "emir" yerine "kral" unvanını kullanmaya başlamıştır. Böylece yapacağı reformların rengini de belli etmiştir. Shahrani, **a.g.e.**, s.662.

⁵⁸⁰ EK-A'da, bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapmış olan Poullada'nın eserinden çevrilen bu reformları inceleyebilirsiniz.

haklarında düzenleme yapılması, çok eşliliğin resmi olarak yasaklanması, evlenme yaşında düzenleme, ilk öğretimin zorunlu hale getirilmesi, kızların okutulmasına yönelik çabalar, kız öğrenci de dâhil olmak üzere yurtdışına öğrenci gönderilmesi, basın yayında artış, sanatsal bir takım faaliyetlerde gelişme vs. Siyasi reformları ise; genel hükümet reformları, yasamaya ilişkin reformlar, yargı reformları, yürütme reformları ve askerî reformlardır. Bu konuda yapılanların en dikkat çekici olanlarıysa; ilk anayasanın yapılması, bakanlıkların kurulması, kimlik kartı sisteminin uygulanması, yasama meclisinin kurulması, bağımsız yargının ilk defa kurulması, mahkemelerdeki davalarda laik uygulamanın öne çıkması, dış ilişkilerin geliştirilmesi, kabile reislerinin bir takım haklarının kısıtlanması, ulusal bayrağın değiştirilmesi, orduda seçme sistemi yerine kura sistemine geçilmesi, Askerî Akademini(Harp Okulu) geliştirilmesi, Afgan Hava Kuvvetlerinin kurulması vs.dir. Dinî reformlar ise; mollalara yapılan maddi yardımların azaltılması, mollalar için okullar açılması, yargıda laik yapının şeri uygulamaları ikinci plana itmesi, gazilerin⁵⁸¹ sadece yargıç olarak kalması, laik hukuk okullarının açılması, haftalık resmi tatil gününün cumadan perşembeye kaydırılması, ordudaki pir ve mürit sisteminin terk edilmesi, bazı vakıf gelirlerinin millileştirilmesi vs.dir. Ekonomik alanda yapılan yenileşme hareketleri ise; vergi sisteminin düzenlenmesi, ilk kez hükümet bütçesi oluşturulması, haberleşme ve ulaşım altyapısında çalışmalar yapılması vs.dir.

Yapılan yenileşme hareketlerinde tek bir ülkeyi örnek almak yerine, her ülkeden farklı alanlarda yararlanıldığını görmek mümkün. Örneğin yönetim sistemi Türk modeline göre oluşturulmak istenmiş ve bu amaçla da Türkçe ikinci dil olarak öğretilmiştir⁵⁸². Yine askerî alanda Türkiye’den destek alındığı gibi İtalya, Fransa ve Rusya’ya da dayanılmıştır. Eğitim sisteminde de Alman ve Fransız okulları dikkati çekmektedir⁵⁸³. Anayasa İran’ın anayasası esinlenerek hazırlanmıştı. Ancak Amanullah Han’ın reform çabaları içinde en önemlisi eğitim olmuştur. Poullada’nın da ifade ettiği gibi; Amanullah Han’ın yenilikleri arasında eğitim reformları, sadece onun kendi gözünde değil, ayrıca ülkesinin geleceği için de en önemli yenilik olduğu hakkında çok az şüphe vardır. Amanullah Han’ın eğitime verdiği önemin göstergesi; onun saltanatı sırasında “Eğitim Madalyası”nın krallıktaki sivil veya askerî en yüksek

⁵⁸¹ Afganistan’da şeriat mahkemelerinde yargıç konumundaki kişi. Osmanlıda ki “kadı” sisteminin benzeri.

⁵⁸² Hamşioğlu, a.g.e., s.204. Yardımlar bölümünde de ayrıntılı bahsedileceği gibi, Türkiye’nin Afganistan’daki kültürel etkinliğinin ulaştığı son ve en önemli aşamalarından biridir bu.

⁵⁸³ Hatta Fransa’ya öğrenciler gönderilmiş ve bunlar sanat ve bilim dalında eğitim almıştır. Macmunn, a.g.e., s.291 ve s.321-322.

nişan olması gerçeğidir⁵⁸⁴. Kral'ın eğitim reformları paralelinde genç kızlar ve kadınların eğitilmesi konusunda da çok özel bir çabası olmuştur⁵⁸⁵.

Yine Afgan Anayasası'nın yapımında Türk uzmanların görev aldığı görülüyor. Nizamname-i Esasi-yi Devlet-i Ali-yi Afganistan(Yüce Afganistan Devleti'nin Temel Kanunları) adını alan Anayasa 9 Nisan 1923'te yürürlüğe konulmuştur. Bu belgenin aslında bir Anayasa olduğuna şüphe yoktur ancak Şeriat'ın yerini aldığı izlenimine yol açmasın diye de "Temel Kanunlar" şeklinde adlandırılmıştır⁵⁸⁶.

Kral Amanullah Han'ın ülkesinde yaptığı yenileşme hareketlerinden bir diğeri olan ordunun modernleştirilmesi konusu çok daha karışık görünmektedir. Afgan Ordusu Amanullah Han'a kadar, kabilelerin desteğiyle ve toplumun ileri gelenleri tarafından köyün veya kabile hayatının dışlanmışlarından ve yaşlılardan seçiliyordu⁵⁸⁷. Kral bu sistemi değiştirerek kura usulünü getirmiş ve askerliği toplumun tümü için uygulamaya çalışmıştır. Amanullah Han ordunun modernleşmesinde Türk Askerî Danışmanlardan destek almıştır⁵⁸⁸. Daha sonra, bazı kaynaklarda iddia edildiğine göre Türk Danışmanların ısrarıyla ordunun küçültülmesi ve gençleştirilmesi çabaları General Nadir Şah tarafından karşı çıkılarak engellenmeye çalışılmıştır⁵⁸⁹. Ancak Mahmud Sami⁵⁹⁰ ve Mahmut Tarzi'nin

⁵⁸⁴ Poullada, **a.g.e.**, s.89.

⁵⁸⁵ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.206-207.

⁵⁸⁶ 1906 tarihli İran Anayasasından modellenen bu anayasa ile Amanullah Han aynı zamanda Kral(padişah) unvanını da almıştır.Bkz: Rasanayagam, **a.g.e.**, s.20. Ancak başka kaynaklarda "kral" unvanını daha 1919 yılından itibaren kullanmaya başladığını görüyoruz. Bkz:Macmunn, **a.g.e.**, s.283.

⁵⁸⁷ Poullada, **a.g.e.**, s.114-115.

⁵⁸⁸ Bu kişiler olarak Cemal Paşa, Fahrettin Paşa ve Kazım Orbay Paşa gösterilmektedir. Burada Poullada'nın Türkiye'nin Kabil elçisi Fahrettin Paşa'yı bu misyonda göstermesi ve görmesi, aslında Fahrettin Paşa'nın gerçekte iddia edildiği gibi daha kapsamlı bir görevi Atatürk'ten aldığı yorumunu güçlendirmektedir. Bkz:Poullada, **a.g.e.**, s.112.

⁵⁸⁹ Bu husus çok tartışmalı görünmektedir. Poullada eserinde, Nadir Han'ın bu işe karşı çıkmasını ordunun modernleşmesi temelinde değil de, Afganistan'ın nazik toplumsal yapısı dikkate alınarak uygun şekilde yapılması gerektiğini vurguluyor. O (Nadir Şah) ve arkadaşlarına göre Amanullah Han'ın Türk danışmanları Afganistan'ın kabile yapısını tam bilmiyordu. Poullada, **a.g.e.**, s.116.

⁵⁹⁰ Poullada'nın eserinde Mahmud Sami şu şekilde anlatılmaktadır: Emir Habibullah Han zamanında Afgan ordusuna gelen ve dalavere ile ordu hiyerarşisinde bir yer işgal eden bu kişi, aslen Arap'tır. Kendisi o zamanlar, bir Mezopotamyalı olarak Türk vatandaşı olduğunu iddia etmiştir. Ancak gerçekte Türklerden nefret eden bu kişi, sırf Türklerin orduyu modernleştirme çabalarını destekler gibi yaparak Nadir Han'ın pozisyonunu zayıflatıyordu. Askerî Akademide Amanullah Han'ın öğretmeni olarak görev aldığı için de onun üzerindeki etkisi büyüktü. Nadir Han ile ikisi birbirinden nefret ediyordu. Ancak daha sonra bu kişi Nadir Han tahta geçtiğinde, vatan hainliği gibi bir takım suçlamalarla yargılanarak idam edilmiştir. Poullada, **a.g.e.**, s.116-117. Ancak bir başka kaynakta Mahmud Sami daha olumlu bir portrede anlatılmıştır. Bkz: Mehmet Fazlı, **Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna** (Çev.Kenan Karabulut), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007, s.50-51. Ayrıca bazı kaynaklarda da adı Said Mahmud Efendi diye geçen bir Osmanlı subayının bu kişi olma ihtimali tüm anlatılanlar birlikte düşünüldüğünde ortaya çıkmaktadır. Bkz: Bal, **a.g.e.**, s.246. ve "The Life and Times of Amir Habibullah Khan", Afghanistan Online, (Çevirmici) <http://www.afghan-web.com/bios/detail/dhabib.html>, 1 Mayıs 2008.

etkisiyle orduda bu yönde bir değişiklik yine de yapılır. Bu amaçla yaşlı askerleri ordudan uzaklaştırmak için ilk icraat, Amanullah Han'ın tahta çıkarken ödül olarak 16 rupiden 20 rupiye çıkardığı asker maaşlarının tekrar 16 rupiye düşürülmesi olmuştur⁵⁹¹. Birçok yabancı kaynakta -ki bunların çoğu İngiliz kaynaklarıdır- ordunun güçsüzleştirilmesi faaliyetleri olarak gösterilen ve Türkiye'nin etkisi olarak yansıtılan bu yorumları ciddiye almamak gerekir⁵⁹². Bir defa burada yapılan faaliyetleri doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın amaçlarıyla örtüştürmek çok anlamsızdır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, devrimler için güçlü ve büyük bir ordunun gerekliliğine inanan bir insandı ve bunu Amanullah Han'a da Türkiye'de iken zaten söylemişti⁵⁹³. Ayrıca görüldüğü üzere Afgan ordusunda sadece Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'den gönderdiği değil, daha önceden gelmiş olan Osmanlı'nın eski subayları da vardır. Kaldı ki 1928'e kadar Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan askerî heyet gönderdiğini ve oraya ulaştığını gösteren bir kanıt da yoktur⁵⁹⁴. Tüm bu iddialar doğru kabul edilse bile; o ana kadar Afganistan'da düzenli ordu tam anlamıyla hiç olmadığı gibi, yapılan reformların sonucunu almak da herhalde bir birkaç yıl içinde mümkün olamazdı⁵⁹⁵. Neticede Afgan ordusunu yenileme çabaları Kral Amanullah Han ile Savunma Bakanı Nadir Han'ın arasını açmış ve onun ülkeden ayrılmasına neden olmuştur⁵⁹⁶.

Amanullah Han'ın yukarıda bahsedilen ve birçoğu kaçınılmaz sonunun gelmesinde de etkili olan reformları, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yaptığı yenileşme hareketleriyle çoğu yönden benzeşmektedir. Zaten Amanullah Han'ın toplumsal refleksi de beraberinde getiren kapsamlı ve hızlı yenileşme hareketlerinin birçoğu, 1928 yılındaki Avrupa ve Türkiye'yi de kapsayan uzun yurtdışı gezisinin ardından yapılmıştır.

(b) Kralın Hataları ve Yenileşme Hareketlerine Karşı Tepkiler

Afgan Tarihi'nin belki de en büyük reformcusu olan Amanullah Han'ın -ki kendisi de şahsını "Devrimci" diye tasvir eder- dramatik sonu, Büyük Avrupa

⁵⁹¹ Poullada, **a.g.e.**, s.117.

⁵⁹² Bu tür olumsuz yorumlar için bkz: Ewans,**a.g.e.**,s.96;Fletcher,**a.g.e.**,s.207. Ayrıca benzer bir yorum için bkz: Macmunn,**a.g.e.**,s.330.

⁵⁹³ Atatürk güçlü bir ordunun yanında sadık ve disiplinli bir bürokrasiye de ihtiyaç olduğunu Amanullah Han'a söylemiştir. Rasanayagam,**a.g.e.**,s.21.

⁵⁹⁴ Naci Paşa'nın görevlendirilmesi de anlaşıldığına göre zaten emir seviyesinde kalmıştır. Türkiye'nin kapsamlı personel görevlendirmesi ancak 1930'ların ortasında yoğun şekilde olmuştur.

⁵⁹⁵ Ordunun yeni sisteme göre eğitilmesi mutlaka belli bir zaman alacaktır. Burada şu gerçek kabul edilebilir: Afganistan'ın toplumsal yapısı kendisine uygulanan her yenileşmeyi çok kısa sürede kabul edecek seviyede değildir.

⁵⁹⁶ Poullada, **a.g.e.**, s.116.

Turundan sonra ülkesine dönüşünü takip eden altı ay gibi kısa süre içinde gerçekleşti. Kralı başarısızlığa iten bu etmenlerin ne/neler olduğu birçok araştırmacı tarafından çok çeşitli sebeplerle açıklanmaya çalışılsa da, genelde bunların iki noktada sonuçlandığı anlaşıyor: Birincisi Kralın kendi hataları, ikincisi de Afgan toplumunun kendi iç dinamikleridir.

Afganistan'da o dönem Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğini yapmış, kısa süre de olsa Amanullah Han'ı yakından görme fırsatı bulmuş olan Yusuf Hikmet Bayur'un kralla ilgili tespitleri ilginçtir. Bayur, Kral'ın en büyük yanlışının herkesçe kabul gören, güçlü bir orduya önem vermemesi olduğunu söylemektedir. Hatta Kral kendisi, Türkiye'den istediği askerî heyete bile güvenmemiştir⁵⁹⁷. Bir diğer hatası, güven kırıcı davranışlarıdır. Bayur'a göre Kralın bu hataları oldukça fazladır ve bir örnek olarak da şunu vermektedir: Kral olmadan önce halkın güvenini kazanmak için vergileri kaldıracacağını söylemesine rağmen aksine daha sonra arttırmıştır. Kralın bir başka hatası, artan rüşvet olaylarına karşı ilgisizliğidir. Örneğin yeni açılan okullara öğrenci almak için okul müdürleri ailelerden para aldığı gibi, bu durum daha sonra Mollaların propagandalarında kullanmalarıyla sorun olacaktır. Bir başka hatası Kralın; yapılan yeniliklerin halkın gözünde "din elden gidiyor" diye algılamasına karşı çözüm getirememesidir⁵⁹⁸.

Poullada ise reformların başarısızlığında daha çok toplumsal dinamiklere vurgu yapsa da, bununla doğrudan bağlantılı olan Kralın bir takım hatalarını da dile getirmektedir. Yazar en başta; Amanullah Han ve danışmanlarının politik yönden tecrübe eksiliğine vurgu yapıyor. Diğer bir husus, Kralın ülkesinin kendi iç dinamiklerini ve özelliklerini tanımada gösterdiği yetersizliktir. Kralın modernleşmeyi her şeye rağmen ve hatta tahtını kaybettiğinde bile düşünmesi, aslında milliyetçi ve cesur kralın bir nevi körleşmesini de göstermektedir. Öte yandan başarısız olan reformların temel sebebi, merkezi yönetim ve otorite gücünün birleşmesine karşı kabilelerin direnişinin yarattığı politik parçalanmadır. Burada da aslında Amanullah Han'ın kabileleri iyi tanımadığı görülmektedir. Çünkü kendisi kabileler üzerinde etkin bir propaganda faaliyetinde bulunamamıştır. Bir diğer sorun, toplumun iki etnik parçaya bölünmesi: Peştunlar ve Peştun olmayanlar. Bu bölünme ise kendi içinde de daha küçük parçalara bölünerek çok daha parçalı bir görünüm oluşturmaktadır.

⁵⁹⁷ Normalde resmi bir askerî heyet olmamasına karşın Bayur'un bu ifade ile kastettiği Türk Askeri Heyeti, Afgan Harp Okulunda 1926 yılında eğitim için görevlendirilen subaylar olabilir.

⁵⁹⁸ Y.Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi** (Cilt III) (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, 1987, s.595-597.

Sonuçta Afganistan bu haliyle, bir Türkiye veya İran gibi daha homojen yapı gösterememektedir⁵⁹⁹.

İslam Ansiklopedisinin Efganistan maddesinde Amanullah Han şu özellikleriyle anlatılmaktadır:”...Amanullah Han vatanını bir an evvel medeniyete kavuşturmak için, daima halk arasında dolaşıp, irşadlarda bulunmak ideali ile harekete geçmiş bir inkılapçı gibi davranıyordu. İdeal bakımdan pek kıymetli olan bu hareketlerine mukabil, idare tarzındaki ve sonradan etrafına topladığı yüksek memurları seçmedeki hataları, gerek kendisine gerekse memleket hesabına, zararlı neticeler verdi...”⁶⁰⁰. Gerçekten Amanullah Han’ın etrafındaki kişilerin yetersizliğinden öte, onların kötü niyetli çalışmaları da onun başarısızlığında belirleyici olmuştur.

Kralın reformlarına karşı toplumsal ilk tepki 1924 yılında Host⁶⁰¹ bölgesinde meydana geldi. Bu bölgede Topal Molla adında kara cahil ve softa biri tarafından dinî mahiyette bir ayaklanma çıktı⁶⁰². İsyana karşı koymaya çalışan Afgan ordusunun yetersizliği sonucu isyancılar, Logar Vadisini de geçerek Başkent Kabil’e yaklaşık 60 km. mesafeye kadar geldi. İsyancıların arasına Hindistan’da bulunan eski Emir Yakup Han⁶⁰³,’ın oğlu Abdal Kerim’in de katılması, isyana siyasi bir boyut kattığı gibi İngilizlerin işin içinde olduğuna yönelik çeşitli şüpheleri de arttırmıştır⁶⁰⁴. Daha sonra işin ciddiyetini anlayan Kral Amanullah Han, isyancılara resmi olarak savaş ilan etmeyi müteakip, çevredeki diğer kabilelerin desteğini almak için elçiler gönderdi ve iki tanede İngiliz savaş uçağı satın aldı. Rus pilotların kullandığı iki savaş uçağının isyancıları bombalaması sonucu isyan daha fazla büyümeden durdurulabildi⁶⁰⁵. İsyanın bastırılmasından hemen sonra, sorumluları başta Topal Molla olmak üzere hepsi idamla cezalandırıldı. Aslında bu isyanın dinî içerikten çok,

⁵⁹⁹ Poullada özetle reformlara karşı isyanların temel sebebini kabile tepkisine bağlamaktadır. Zaten çıkan isyanlar da aslında reformlardan etkilenmeyen kabile bölgelerinde meydana gelmiş; reformlardan daha çok etkilenen şehirli kesimde ise ciddi isyan çıkmadığı gibi, çok büyük kısmı merkezi hükümete bağlı kalmıştır. Poullada, **a.g.e.**,s.142-159.

⁶⁰⁰ Tarzi,**a.g.e.**,s.173.

⁶⁰¹ Host Vilayeti bugünkü Pakistan ile sınır olunan ülkenin doğu bölgesinde yer almaktadır. Etnik yapısı Peştunlardan oluşmaktadır.

⁶⁰² Tarzi,**a.g.e.**,s.173.

⁶⁰³ Emir Yakup Han Şir Ali’nin oğlu olup, tahtı amcasının oğlu Abdurrahman Han’a bırakmak zorunda kalmıştır. Bkz: Ek-B

⁶⁰⁴ Tarzi,**a.g.e.**,s.173. Host Vilayetinin Hindistan sınırında olması da bu tartışmaları sürekli gündemde tutmuştur.

⁶⁰⁵ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.204-205;Fletcher,**a.g.e.**,s.205. Bazı kaynaklarda da Alman Pilotların da uçakları kullandığı iddia edilmektedir. Bkz.Ewans,**a.g.e.**,s.94.

siyasi bir anlam kazanması Amanullah Han'a diğer kabile ve dinî liderlerin desteğini almada büyük bir kolaylık sağlamıştır⁶⁰⁶.

Afgan reformlarına karşı yapılan bu ilk ve ciddi toplumsal tepki sonucu Kral Amanullah Han, reformlarında bir takım geri adımlar atmak zorunda kalmıştır. Zaten isyanın getirdiği sonuç esasında muhafazakâr unsurların bir zaferidir. Bu amaçla Temmuz 1924 tarihinde toplanan Loya Jirga ile 1923 Anayasası'nda bir takım düzenlemeler yapıldı. Yapılan anayasal düzenlemelerle dinin ağırlığı belirgin bir şekilde artırılarak, devletin mezhebi de açıkça Sünni Hanefi şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca Müslüman olmayan Hindu ve Musevilerin giyimlerinin de ayırt edici şekilde olması gerektiği anayasal zorunluluk haline getirilmiştir⁶⁰⁷. Bunun yanında; Afgan toplumunda, özellikle Peştunlar'da rahatsızlık yaratan kadınlara geniş haklar tanıyan anayasal güvenceler gevşetildi. Amanullah Han'ın reformlarındaki gönülsüzce bu geri adım, onun halkın gözündeki onur ve saygınlığını da sarsmıştır⁶⁰⁸. Sonuç olarak bu isyanla birlikte halkın Amanullah Han'ın saltanatının gücüne ve sarsılmazlığına olan inancı yıkılmış ve halk arasındaki çalkantının yolu iyice açılmıştır⁶⁰⁹.

Aslında isyanın etkisi diğer boyutlarda da kendisini hissettirmiştir. Örneğin isyanın bastırılması için alınan uçaklar da dâhil toplam 5 milyon poundluk bir maliyet, yıllık Afgan bütçesinin neredeyse iki katına yakındır. Belki de en önemli etkisi, devletin çatısını zayıflatarak dört yıl sonra gerçekleşecek büyük isyanın önünü açmasıdır⁶¹⁰. Psikolojik açıdan bakıldığında ise, Kral'ın isyancılara karşı Alman pilotları tarafından kullanılan uçaklardan yararlanması çok mantıklı görünmemektedir. Çünkü bu tür iç çatışmalara "kâfirlerin" girmesi ülkede hem güçsüzlüğün simgesi hem de din düşmanlığı olarak sayılmıştır⁶¹¹. Neticede Host ayaklanması Kral Amanullah Han için "pandoranın kutusu"nu açmıştır.

Afgan Kralı Amanullah Han, isyanın da etkisiyle yavaşlayan köklü siyasi ve sosyal reformlara, kayın pederi Mahmud Tarzi'nin bütün uyarılarına rağmen ve Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de yaptığı gibi güçlü bir ordu ile merkezi idareye

⁶⁰⁶ Poullada, **a.g.e.**, s.122-123. Aslında bu Afganistan'da çok sık kullanılan bir yöntem. Yani, iktidarı ele geçirmek ya da elde tutmak için kabileleri denge politikası olarak birbirine karşı kullanmak. Bu bazen de ters tepebilmektedir. Büyük isyan sonrası 1929 yılında Amanullah Han'ın başarısızlığının sebeplerinin altında da bu yatmaktadır.

⁶⁰⁷ Özellikle de devletin mezhebinin açıkça Sünni olarak tanımlanması Şii olan Hazaralar ve diğerleri için büyük bir ayrımcılık yaratmıştı. Bkz: **a.e.**, s.123.

⁶⁰⁸ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.205; Ewans, **a.g.e.**, s.94.

⁶⁰⁹ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.231; Shahrani, **a.g.e.**, s.670-671.

⁶¹⁰ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.205-206.

⁶¹¹ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.231.

dayanmadan, 1928 yılı ikinci yarısında yeniden hız verecektir⁶¹². Bu yeni reform çabaları Kralın uzun bir yurt dışı gezisi sonrasında başlatılmıştır. Kralın 1927 Aralık ayında başlayıp 1928 Temmuz ayında biten uzun gezisi kendisinde çok daha fazla ülkesinde yenilik yapma heyecanı ve isteği yaratmıştır⁶¹³. Çünkü ilk defa ülkesini terk eden Kral Amanullah Han⁶¹⁴, Batı medeniyetini de daha yakından görme fırsatı yakalamıştır. Bu konuda Fraser-Tytler ise, asıl Türkiye ve İran'a olan son iki ziyaretin Kralın yazgısını tayin eden önemli olaylar olduğunu ifade etmektedir⁶¹⁵. Bu tespit, Afganistan gibi bu iki Müslüman ülkenin de Batılaşma ve çağdaşlaşmayı benimsemesi ve özellikle Türkiye'nin Afganistan'a nazaran çok daha ileride olmasıyla açıklanabilir. Çünkü bu durum aynı zamanda Afgan Kralına büyük bir cesaret ve istek de vermiş olmalıdır. Kral'ın kapsamlı gezisinin somut bir takım sonuçları da olmuştur. Örneğin, Avrupa'daki bir takım ülkelerle, başta Almanya olmak üzere 1 milyon Sterlini bulan silah alımı -ki bu paranın önemli bir kısmı da aslında yeni saray ve resmi binaların mefruşatına gitmiştir- gerçekleştirilmiş, hibe yollu bir miktar daha silah alınmıştır⁶¹⁶. Genel olarak Batı'nın, özelde de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Türkiye'nin ilerleyişinden derinden etkilenen ve uluslararası alanda gördüğü kabulden de cesaret alan Amanullah Han, ülkesine döndüğünde reformlarının en yoğun aşamasına geçmiştir. Bu aşama, sadece hâlihazırdaki yapısal reformları pekiştirip yaymak için değil, aynı zamanda kadınların statüsünü geliştirmek ve Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de yaptığı gibi, insanların kılık kıyafetinde sembolik değişiklikler sağlamak için toptan bir modernleşmeyi de hedef almıştır⁶¹⁷.

Kral ülkesine dönmeden önce kendisinin Avrupa turuyla ilgili bir takım görsel ve duyumsal haberler halk arasında da yayılmaya başlamıştır. Başlangıçta Kral ile ilgili alınan haberler olumluyken, daha sonra bu durum hızla değişmeye başlamıştır. Özellikle Kralın eşi Süreyya'nın açık kıyafetlerle çekilmiş gece resimleri halk arasında elden ele dolaşmıştır. Her ne kadar Kralın ülkesine döneceği aylarda

⁶¹² Bal,**a.g.e.**,s.209.

⁶¹³ Fletcher,**a.g.e.**,s.213.

⁶¹⁴ Aslında ondan önceki hiçbir Emir tahtı tehlikeye sokacak bu tür bir yurtdışı gezisine çıkmamıştır. Macmunn,**a.g.e.**,s.325.

⁶¹⁵ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.210. Benzer ve hatta daha ağır ifadeler Macmunn tarafından da dile getirilmektedir. Macmunn,**a.g.e.**,s.327. Bu tür fikirlerin genelde orada bulunmuş olan İngilizler tarafından dile getirilmiş olması ilginçtir. Bu kişiler nedense Türkiye'ye bu bağlamda bir suç yükler havasındadır. Sanki Afganistan'ın modernleşme çabaları bir hataymış gibi algılanmasına neden olan bu tür tespitler, genelde Amanullah Han'ı özelde de dolaylı şekilde Türkiye'yi sorumlu göstermektedir. Sonuç itibarıyla bu tür tespitlere iyi niyetli bir yorum olarak bakmak pek mantıklı görülmemektedir.

⁶¹⁶ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.211. Ayrıca Türkiye'den başka, İran, Mısır, Finlandiya, İsviçre ve Bolivya ile anlaşmalar yapılmıştır. Macmunn, **a.g.e.**,s.328.

⁶¹⁷ Hamşioğlu,**a.g.e.**,s.250.

alışılmadık bir sessizlik ülkede hâkim görünse de, aslında endişe verici bir bekleyiş alttan alta belirmektedir⁶¹⁸.

Kral Amanullah Han ilk icraat olarak⁶¹⁹, 29 Ağustos 1928 tarihinde memleketin her köşesinden gelen milletvekilleri, bütün vezirler(bakanlar) ve devlet erkânının katılımıyla Loya Jirga'yı topladı. On gün süren toplantıda hazırlanan reform programı onaya sunuldu ve kabul edildi⁶²⁰. Özellikle dinsel alanda önemli değişiklikler yapıldı⁶²¹. Toplumda çok büyük değişiklikler meydana getiren bu reformlarla paralel şekilde, Afganistan'ın en önemli dinsel liderleri olan Hazrat Sahib Shor Bazar(Şor Pazarlı Hazret Sahib) ve yeğeni de bir takım eylemlerinden dolayı hapse atılmıştır⁶²². Artık ülkede bu tür gelişmeler diğer gelişmeleri de tetikleyecektir. Reformlardan zaten rahatsız olan dinî liderler, eylemlerini daha da arttırarak halkı propagandayla hızla etkilemeye başladılar. Sonuçta toplumdaki bu rahatsızlık ve huzursuzluklar, 1928 yılı Eylül ayının sonlarında tüm ülkede yayılmıştır⁶²³.

(c) Türkiye'nin Amanullah Han'a Yardım Çabaları

Afganistan'da 1928 yılı sonbaharında isyan başladığında bu haber Kabil Büyükelçiliği vasıtasıyla Ankara'ya 21 Kasım 1928 akşamı ulaştırılır. O gece yarısı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan kabine, Afganistan'a daha yeni gönderilmiş olan Kazım (Orbay) Paşa⁶²⁴ komutasındaki askerî heyete acil bir talimat gönderme kararı alır⁶²⁵. Aslında Kazım Paşa'nın Afganistan'a esas gitme sebebi, ülkesinde önemli devrimler yapan Amanullah

⁶¹⁸ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.210-211. Bu fotoğrafların Hindistan sınırından girmiş olması, aslında bu işte İngilizlerin parmağı olduğu gerçeğini de göstermektedir. Bayur,1987,s.599.

⁶¹⁹ Aslında Loya Jirga'dan önce eylemsel bazı bir takım icraatlar Kral tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin; Kabil'in Batı tarzında dizayn edilen bölgesi Pagman'daki yapılan bağımsızlık günü kutlamalarında kadınların başı kapalı gelmeleri yasaklanmış, kadın ve erkeklerin batı tarzı giyinmeleri istenmiştir. Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.212;

⁶²⁰ Tarzi,**a.g.e.**,s.174. Bu evrede yapılmaya çalışılan reform programlarını EK-A'da görebilirsiniz. Fraser-Tytler eserinde 1000 kişinin katıldığı bu toplantıyı ilginç bir şekilde tasvir etmektedir. Toplantıda bulunanları, asıl unsurlarından farklı olarak toplum kurallarına uymayan rahipler sınıfı gibi tasvir etmektedir. Çünkü toplantıya katılanlar mutsuz ve umutsuz şekilde Amanullah Han tarafından zorla giydirilen Batı kıyafetleriyle bulunuyorlardı. Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.212.

⁶²¹ Mollaların eğitimi, Gazi(Kadı) okulu, laik hukuk okulu, vakıfların kapatılması, orduda pir ve mürid sisteminin kaldırılması gibi, toplumda dinî liderlerin etkinliğini azaltmaya amaçlayan reformlardır. Poullada,**a.g.e.**,s.125-126.

⁶²² Hazrat Sahib Shor Bazar ve yeğeni, Kralın yenileşme çabalarını ve bu yöndeki eylemlerini İslam'ın temel ilkelerine aykırı diye karşı çıkarak halk arasında imza topluyordu. Bkz: Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.213. Hazrat Sahib Shor Bazar, Mucadidi ailesinin lideri ve ülkenin önemli ve bilgili bir dinî lideridir. Aynı kişi 1923 yılında da yeni anayasayı "komünist yayını" diye yere atmıştır. Ewans,**a.g.e.**,s.93. Örnekleri Batıda olan yeniliklere "komünist" nitelikleri yakıştırılmasının da manidar olduğu değerlendirilmektedir.

⁶²³ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.213.

⁶²⁴ Kazım Orbay ve ekibinin 21 Ekim 1928 de Afganistan'a ulaşmıştır. Bkz: Vahip Dursun, "Türkiye Afganistan İlişkileri"(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.75.

⁶²⁵ Şimşir,2002,s.222.

Han'ın ihtiyaç duyacağı kuvvetli bir ordunun hazırlanmasıdır⁶²⁶. Afganistan ile 1928 yılı Mayıs ayında imzalanan antlaşmada da askerî heyetler gönderilmesi 1921 antlaşmasında olduğu gibi bir kez daha garanti altına alınmış bulunuyordu. Ayrıca Amanullah Han bu heyeti kendisi özellikle istemiştir. Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliği vasıtasıyla Kazım Paşa'ya ulaştırılan ve Mustafa Kemal Paşa'nın kesin talimatını içeren mesaj şu şekildedir⁶²⁷:

“...Türk zabitleri irticaa karşı Kralın emrile Türk vatanını müdafa edebilen hayatlarını ortaya koyarak vazife ifasile mükelleftirler. Ailelerin kaçırılması için bahs ettiğiniz müracaat katiyyen doğru olmadığı gibi böyle bir arzunun hiss edilmesi bile caiz değildir. **Afganistan politikamızın istikrarı zabitanımızın bu hadisede fedakarlık ve muvaffakiyetlerine bağlıdır.** Zabitanımıza vazifelerini Hükümet adına emrediniz. Kraldan mülakat isteyiniz ve gayet metin ve cesaret verici bir tavr ile zabitanımızın hayatlarıyla kendisini müdafaaya hazır olduklarını söyleyiniz ve alacağınız cevabı bildiriniz.”

Mesajın içeriğinin çok şey ifade ettiğini söylemek mümkün. Dikkat çekici en önemli husus; askerî heyete kendi hayatları pahasına Kral Amanullah Han'ı korumaları yönünde verilmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın kesin talimatıdır. Mustafa Kemal Paşa sanki Anadolu'nun herhangi bir köşesini isyancılar tarafından korur gibi, Afganistan'ı isyan eden kabilelere karşı korumayı düşünmektedir. Bu önemli destek teşebbüsü muhtemelen; Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han'a karşı olan kişisel bir dostluğunun çok ötesinde, Afganistan'ın modernleşmesine verdiği önemin ve kültürel değerler temelinde Türkiye'nin bir parçası olarak görmesinin bir sonucu olmalıdır.

Bir diğer husus ise; Mustafa Kemal Paşa'nın Kralın ailesini her ne olursa olsun Başkent Kabil'de tutma düşüncesidir. Kabil Büyükelçiliğinden gelen mesajdan anlaşıldığına göre Kral Amanullah Han'ın, daha isyanın ortasında iken ailesini ülkeden kaçırmaya yönelik planları vardır. Gerçekten de Kral, ailesini bir süre sonra Başkent Kabil'den gönderecektir⁶²⁸. Kralın ailesini Afganistan'dan göndermenin halkta nasıl olumsuz bir psikolojik etki yapacağını daha baştan gören ve bunu önlemeye çalışan Mustafa Kemal Paşa ile bu hatayı yapan Kral Amanullah Han arasındaki bir başka önemli liderlik farkı da ortaya çıkmış oluyordu. Aslında iki lider arasındaki farkları ortaya koyan bir çalışma yapılırsa, çıkacak sonuç Amanullah Han'ın başarısızlığının nedenlerini de tam anlamıyla ortaya koyacaktır.

⁶²⁶ Saray, 1997, s.200.

⁶²⁷ Şimşir, 2002, s.222-223.

⁶²⁸ Aralık ayında yabancı diplomatların tahliyesi ile birlikte bu olay gerçekleşmişti.

Mustafa Kemal Paşa aynı gün(21/22 Kasım 1928) bir de Amanullah Han'ın bizzat kendisine bir mesaj göndermiştir: Mesaj şu şekildedir: "...Son günlerde Zatı Şahanenizi muztarip eden bazı ahval ve hâdisattan haberdar oldum. Eğer vaki ise **öz kardeş** bildiğim sizin istirabınızı (muhtemelen 'ıztırabınızı' olacak) tahfife meder (muhtemelen 'medar' olacak) olacak noktai nazarlarımı bildirmek üzere beni serian hakikatten haberdar ediniz. Orada bulunan ve yolda emrinizi iltihak etmek üzere olan bilcümle Türk ümera ve zabitanı sizin için fedayı hayat emrini almışlardır. Büyük alaka ile cevabınıza intizar ederim kardeşim."⁶²⁹. Mesajda açıkça Mustafa Kemal Paşa Amanullah Han'dan kendisiyle irtibatı kesmemesini istiyor ve gönderdiği askerî birliğin neden orada bulunduğunu kendisine de açıklıyordu.

Ne var ki, Türk Askerî Heyeti Başkent Kabil'e ulaştığı sıralarda Amanullah Han şehri terk etmek üzeredir. Neticede burada pasif ve verimsiz kalan Türk Askerî Heyeti hiçbir şey yapamadan Türkiye'ye geri dönmek zorunda kalmıştır⁶³⁰. Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han'ı iktidarda tutabilmek için gösterdiği bu çabalar sonuçsuz kalsa da, iki liderin derin dostluğunu göstermesi bakımından önemli bir olaydır. Zaten Amanullah Han sürgün yaşadığı hayatı boyunca Mustafa Kemal Paşa ile diyalogu devam ettirecek ve birkaç defa da Türkiye'ye kendisini ziyarete gelecektir. En sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın ölümünden sonra cenazesine katılacaktır⁶³¹. Kayınpederi Mahmut Tarzi de İstanbul'a yerleşmiş ve kendisine her ay 400 Lira aylık bağlanarak geçimini sürdürmesi sağlanmıştır⁶³².

(ç) Becçe-i Saka'nın Kabil'i Ele Geçirmesi ve Amanullah Han'ın Devrilmesi

Kral Amanullah Han'ın Avrupa turundan hemen sonra süratle, tabir yerindeyse "yangından mal kaçırır gibi" gerçekleştirdiği reform hareketleri, sonunda çeşitli sebeplerle zaten gerilmiş olan toplumda büyük bir boşalmayı ortaya çıkarmıştı. Domino etkisi gibi, 14 Kasım'da ülkenin doğu bölgesinde yer alan Şinvari kabilesinin isyanı hızla diğer kabilelere de yayılmaya başlamıştır⁶³³. Celalabat'daki

⁶²⁹ Şimşir,2002,s.223.

⁶³⁰ Özgiray,**a.g.e.**,s.1125.

⁶³¹ Şimşir, 2002, s.225.

⁶³² BCA, T:29.12.1929, F.K:30.1.0.0, Y.N:1.5.33.

⁶³³ Fraser-Tyler,**a.g.e.**,s.214. Poullada'ya göre: Mollaların büyük bir çoğunluğu isyana dinî olarak onay verdiler; hükümete ve krala karşı etkili bir propaganda kampanyası başlattılar. Dinî sembol ve söylemleri de, dinsel yanı olmayan menfaatlerini savunmak için kullandılar. Onların fanatizmi aslında dinî olmayıp, tamamen kendi ekonomik ve politik çıkarları içindir. Propagandacılar olarak, hükümetin etkisiz ve yetersiz teknik araçlarının denk olmadığı halk ile doğrudan bir iletişim kanalına sahiptiler. Kral Amanullah Han kâfir ve Avrupa'da domuz yiyerek ve içki içerek pislenmiş olmasının bir sonucu olarak delirmiş olduğu ilan edildi. Onun modernleşme programı, özellikle kadınların kendilerini açmasına zorlayan ve koca ve babaların otoritesini reddettiren tedbirler, İslam'ın prensiplerini ihlal olarak ilan edildi. Bkz.:Poullada,**a.g.e.**,s.129.

Kralın Sarayı ile İngiliz Konsoloslugu isyancılar tarafından yerle bir edilmiştir. Ülkenin doğu bölgesi çok geçmeden hükümetin kontrolünden çıktı. Bütün bu gelişmelere rağmen Kral Amanullah Han, isyancılara karşı tedbir almakta isteksiz davranmıştır⁶³⁴. Türk ve Sovyet Elçilik yetkililerin askerî güç kullanma yönündeki ısrarına⁶³⁵ karşın Kralın bu konudaki çaresizliği dikkat çekicidir. İşin aslı savaşıacak ordunun durumu da pek iç açıcı değildir. Toplumun her kesiminde olduğu gibi, orduda da Krala karşı genel bir memnuniyetsizlik havası hâkimdir. Sanırız bu havayı yansıtan bir örnek, Mustafa Kemal Paşa'nın Afganistan'a gönderdiği Kazım Paşa ve Türk Askerî Heyetinin Kabil'deki askerler ile arasında geçen bir diyalogdur. O günlerin Kabil Büyükelçisi Hikmet Bayur'un aktardığı olay şöyledir: "Bir gün önce Kabil'e varmış olan Türk askerî heyeti, henüz işe başlamıştı ve onun başı olan Kazım Paşa Kabil'in az ilerisinde cepheyi teftişte idi. O, Kralın kaçışını askerlere 'Emiriniz kaçtı, siz kimin için savaşıyorsunuz?' diye demeçler veren mollaların sözlerinden öğrenir ve başkente döner."⁶³⁶ Görüldüğü gibi Kral kaçmış ancak askerlerde bu duruma karşı pek bir tepki yoktur.

Güneyde hızla büyüyen bu tehdiye karşı, olayın ciddiyetini neden sonra kavrayan Amanullah Han diğer kabilelerden beklediği yardımı sağlayamadığı gibi⁶³⁷, bu sefer de ülkenin Kuzey bölgelerinde yeni bir isyan hareketi başlamıştır. Kûhistan bölgesinde eşkıyalık yapan Beççei Saka⁶³⁸ takma isimli bir haydut etrafına topladığı birkaç yüz kişiyle Başkent Kabil'e saldırıya geçmiştir. Burası güneye göre daha tehlikeliydi; çünkü Başkente mesafesi çok daha yakındı. Beççei Saka'nın Başkent Kabil'e yönelik saldırılarıyla orada bulunan yabancı elçilik görevlileri İngilizlerin

⁶³⁴ Çünkü Amanullah Han bu tür olayların ülkesinde çok sık yaşandığını düşündüğü için sıradan bir olay gibi gördü. Fletcher, **a.g.e.**, s.216. Bu yanlışı yakın çevresinin değerlendirmesi olarak görmek de mümkün. Çünkü Amanullah Han'ın çevresindeki kişilerin yetersizliği çok net bilinmektedir.

⁶³⁵ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.214.

⁶³⁶ Bayur, 1987., s.602.

⁶³⁷ Kışın meydana gelen bu isyanda diğer kabileler savaşımaya çok gönüllüdür. Çünkü önemli miktarda kan dökmeye karşılık, elde edecekleri ganimet çok az olacaktı. Fletcher, **a.g.e.**, s.216. Kralın güneydeki isyancılara karşı daha sonra gönderdiği yetersiz ve bir o kadar da beceriksiz askerleri gerekli başarıyı da gösterememiştir. **a.y.**; Tarzi, **a.g.e.**, s.174.

⁶³⁸ Asıl adı Habibullah Kalakani'dir ve Beççei Saka ismi babasının suçuluk yapması nedeniyle "su taşıyıcısının oğlu" anlamında konmuştur. Kendisi daha önce Cemal Paşa'nın kurduğu numune alayında da onbaşı olarak askerlik yapmış, daha sonra disiplinsizlik nedeniyle hapse atılmıştır. Hapishaneden kaçarak Peşaver'e yerleşmiştir. Bir süre orada kaldıktan sonra Kuhistan bölgesine gelen Saka, Amanullah Han Avrupa turunda iken eşkıyalığa başlamış ve görevlilerin beceriksizliği yüzünden yakalanamamıştır. Etrafına topladığı adamlarla Hindikuş üzerinde kervanlara saldırarak büyük bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Ayrıca halk arasında fakir Taciklere yardımı, iyi atıcılığı ve korkusuz cesareti nedeniyle bir çeşit "Afgan Robin Hood"u gibi de görülüyordu. Tarzi, **a.g.e.**, s.174; Fletcher, **a.g.e.**, s.217; Poullada, **a.g.e.**, s.172. Afgan tahtına geçtikten sonra Büyükelçi Hikmet Bayur ile de görüşmüş olan Beççei Saka, Büyükelçi Bayur'da bırakmış olduğu intiba genel hatları şu şekildedir: "...Aydın üçünde Emir ile bir mülakat yaptım. Mumaileyh tabii cahil olmakla beraber oldukça zeki ve kurnazdır. Defaten muhababının celbi kalbine çalıştığı hissediliyor. Kendisinin şimal ve cenupta aynı komşularımız olduğunu bilmediğini müşahade ettim. Mülakat esnasında bir çok defa din ve mezheplerimizin aynı olduğunu tekrar etti, Hulasatan mumaileyh coşkun fakat şuurlu azmi en göze çarpan sıfatıdır...." Bkz: BCA, T:25.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.21.

sağladığı bir uçakla birkaç gün içinde tahliye edilmiştir⁶³⁹. Türk Büyükelçiliği ise Başkent Kabil'de kalmaya devam etmiştir⁶⁴⁰. Beççei Saka'nın saldırılarının devam ettiği günlerde Kral Amanullah Han 1929 yılı Ocak ayının ilk haftası, toplumda gerileme neden olan bütün reformları askıya aldığını ve mollaların isteklerine razı göstereceğini açıkladı⁶⁴¹. Ancak bu çok geç kalmış bir karardı ve Beççei Saka sonunda 14 Ocak 1929 tarihinde Kraliyet ordusunu yenerek Kabil'e girdi⁶⁴². Bu sırada da Kral Amanullah Han tahtı kardeşi İnayetullah Han'a bırakarak Kandahar'a kaçmıştır⁶⁴³.

Amanullah Han Kandahar'da kaldığı birkaç aylık süre içerisinde Başkent Kabil'i ele geçirmek için çabalasa da, sonunda bu mücadeleyi bırakarak Hindistan üzerinden eşi ve ailesiyle birlikte İtalya'ya gitmiştir⁶⁴⁴. Aslında çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre Amanullah Han'ın Habibullah Kalakani'yi, namı diğer Beççei Saka'yı Kabil'den atması ve tekrar iktidara geçmesi muhtemel iken, birden bire savaştan vazgeçmesi son derece dikkat çekici bir gelişmedir⁶⁴⁵. Belki de Amanullah Han bundan sonra kendisi için ülkesinde bir gelecek görmediği için bu kararı vermiş olabilir.

⁶³⁹ Fraser-Tyler, **a.g.e.**, s.215-216; Macmunn, **a.g.e.**, s.331. Bu tahliyeye Kralın bütün ailesi de katılmıştır. Poullada, **a.g.e.**, s.175.

⁶⁴⁰ Bu esnada İran ve Sovyet elçilik heyetleri ise maslahatgüzarı seviyesinde temsil edilmiştir. Yani Afganistan'da neticede sadece üç ülkenin elçiliği (Türkiye, İran, Sovyetler Birliği) bir şekilde faal kalmıştır. Bayur, 1987, s.605.

⁶⁴¹ Fraser-Tyler, **a.g.e.**, s.216; Macmunn, **a.g.e.**, s.332. Ayrıca daha önce tutuklanan Hazrat Sahib Shor Bazaar da serbest bırakılmıştır.

⁶⁴² Tacik liderin Başkent Kabil'i düşürünceye kadar birkaç denemesi başarısızlıkla sonuçlansa da, her defasında daha büyük kuvvetlerle saldırarak sonunda bunu başarmıştır. Güneydeki isyana kıyasla Kuzeyden saldıran Habibullah Kalakani'nin saklandığı yerin Kabile 35-40 km. mesafede yer alması ona önemli bir taktik üstünlük sağlıyordu. Bir de arazinin kış şartlarında ona sağladığı katkı daha da büyüktü. Dikkat çekici bir husus da Fletcher'in eserinde görmekteyiz. Amanullah Han'ın Güneydeki isyanı bastırma adına diğer kabilelerden destek sağlamak için yaptığı çağrıya uyan Habibullah, Kabil'e gelerek buradan yeterince silah ve mühimmat aldığı gibi, Başkent'in zayıflığına da görme fırsatı bulmuştur. Fletcher, **a.g.e.**, s.217.

⁶⁴³ Macmunn, **a.g.e.**, s.332-333. Kral Büyük Avrupa Turu esnasında İngiltere'den aldığı Rolls Royce marka aracı ile gece karanlığından da yararlanarak kaçmıştır. Beççei Saka'nın adamları tarafından takip edilen ve neredeyse yakalanacakken zamanında Kandahar'a geçebilmiştir. Fletcher, **a.g.e.**, s.218; Fraser-Tyler, **a.g.e.**, s.216; Tarzi, **a.g.e.**, s.174.

⁶⁴⁴ 25 Mayıs 1929 tarihinde Hindistan'a geçtiğini görüyoruz. Tarzi, **a.g.e.**, s.175.

⁶⁴⁵ Aslında bu esnada Moskova Elçisi Gulam Nabi Çarkı'nın Kuzey bölgesindeki kabilelerden oluşan ve söylentilere göre Sovyetlerin de desteğini alan bir ordu ile Kabil'e yürümüşü. Ne var ki bu ordu ilerleyen zamanda başarısız olacaktır. Bunun yanında Amanullah Han kendisi de, hazırladığı bir ordu ile Kabil'e yaptığı saldırıyı yarıda bırakarak Kandahar'a geri çekilmiştir. Muhtemelen bu gelişmede Amanullah Han'ın Nadir Han ile yaptığı bir görüşmenin olumsuz sonuçlanması etkili olmuş olabilir. Çünkü Nadir Han ve kardeşleri isyanı duyar duymaz Avrupa'dan gelerek mücadeleye başlamış bulunuyordu. "Efganistan, **a.g.e.**, s.175; Fraser-Tyler, **a.g.e.**, s.217-218. Bunun yanında Amanullah Han'ın önemli bir Peştun kabilesi olan Gilzayları kızdıran bir hareketi de vardır. Hazaralar gibi Gilzayların tarihi düşmanını Amanullah Han'ın yardımı çağırması Gilzayları kızdıran büyük bir hatadır. Neticede bu durum Amanullah Han'ın işini epey zorlaştırmıştır. Poullada, **a.g.e.**, s.185-186. Bazı kaynaklarda da kendisine suikast yapılacağı yönünde dedikodular yüzünden inancını yitirmiş olabileceği iddia ediliyor.

İnayetullah Han daha fazla dayanamayarak 17 Ocak 1929 tarihinde Habibullah Kalakani'ye tahtı bırakmak zorunda kalmıştır⁶⁴⁶. Afgan tarihinde bir ilk gerçekleşmekteydi; çünkü Afgan tahtına ilk kez Tacik asıllı biri geçmişti. Tacik lider Habibullah, Gazi⁶⁴⁷ unvanını alarak iktidara geçmişti, ancak bu durumu Peştun kabilelerin uzun süre kabullenmesi çok zor olacaktır. Zaten Beççei Saka da iktidara gelir gelmez sert uygulamalarıyla toplumda rahatsızlık vermeye başlamıştır⁶⁴⁸. Diğer taraftan da hanedan soyundan gelen Musahiban ailesinin üç ferdi⁶⁴⁹ Doğu'dan mücadeleye başlamış bulunuyordu. Yani, Habibullah'ın uzun süre iktidarda kalacağı bu gelişmelerle birlikte artık çok daha şüpheli görünüyordu. Zaten Türkiye de dâhil birçok ülke yeni yönetimi tanımakta istekli davranmamıştır⁶⁵⁰.

Amanullah Han'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin örnek olarak ülkesinde iyi niyetle yaptığına şüphe duyulmayan reformları ve kendisinin on yıllık iktidarı, ülkede hızla yayılan isyanla birlikte sonlanmıştır. Bu olayların toplumsal, siyasi, ekonomik, bölgesel ve psikolojik sebeplerini ve sonuçlarını izah etmek tek başına ayrı bir çalışma konusu olacak kadar geniş olduğu için burada uzun uzun tartışmak anlamsız olacaktır⁶⁵¹. Ancak çoğu yönüyle Türkiye'yi ve onun önderi olan Mustafa Kemal Paşa'yı örnek aldığına şüphe duyulmayan⁶⁵² Amanullah Han'ı bu bağlamda kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda Mustafa Çokay'dan alıntı yapan Hamşioğlu, Amanullah Han'ın temel hatalarını şöyle özetlemektedir: "...Amanullah, Gazi Mustafa Kemal'in adımlarını takip etmek istedi, fakat unuttuğu bir şey vardı; o da Türklerin yüzyıllardır Avrupa'nın kültür dünyasıyla iç içe olduğu ve Türkiye'nin yönetici sınıfının çok uzun zaman önce zaten Avrupalılaştığı idi. Amanullah, aynı şekilde, Türkiye'de kabile rejiminin olmadığını unutmuştu ve Türkiye Afganistan'a oranla çok daha düzenli merkezleşmiş gücün örgütlenmesine sahipti -ki bu da Afganistan'da yoktu. Mustafa Kemal'in sadık ve liderine gönülden

⁶⁴⁶ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.216; Macmunn, **a.g.e.**, s.333.

⁶⁴⁷ Beççei Saka, yaptığı reformlar nedeniyle "kafir" sayılan Amanullah Han'a karşı savaştığı için kendisine "Gazi" unvanını veririr. Şimşir, 2002, s.224.

⁶⁴⁸ Ewans, **a.g.e.**, s.99. İddialara göre Amanullah Han Kandahar'a giderken kraliyet hazinesinden arta kalanı yanında götürdüğü için Tacik lider Beççei Saka'ya pek birşey kalmamıştır. Fletcher, **a.g.e.**, s.218.

⁶⁴⁹ Eski Savunma Bakanı Nadir Han, kardeşleri Haşim Han ve Şah Veli Han'dır.

⁶⁵⁰ Poullada, **a.g.e.**, s.188-189; Tarzi, **a.g.e.**, s.175. Büyükelçi Hikmet Bayur'un Türkiye'ye gönderdiği bir raporu Beççei Saka'nın kendi saltanatını tanıtmaya gayretleri içine girdiğini gösteriyor. Raporda Büyükelçi Türkiye'nin yeni yönetimi tanınması gerektiğini belirtirken şu argümanları dile getiriyor: "...Bu heyet memleketimize de gelirse arz ettiğim esaslar dahilinde kabul edilmelerine taraftar olduğumu arz ederim.(...) Dost Afgan memleketinden gönderilen her heyetin bizim samimi bir misafirimiz olmasını tabii addederim.. Bu sebeple şimdiki Emir veya herhangi bir kimse tarafından da gönderilse kabul etmeliyiz.(...) Çünkü istiklaline sahip bir memleketin hususatı dâhiliyesine müdahale düşünülemez..." Bkz: BCA, T:11.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.20. Büyükelçinin bu önerisinin Atatürk'ün görmek istediği Afganistan ile uyumsuzluğu da ortadadır. Çünkü Beççei Saka Afganistan'ı Atatürk'ün düşündüğü şekilde yönetecek vasıfta bir kişi değildir.

⁶⁵¹ Bu konuda Hamşioğlu'nun doktora tezinin ilgili bölümleri modernleşme bağlamında yeterince aydınlatıcıdır. Hamşioğlu, **a.g.e.** Ayrıca Poullada'nın eseri Amanullah Han Dönemini, o günleri görmüş ve yaşamış halkın da katkısı ile güzel bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz: Poullada, **b.a.**

⁶⁵² Yabancı birçok araştırmacı bu konuya özellikle vurgu yapmaktadır.

bağlı bir ordusu vardı. Bu Afganistan'da asla varolmayan bir şeydi. Burada, bir yanda Afganları, birleşik tek bir siyasi organizma ve bütünleşmiş tek bir millî-devlet gibi gören bir Reformcu-Kral; diğer yanda ise devlete ancak kabile çıkarları açısından yaklaşan ve "kutsal Şeriat" ilkelerini koruyan Afgan kabileleri vardı..."⁶⁵³. Shahrani ise Afganistan'daki gelişmelerin bazılarını önemli sosyo-politik reformlar olarak değerlendirmekte, genelde de Kemal Atatürk Türkiye'si'nin ve Rıza Şah İranı'nın yüzeysel taklitleri olarak görmektedir⁶⁵⁴. Aslında reformların daha başlangıcında, Loya Jirga'ya katılan herkesin baştan aşağı Batı tarzı giyinmesi bile, Kral Amanullah Han'ın modernleşme düşüncesinin temelinde yatan zihniyeti tam olarak kavrayamadığını; modernleşmekten Büyük Avrupa Turu⁶⁵⁵ sırasında gördüğü Batı'nın şekli unsurlarını anladığı anlaşılmaktadır⁶⁵⁶. Tüm bu değerlendirmeler ışığında; Amanullah Han reformlarının her ne kadar Batıcı bir nitelik taşımasına rağmen başarısızlığında, temelde emperyalizme karşı kazandığı "Büyük Zafer" ve onun reformlarıyla ezilen tüm Doğu ulusları için örnek oluşturabilecek Mustafa Kemal Atatürk'ün çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin örnek alınması nedeniyle karşı çıkılan Amanullah Han yönetimine yönelik ayaklanmaya ön ayak olduğu şüpheleri ortada olan İngiltere'nin katkılarının da eklenebileceği kıymetlendirilmektedir.

Şüphesiz hedef olarak Atatürk ve Türkiye'yi örnek alan, hatta çağdaşlaşmada Türkiye'nin önüne geçmeye çalışan ve bunu söylemlerine ve eylemlerine de yansıtan Amanullah Han, 1929 yılı ilkbaharından itibaren bir devlet başkanı değildir. Bundan sonra Atatürk'le dostluğunu sıradan bir insan olarak ölene kadar samimi bir şekilde sürdürecektir. Ancak sonuçta Afganistan'da artık Amanullah Han ve dönemi yoktur; onun şaşırtıcı reformları yerini daha sakin ve ılımlı uygulamalara(ileriki bölümlerde inceleneceği üzere) bırakmıştır. Elbette bu sakin ve ılımlı uygulamalar, gerçekte Afganistan'da bir geriye gidişi de beraberinde getirecektir.

b. Nadir Şah Dönemi ve İlişkiler

Amanullah Han'ın devrilmesinden sonra Afganistan'da artık yeni bir dönem başlamıştır. Musahiban ailesi artık 1973 yılına kadar Afgan tahtının yeni sahibidir. Nadir Şah Dönemi Afganistan'da tam bir huzur ortamı yaratmasa da, halk en

⁶⁵³ Hamşioğlu, a.g.e., s.274.

⁶⁵⁴ M. Nazif Shahrani; "State Building and Social Fragmentation in Afghanistan", Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, aktaran Hamşioğlu, a.g.e., s.25-251.

⁶⁵⁵ Aslında Amanullah Han'ın gezisinde sadece Avrupa ülkeleri olmasa da bu kullanım daha yaygındır. Bazı kaynaklarda sadece Büyük Tur diye de kullanılmaktadır. Bizce Amanullah Han'ın düşünce yapısını ve olayları şekillendirmesi bağlamında, genelde Avrupa'yı özelde de Türkiye Cumhuriyeti'ni vurgulamak yerinde olacaktır.

⁶⁵⁶ Hamşioğlu, a.g.e., s.251.

azından acımasız ve cahil Beççei Saka'dan kurtulmuştur. Ancak Nadir Şah'ın yönetimdeki sert uygulamalarıyla birlikte Amanullah Han taraftarlarıyla yaşadığı sürtüşme, ülkede gerginliği sıcak tutacaktır. Diğer taraftan Nadir Şah'ın nispeten geriye dönük reform çabaları da- ki bunların çoğu Amanullah Han'ın yaptığı reformların kaldırılmasıdır- bir yandan devam edecektir.

Türkiye bu dönemde Afganistan ile Amanullah Han dönemine kıyasla daha mesafeli bir ilişki içinde olacaktır. Amanullah Han'ın başarısızlığı Mustafa Kemal Paşa'da bir hayal kırıklığı yaşattığı gibi, Nadir Şah'ın geriye gidişi çağrıştıran uygulamaları da onda yeni Afgan liderine karşı bir şüphe uyandırmıştır. Ancak Nadir Şah'ın ülke şartlarına göre hareket ettiği gerçeği ve onun Mustafa Kemal Paşa'ya yaklaşma çabaları soğuyan ilişkileri tekrar canlandıracaktır.

(1) Nadir Şah'ın Tahta Çıkış Süreci ve Yaşanan Olaylar

Beççei Saka'dan tahtı geri alma mücadelesine atılan Nadir Şah, Kral Amanullah Han ile aynı soydan gelmektedir⁶⁵⁷. Nadir Şah doğduğu 1880 yılından 1905 yılına kadar kardeşleri ve ailesiyle birlikte Hindistan'da yaşamıştır. Demir Emir Abdurrahman Han'ın ölümünden sonra ailesiyle birlikte Afganistan'a gelerek orduya katılmıştır. Emir Habibullah Han'ın yanında başkomutanlığa kadar yükselmiştir. Üçüncü Afgan İngiliz Savaşı'nda üç koldan saldırının başarılı olduğu tek cephenin komutanı olması nedeniyle halk arasında büyük bir üne de sahiptir⁶⁵⁸. Amanullah Han Dönemi'nde Savunma Bakanlığı yaparken özellikle askerî reformlara karşı olması nedeniyle Kralla ihtilafa düşmesi yüzünden Paris Büyükelçiliğine gönderilmişti⁶⁵⁹. Beş yıl ülkesinden uzak kalan Nadir Şah ve kardeşleri, şimdi ülkenin yönetimini bir Tacik'in elinden alma çabası içindeydi.

Beççei Saka bu arada Amanullah Han'ın ülkeyi terk etmesi üzerine Kandahar'a yaptığı saldırıda başarılı olmuş; burasını da ele geçirmişti. Daha önce kuzeyden gelen tehdidi bertaraf eden Tacik lider, güneydeki tehdidi de bertaraf ettiğine göre doğuda tek bir tehdit kalıyordu: Nadir Şah ve kardeşleri⁶⁶⁰. Ancak Beççei Saka'nın saltanatı çok uzun sürmedi. Nadir Şah'ın aylar süren saldırıları

⁶⁵⁷ Payanda Han'ın soyundan gelen Barakzaylar'ın soy ağacı için bakınız. EK-B.

⁶⁵⁸ Bayur,1987,s.609.

⁶⁵⁹ Aslında anlaşıldığına göre Nadir Şah'ın hasımları için bu gelişme beklenen bir gelişmeydi. Çünkü Amanullah Han'ın çok güvendiği, ancak güvenilmeyecek bir kişi olan Muhammed Veli Han'ın Nadir Şah'ın yerine Savunma Bakanlığına geçmesi de bunu göstermektedir. Neticede Amanullah Han'ın çevresindeki bir takım düzenbaz kişilerin çabaları ile Nadir Şah kendisini ülkesinin dışında bir görevde bulmuştur. Poullada,a.g.e.,s.116-118.

⁶⁶⁰ Tarzi,a.g.e.,s.175;Fletcher,a.g.e.,s.219.

karşısında sonunda yenilerek Başkenti terk etmiştir. Nadir Şah da 16 Ekim 1929 tarihinde Başkente kabile üyelerinin ve şehirli halkın büyük sevinç çılgınlıkları ve alkışları arasında girmiştir⁶⁶¹. Aynı gün Saray'da yaptığı büyük toplantıda kendisine Afgan tahtı verilerek ülkede yaklaşık dokuz aydır süren kaos ortamı kısmen sona eriyordu. Beççei Saka da bir şey yapılmayacağına dair kendisine söz verilmesi üzerine teslim olmuş, ancak yinede idam edilerek isyanın cezası ödetilmiştir⁶⁶². Artık ülkenin ve tahtın yeni hâkimi Musahiban kardeşlerdir⁶⁶³. Ancak ortada temel bir sorun vardır: Beççei Saka kısa sürede hazineyi tükettiği gibi, ülkede düzeni sağlamak için ne bir ordu ne de polis teşkilatı vardır. Bir de işin kötüsü zaferde büyük etkisi olan birkaç bin kabile üyesi için söz verilen ödüller karşılanamadığı için, Başkent Kabil'in yağmalanmasına seyirci kalmaktan başkada bir şey yoktur⁶⁶⁴.

Nadir Şah'ın tahta çıkış anında yaşanan bir olay, kendisinin Türkiye'ye verdiği değeri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Nadir Şah Kabil'e girdiği gün topladığı büyük meclise⁶⁶⁵, isyan esnasında ülkede kalmış olan Türkiye, İran, Sovyetler Birliği Büyükelçilik Heyetlerini de çağırmıştır. Bizzat toplantıya katılmış olan Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Y.Hikmet Bayur, eserinde Nadir Şah'ın tahtı kabul etme olayını şu şekilde aktarmaktadır: "Toplantıda bulunanlardan bazıları Nadir Han'ın tahtı kabul etmesini kendisine teklif ederler. O, tereddüt gösterdikten sonra ön sırada bulunan elçilik heyetlerinden Rus işgüderini kendisinin bulunduğu yüksek yere çağırır ve ona 'Türk Büyükelçisi ne diyor, ona sorar mısınız?' der. İşgüder gelip sorunca (konuştukları dil İngilizce idi) Türk Büyükelçisi şu ünlü Latince sözü ile karşılık verir: 'Vox populi, vox dei' yani 'Halkın sesi, Allah'ın sesi'. İşgüder gidip bunu Nadir Han'a söyleyince o da: 'tahtı kabul ettim' der ve büyük bir alkış kopar."⁶⁶⁶. Nadir Şah'ın Afgan tahtını adeta Türk Büyükelçisi'nin onayıyla almış görüntüsü vermesi, üzerinde önemle durulması gereken birçok ayrıntıyı ortaya çıkarmaktadır. Bir defa bu onay alma süreci bile Türkiye'nin Afganistan üzerindeki nüfuzunun ulaştığı boyutu göstermesi bağlamında çok önemlidir. Genç Türkiye Cumhuriyeti kısa sürede Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde bir başka ulusun kaderinde karar verir konuma gelmiştir. Bu aynı zamanda Nadir Şah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya güzel bir

⁶⁶¹ Tarzi,**a.g.e.**,s.175;Fletcher,**a.g.e.**,s.221.

⁶⁶² Tarzi,**a.g.e.**,s.175. Kabil düşünce Beççei Saka da hemen tahtı terk ederek Kuhdaman'a kaçmıştır. Daha sonra Nadir Şah kendisini affedeceğine dair söz vererek Kabil'e gelmesini sağlamıştır. Ancak sonrasında, kendisinden fenalık görmüş ve yakınları Saka tarafından öldürülmüş olan halk, onun şeri cezaya çarptırılmasını isterler. Sonuçta onun yalnızca devlet işleriyle ilgili suçlarının affedildiği, ancak özel kimselere karşı işlediği suçları bağışlanamayacağı gerekçesiyle idam edilir. Bayur,1987,s.608.

⁶⁶³ Kardeşlerden Nadir Şah yeni Kral, Haşim Han Başbakan, Şah Mahmud Savaş Bakanı, Şah Veli ve Muhammed Aziz İngiltere ve Sovyet Rusya'da elçi olmuştur. Ewans,**a.g.e.**,s.102.

⁶⁶⁴ Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.226. Aslında Beççei Saka da boş bir devlet hazinesi teslim almıştır. Hazineyi güçlendirmek için yürüttüğü politikalar da ilerleyen zamanda halkta büyük rahatsızlık yaratmıştır.

⁶⁶⁵ Çeşitli kaynaklarda; büyük toplantı, great jirga gibi ifadeler kullanılması bunun doğrudan "Loya Jirga" olmadığı anlamına geliyor. Çünkü "Loya Jirga" da daha geniş bir katılım olması gerekir. Ayrıca bu toplantı savaşın hemen ertesinde olduğu için de Jirga'nın toplanması mümkün görünmemektedir.

⁶⁶⁶ Bayur,1987,s.608.

jesti olarak da yorumlanabilir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ile Amanullah Han arasındaki dostça ilişki ortadayken, Nadir Şah'ın bunu görmezlikten gelmesi olamazdı. Şurası da bir gerçek ki; Amanullah Han artık yoktu ve devletler arasındaki ilişkiler kişilerle sınırlı değildir.

Nadir Şah iktidara gelir gelmez Kasım ayında programını ve takip edeceği politikanın genel hatlarını bir bildiriyle yayınladı. Buna göre yeni yönetimin temeli İslam Hanefi Hukukuna göre oluşturulurken, böylece ulema ve molla sınıfını yatıştırdığı gibi, Amanullah Han'ın bir nevi çılgınca -ki bunlar iyi niyetle yapılmış ama aceleye getirilmiş reformlar- modernleşme hareketlerinden de ayrılmış oluyordu. Bunun ayrıca, devlet dinini sağlam temele oturtmak gibi bir avantajı vardı -ki muhtemelen Nadir Şah'ın gözünde bu, sapkın doktrinleri önlemeye yönelik mümkün olan en iyi koruyucu unsurdu. Fakat geleneksel Sünniliğe devam edilirken, ilerleme ihmal edilmemiştir. Deklarasyon ayrıca askerî okul ve cephaneliğin kurulmasıyla birlikte eğitimde gelişmenin de bir ön habercisiydi⁶⁶⁷. Bunun yanında Nadir Şah'a daha eleştirel bakan bazı kaynaklar; programını muhafazakâr ve hatta irticai bulmaktadır⁶⁶⁸. Üstelik Afganlı genç şehirli nüfus arasında Nadir Şah için, "sakalını mollaların ellerine bıraktı" şeklinde söylemlerle eleştiriler getirilmiştir⁶⁶⁹. Bayur ise Nadir Şah'ı; Amanullah Han'ın yenileşme hareketlerini halkın hazmedebileceği ölçüde devam ettirmeye ve yönetimi daha dürüst bir şekilde yürütmeye çalıştığını vurgulamaktadır⁶⁷⁰.

Afganistan'da meydana gelen iktidar değişikliğinin sebebiyle ilgili tartışmalar uzun süre devam etmiştir. Amanullah Han'ın devrilmesinde dış etki olarak İngilizlerin parmağı olduğu konusunda⁶⁷¹, özellikle Afganlıları tatmin edecek kadar somut kanıtların yeterince fazla olduğu görülmektedir. Örneğin, halkta büyük tepki uyandıran Kraliçe Süreyya'nın Avrupa'da çekilmiş açık resimlerini (gece yemek kıyafetli) Afganlıların o şartlarda çoğaltmaları mümkün görünmemektedir. Bir diğer somut belirti; isyanın tüm ülkede gerçekleşmesi yerine sadece bir iki yerde ortaya çıkmasıdır. Burası da Hindistan sınırına yakın bir yerdir ve **kabile üyeleri İngiliz görevlileriyle yakın temastadırlar**. Bir başka somut olay; Beççei Saka takma isimli Tacik haydutun uzun süre Hindistan'da kalması ve bir takım iyi silahlarla

⁶⁶⁷ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.227.

⁶⁶⁸ Tarzi, **a.g.e.**, s.175.

⁶⁶⁹ Fletcher, **a.g.e.**, s.221.

⁶⁷⁰ Bayur, 1987, s.609.

⁶⁷¹ 1924 yılındaki Host isyanında da aynı şekilde İngiltere'nin planladığı şeklinde yaygın inanış vardır. Poullada, **a.g.e.**, s.249. Zaten Afganlıların yüzyıllardır anti-İngiliz yanlısı olması da bu tür İngiliz etkisinin sık sık olması ile izah edilebilir.

Afganistan'a gelmesidir. **Ayrıca isyan esnasında Amanullah Han'a, Hindistan içindeki Afgan kabilelerinden destek gelmesi İngiltere tarafından engellenmiştir.** Bunun gibi somut verilerin yanında, Arabistan çöllerinde ün salmış ünlü İngiliz casusu T.E. Lawrence'ın Afganistan'da olduğuna dair rivayetler de halk arasında yayılmıştır⁶⁷². **Ayrıca o günün Batılı gazetelerinde, hatta bazı İngiliz basınında bile İngiltere'nin olayların arkasında olduğu şeklinde yorumlar çıkmıştır**⁶⁷³. Ancak tüm bu sayılan hususlara karşın, İngiltere resmi olarak Afgan olayında tarafsız kalacağını beyan etmiştir⁶⁷⁴. Fakat bazen olaylara tarafsız kalmanın sonuca etkisi, taraflı davranmaktan çok daha kârlı olabilmektedir. Afganistan'da yaşananlar da İngiltere için pek de kötü bir sonuç olarak görünmemektedir. Örneğin İngiltere Hindistan'daki Peştun kabilelere Amanullah Han'a katılma şansı tanısaydı; belki olaylar çok daha farklı gelişebilirdi. Yukarıda sayılan ve İngilizlerin isyanda parmağı olarak değerlendirilen gelişmeler de, bu işte önemli bir katalizör görevi yapmıştır denilebilir. Sonuçta anti-İngiliz yanlısı Amanullah Han için, isyanda İngiltere'nin görünürde tarafsızlık politikasıyla birlikte çok muhtemel bir takım kışkırtıcı eylemleri yıkıcı olmuştur.

(2) Afganistan'la İlişkilerin Yeniden Tesisi

Nadir Şah'ın tahta çıkarken Türk Büyükelçisinin onayını alarak tahta çıkıyor görüntüsü vermesi, onun Atatürk'ü ve Türkiye'yi önemseyişinin ilk dikkat çeken davranışı olmuştu. Ardından, tahta geçeli daha iki hafta dolmadan 27 Ekim 1929 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Cumhuriyet Bayramını kutlamak için şu tebrik mesajını yollamıştır. "...Kardeş Türk Hükümetinin millî şenlikleri münasebeti muazzamasile (muhtelemeden 'muazzaması ile' olabilir) Zatı Devletlerini kemali hulus ile tebrik ve Türk millet ve Cumhuriyetinin saadeti için en has temenniyatımı teyit etmek fırsatı mesudesini idrak eylerim."⁶⁷⁵. Yeni Afgan Şahı⁶⁷⁶ ülkesinin karışık ortamında Türkiye'nin millî bayramını unutmamış ve sıcak bir mesajla, tıpkı selefi Amanullah Han gibi Türkiye'yi kardeş saymakta ve en iyi dileklerini iletmektedir. Açıkça görülmektedir ki Nadir Şah

⁶⁷² Fletcher, **a.g.e.**, s.222-225; Ewans, **a.g.e.**, s.96 Poullada ise eserinde, tüm bu iddialara karşı çıkmakta ve aksine İngiltere için Afganistan'da düzenli ve istikrarlı bir hükümet olmasını kendi menfaati için daha uygun bulduğunu söylemektedir. Bkz: Poullada, **a.g.e.**, s.250-266. Yine de güney ve doğudaki kabileler üzerinde büyük etkisi olan Amanullah Han'ın yerine Afgan tahtında başka birinin geçmesi İngiltere için daha akıllıca bir seçenek gibi görünmektedir.

⁶⁷³ Poullada, **a.g.e.**, s.223.

⁶⁷⁴ Poullada, **a.g.e.**, s.222-223; Ewans, **a.g.e.**, s.100.

⁶⁷⁵ Şimşir, 2002, s.223.

⁶⁷⁶ Nadir Han tahta oturduğunda kendisine verilen unvan "Şah"dır ve bir çok kaynakta da bu şekilde kullanılmaktadır. Bunun dinî bir ağırlığının olduğu da açıktır. Bazı kaynaklarda da "padişah" ifadesi kullanılmaktadır -ki bu Müslüman ülkeler için "kral" unvanından daha çok kullanılan bir nitelemedir. Yine de konu bütünlüğü sağlamak adına Kral ifadesini kullanmak yerinde olacaktır. Çok sık kullanılan "Emir" ifadesi ise Dost Muhammed'in kendi seçimi olmuştur. Ve bu "şah"a göre daha demokratik anlam yüklemektedir. Macmunn, **a.g.e.**, s.282.

Türkiye'ye ve Atatürk'e yakınlaşmak istiyor; dostça ve kardeşçe el uzatıyordu. Bundan sonra da yakınlaşma girişimlerinin sürekli Afganistan tarafından geldiği görülecektir⁶⁷⁷. Atatürk'ün bu mektuba, 4 Kasım 1929 tarihli cevap niteliğindeki mektubu şu şekildedir: "...Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle izhar buyurulan hissiyat ve tebrikattan dolayı teşekkürlerimi ve Afgan milleti ile Zatı Haşmetanelerinin refah ve saadeti temenniyatımı teyit eylerim."⁶⁷⁸. Görüldüğü gibi bu telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han'a gönderdiği mesajlardaki sıcak ifadeler bulunmamaktadır ve kendisine mesafeli davranmaktadır⁶⁷⁹. Ancak Nadir Şah'ın Türk Büyükelçisi Hikmet Bayur ile yaptığı bir görüşmede söylediği, "Kaffemiz Reisi Cumhur (Mustafa Kemal) Hazretlerini başımız tanırız" sözü, onun Mustafa Kemal Paşa'ya yaklaşımını açıkça göstermektedir⁶⁸⁰.

Bu sırada Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi Gulam Ceylani Han yeni Afgan politikasını sert bir biçimde eleştirerek Ankara'dan ayrılarak Amanullah Han'ın yanına gitmiştir. Bunun üzerine yeni Afgan hükümdarı onun yerine Gulam Nabi (Çarki) Han'ı Büyükelçiliğe atamıştır⁶⁸¹. Güven mektubunu 6 Nisan 1930 tarihinde törenle Mustafa Kemal Paşa'ya sunan Gulam Nabi Han görevine başlamıştır. Ancak onun görevi de on ay gibi kısa sürecek ve ülkesine geri çağrılacaktır⁶⁸². Ardından Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Yusuf Hikmet (Bayur) Bey 24 Haziran 1930 tarihinde güven mektubunu Afgan Şah'ına sunmuştur⁶⁸³.

Karşılıklı bayram kutlamaları ve büyükelçiliklerin yeniden güven mektuplarını sunmalarıyla iki ülke arasında resmi ilişkiler yavaş yavaş hızlanmaya başlamıştır. Ancak ilişkiler bu dönemde yinede inişli çıkışlı bir seyir izleyecektir. Bunun ilk sinyalini eski Kral Amanullah Han'ın 1930 yılı içinde Türkiye'ye yaptığı bir ziyaretin⁶⁸⁴ Afganistan'da yarattığı tedirginlikte görmek mümkün. Bu ziyaret üzerine Afganistan'ın Londra Büyükelçisi ile Türkiye'nin Londra Büyükelçisi arasında şu şekilde bir diyalog geçmiştir: "... Efgan Sefiri Sefarete gelerek Kral Amanullah'ın Türkiye'ye sebebi ziyareti hakkında malûmatım olup olmadığını sordu. Hiç malûmatım yok, fakat işittiğime göre, öteden beri İstanbul'a yerleşmek niyetinde idi, dedim. Cevaben dedi ki: 'Zannetmiyorum,

⁶⁷⁷ Şimşir,2002,s.223.

⁶⁷⁸ a.e.,s.234.

⁶⁷⁹ a.y. Atatürk'ün Amanullah Han'a gönderdiği mesajların içerdiği sıcak ifadeleri görmek ve bir kıyas yapmak için Şimşir'in ilgili eserine bakılabilir. Bkz:Şimşir,1993.,b.a.

⁶⁸⁰ Şimşir,2002,s.230.

⁶⁸¹ a.e.,s.235. Gulam Nabi Çarki, daha önce Amanullah Han'a yardım gayesi ile ülkesinin kuzey bölgesinden oluşturduğu ve rivayete göre Sovyetlerin de desteğini sağladığı bir ordu ile Beççei Saka'ya saldırmış ancak başarısız olmuş komutandır.

⁶⁸² Güven mektubunun tamamını görmek için bakınız: Şimşir,2002,s.236.

⁶⁸³ a.e.,s.239.

⁶⁸⁴ a.e.,s.251.

çünkü yirmibeş bin İngiliz lirasına Roma'da ev satın aldı. Bütün Efganistan hazinesini de beraberinde götürmüştür. Binaenaleyh Roma'da oturacaktır. Seyahati bir arzuyu siyasiye müstenid bulunmaktadır. Hiç tasavvur etmem ki, Hükümetiniz Efganistan'da kimse tarafından tutulmayan bu zata müzaheret ederek orada bazı yeni hadisatın vukuunu terviç etsin. Mamafih sabık Kralın vukubulacak müracaatı hakkında Hükümetiniz bizi tenvir lütfunda bulunursa minnetarınız oluruz'..."⁶⁸⁵. Türkiye'nin Londra Büyükelçisinin Türk Dışişleri Bakanlığına çektiği yukarıdaki mesajdan anlaşıldığına göre, yeni Afgan kralı Amanullah Han'ın muhtemel faaliyetlerinden tedirgin olmaktadır. Mustafa Kemal Paşa ile Amanullah Han arasındaki dostluğun bilinen bir gerçek olması, muhtemelen bu korkuları daha da körüklemektedir. Bu olay karşısında Mustafa Kemal Paşa da aslında zor durumdadır; çünkü bir tarafta tahta yeni oturan Nadir Şah, diğer tarafta da dostu ve eski devrik kral Amanullah Han⁶⁸⁶. Ancak bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın duygusal davranmak yerine, gerçekçi şekilde hareket ederek Amanullah Han'a mesafeli durduğunu söylemek mümkün. Bunu İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir George Clerk ülkesine gönderdiği bir raporda ifade ederek: "...Eski Kral Amanullah Türkiye'ye geldi; Gazi, kendisine biraz soğuk davrandı, artık eski Kral'a yardımda bulunamayacaktır; çünkü Amanullah, Gazi'nin evvelce kendisine verdiği desteği hak etmemiştir..."⁶⁸⁷. şeklinde ortaya koymaktadır. Bütün bu gelişmelere karşın Amanullah Han yinede sık sık Türkiye'ye gelmeye devam edecek ve en son Atatürk'ün cenaze törenine katılacaktır⁶⁸⁸.

Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinden dolayı yaşananlardan sonra, yine onunla bağlantılı bir başka gelişme ikili ilişkileri germiştir. Afgan Büyükelçisi olarak daha yeni Türkiye'ye gelen Gulam Nabi Han kısa süre sonra Berlin'e bir ziyaret yapar. Ancak onun bu gezisi, devrik Kralla görüştüğü ve bir takım düzenler çevirdiği şeklinde Afganistan'da hızla yayılmaya başlayınca kendisinin kaçınılmaz sonu gelir. Kendisine bir başka görev verilerek büyükelçilik görevinden alındığına dair bir mesaj Mustafa Kemal Paşa'ya Nadir Şah tarafından ulaştırılır⁶⁸⁹. Eski büyükelçi Gulam Nabi Han'ın Afganistan'a dönüşünde başına bir şey gelmeyeceği yönünde Türk Dışişleri Bakanlığı Afganistanlı yetkililerle görüşerek garanti almıştır. Ancak bu söz üzerine Gulam Nabi Han'ın Afganistan'a dönüşünden sonra idam edilmesi Türkiye'de şok etkisi yaratmıştır. Onun idamı, Türkiye'de büyük bir pişmanlık yaratmıştır. Afganlılar da Türkiye'nin bu idam üzerine artan baskıları nedeniyle bir bildiri yayınlayarak, Gulam Nabi Han'ın ihanetten dolayı idam edildiğini açıklayarak

⁶⁸⁵ Şimşir,1993,s.47-48.

⁶⁸⁶ Şimşir,2002,s.251.

⁶⁸⁷ a.e.,s.252.

⁶⁸⁸ a.e.,s.254-255.

⁶⁸⁹ a.e.,s.243.

Türkiye'nin baskısından sıyrılmaya çalışmıştır⁶⁹⁰. Aslında bu acıklı son normal görünmektedir. Çünkü Nadir Şah kuşkucu bir insan olarak tahtı tehlikeye atacak bu tür gelişmeler karşısında çok acımasız olabilmekte ve bir kıpırdanma olduğu anda oraya kamyonlar dolusu askeri hızla göndermektedir. Bu şartlar altında, Bayur'un ifadesiyle Gulam Nabi Han da Nadir Şah'ın kara listesine alınan biri olarak öldürülmüştür⁶⁹¹. Aslında bir yönüyle bu idam, Nadir Şah'ın ve belki de destekçisi görünen dönemin emperyalist gücü İngiltere'nin etkisi ve Türkiye/Mustafa Kemal Paşa korkusunun bir tezahürü olarak da görülebilir.

Afganistan Gulam Nabi Han'ın yerine, Amanullah Han Dönemi'nin ilk Ankara Büyükelçisi olan ve o dönem Türkiye'de çok sevilen Sultan Ahmet Han'ı atadı. Şimşir'in ifadesiyle bu atama, Nadir Şah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya bir jestidir. Çünkü görev yaptığı beş yıl boyunca Atatürk tarafından da takdir edilmiş ve iyi izlenim bırakmış birisidir⁶⁹². Yeni Afgan Büyükelçisi güven mektubunu 28 Mart 1931 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştur. Yeni Büyükelçi Sultan Ahmet Han ve Mustafa Kemal Paşa oldukça sıcak ifadelerle karşılıklı birer konuşma yapmıştır⁶⁹³. Sultan Ahmet Han yanında, Nadir Şah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektubunu da getirmiştir. Elçinin konuşmasında olduğu gibi bu mektupta da Kral, sıcak ifadeleri çok sık kullanmış ve bir de hatıra olarak kendi resmini göndermiştir⁶⁹⁴. Mustafa Kemal Paşa da aynı sıcaklıkta ve "Aziz ve muhterim kardeşim", "Aziz ve büyük dost" ifadeleriyle birlikte kendi resmini içeren cevap niteliğindeki bir mektubu, 16 Nisan 1931 yılında Nadir Şah'a göndermiştir⁶⁹⁵. Sanki iki lider arasındaki tüm buzları erimiş gibi gösteren bu mektuplaşma trafiği, iki ülkenin resmi bayramlarını karşılıklı kutlama mesajlarında da sürecektir. Bazı araştırmacılara göre Nadir Şah'ın Türkiye'ye karşı politikasındaki bu yakınlaşma, birazda Amanullah Han'ın etkisini azaltma amaçlı olarak değerlendirilmiştir⁶⁹⁶. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın kullandığı bu dili diplomatik bir nezaket olarak da değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

⁶⁹⁰ Özgiray, a.g.e., s.1127. Gulam Nabi, Çarkı ailesinin bir ferdi olarak Amanullah Han'ın en ateşli destekçilerinden biridir. Ülkesine dönüşte kendisine Gılzayların çıkaracağı bir isyanda rol aldığı yönünde suçlamalarda bulunulmuştur. Ancak bunu reddetse de, bu konuda deliller aleyhinedir. Kendisine bu konuda Nadir Şah tarafından yöneltilen bir soruya da küfürlü ve ağır bir cevap verince aynı gün, 8 Kasım 1932 yılında derhal idam edilmiştir. Fraser-Tytler, a.g.e., s.239-240; Fletcher, a.g.e., s.233-234.

⁶⁹¹ Bayur, 1987, s.610.

⁶⁹² Şimşir, 2002, s.245.

⁶⁹³ Konuşma metinleri için bakınız: Şimşir, 1993, s.63-64.

⁶⁹⁴ 10 Ocak 1931 tarihinde kaleme alınan mektubun tam metni için bakınız: Şimşir, 1993, s.70.

⁶⁹⁵ Şimşir, 2002, s.249-251.

⁶⁹⁶ Vartan Gregorian **The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946**, Stanford University Press, Stanford CA, 1969, s.334, aktaran Hamişoğlu, a.g.e., s.342.

Bu dönemde iki ülke arasında gerçekleşen olumsuz bir diğer gelişme, Türkiye'nin Kabil Büyükelçisini geri çekmesi olmuştur. Her ne kadar Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Büyükelçiye Kral'ın özel ricası üzerine çektiklerini söylese de, İngiliz istihbarat raporlarına göre olayın bir başka boyutu vardır. İddialara göre Kral Amanullah Han döneminde iki ülke arasında yapılan bir antlaşmayla Kabil Askerî Okuluna(Harp Okulu) sadece Türk öğretmenlerinin vazifelendirileceğine yönelik gizli antlaşmanın tekrar yürürlüğe girmesi için Türkiye Büyükelçisi Nadir Şah'a baskı yapmıştır. Nadir Şah da bu yaşananları, **İngiliz elçisine aktarmıştır**. Bunun üzerine Türkiye, eğer antlaşma hemen yürürlüğe girmezse Büyükelçiye çekeceği tehdidinde bulunmuştur. Nadir Şah Türkiye'nin bu isteğini kabul etmeyince de Yusuf Hikmet Bey Ağustos 1931 yılında Ankara'ya geri çağırılmış ve elçilik işleri maslahatgüzarı seviyesinde yürütülmeye başlamıştır⁶⁹⁷. Bu iddiaların ne kadarının doğru olduğu tam olarak bilinmese de, Nadir Şah'ın İngiltere ile önceki dönemlere kıyasla daha yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Yine aynı İngiliz raporlarına göre, Türkiye'nin Afganistan'a Türk Askerî Danışmanı alması yönündeki baskısı netice almamış ve bu konuda Afganlılar olumlu bir adım atmamıştır⁶⁹⁸. Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğinin uzun süre gönderilmemiş olması da iki ülke arasında ciddi bir bunalım olduğunu açıkça göstermektedir. Bu bunalımlı dönem içinde 1932 yılında iki liderin karşılıklı birer samimi görünen mektubunun olması⁶⁹⁹ da sorunun karmaşıklığını ortaya koyuyor. Çünkü mektuplarda eğer ki gizli bir diplomatik mesaj yok ise; Nadir Şah Türkiye'nin Kabil Büyükelçisinin çalışmalarından dolayı kendisine teşekkürlerini sunmaktadır. Yusuf Hikmet Bey'in Ağustos 1931 yılında Türkiye'ye geldiği düşünüldüğünde ve mektubun bir altı yedi ay sonra yazılması dikkate alındığında, sanki iki ülke de İngilizlerin ortaya attığı bu iddiaları silmek istercesine bir mesaj vermektedir. Ancak yine de Türkiye'nin yeni büyükelçisinin geç gitmesini açıklayacak net bir durum yoktur. Bu sancılı dönemde her şeye rağmen Türkiye'nin teknik yardımları tüm hızıyla sürmektedir⁷⁰⁰.

⁶⁹⁷ İngiliz İstihbarat raporları, aktaran Özgiray, **a.g.e.**, s.1126. Aslında iki ülke arasında gerilimin 1932 yılında da sürdüğünü gösteren bir mesaj Türkiye Dışişleri Bakanlığından Başbakanlığa çekilmiştir. Mesajda, Afganistan'ın istediği subayların gönderilmemesine yönelik bir mütalaa var. Mesaj için bkz: BCA, T: 18.2.1932, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.1.

⁶⁹⁸ İngiliz İstihbarat raporları aktaran Özgiray, **a.g.e.**, s.1126. Yardımlar bölümünde de görüleceği üzere Türkiye'nin Afganistan'a Askeri yardımları artarak devam etmiştir.

⁶⁹⁹ Nadir Şah, Yusuf Hikmet Bey'in görevden ayrılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'ya büyükelçinin görevlerinden dolayı teşekkürlerini içeren ve ülkesinin başarılı çalışmaları hakkında bilgi içeren bir mektubu 1932 yılı Mart/Nisan ayında yazmıştır. Mustafa Kemal Paşa da cevap niteliğindeki bir mektubu 30 Nisan 1932 tarihinde yazmıştır. Bkz: Şimşir, 1993, s.67-69.

⁷⁰⁰ Yardımlar konusunda ikinci bölümde geniş bir bilgi bulabilirsiniz.

(3) Nadir Şah'ın Öldürülmesi ve Genel Değerlendirme

Afganistan'da Nadir Şah Dönemi birçok araştırmacının dile getirdiği gibi, yönetim yapısının aynı aileden gelen kişiler ve yakın dostlarla işgal edilmesi nedeniyle "aile oligarşisi dönemi" olarak nitelendirilmektedir⁷⁰¹. Nadir Şah'ın bu tutumu muhtemelen, çevresinde güvenebileceği insanlar görmek istemesinden ileri gelmektedir. Amanullah Han'ın başarısızlığında etrafındaki insanların yetersizliğinden başka, onların kötü niyetleri de önemli rol oynamıştı. Ancak şurası da gerçek ki; tarihte çoğu hanedanlıklar aile içi mücadeleler nedeniyle zamanla yerle bir olmuştur. Ne var ki Afganistan'da Musahiban ailesi, Nadir Şah'tan başlayarak oğlu Zahir Şah'la devam eden ve 1950'lere kadar süren aile içi uyumun bütün inceliğini gösterecektir.

Nadir Şah, Amanullah Han kadar olmasa da ancak en azından aynı amaçla ülkede reformlara devam etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken Amanullah Han'ın yaptığı gibi reformları aceleye getirmemiş; en önemlisi de, dinî kurumları karşısına almamıştır. Hatta bu yolda dinî bir takım ödünler verdiği de bir gerçektir⁷⁰². Ancak bu konuda çok istekli olmasa da ülkesini sakin tutmak için bütün bunları yapmak zorundaydı⁷⁰³. Nadir Şah'ın bir diğer önemli icraatı ordunun güçlendirilmesi olmuştur. Kardeşi Şah Mahmud'un emir komutasında ve Hindistan'dan alınan on bin tüfek ile ordu yeniden teşkilatlandırılmıştır⁷⁰⁴. 1923 Anayasası üzerinde bir takım değişikliklerle 1931 yılında yeni anayasa kabul edilmiştir. Bu anayasa ile birlikte ikili meclis sistemine de geçilmiş oluyordu⁷⁰⁵. Anayasa ile devletin şekli; senato ve temsilciler meclisinden oluşan ikili meclis sistemi, kabine ve tahttan oluşmaktaydı. Tüm yetkinin kralda toplandığı ve Barakzay soyundan gelen bir Hanedanlık ile şekillenen Afgan devleti, bu haliyle sınırlı bir oligarşi düzeni sergilemekteydi. Amanullah Han Dönemi'nde başlatılan ancak bitirilemeyen yollar tamamlanarak, ülkenin kuzey bölgesiyle irtibatı sağlanabilmiştir⁷⁰⁶. Bunun haricinde başta ekonomi

⁷⁰¹ Bu dönem, hanedanın son üyesi olan Davut Han'ın 1978 de öldürülmesi ile sona erecektir. Asta Olesen, **Islam and Politics in Afghanistan**, Curzon Press Ltd., Surrey 1995,s.59, aktaran Hamişoğlu, **a.g.e.**, s.317.

⁷⁰² Yeni kralın ilk işi özellikle mollaların gönlünü almak olmuştur. Kadınların toplumdan tekrar yalıtılması da bu uğurda yapılmak zorunda kalmıştır. Dinî konuda belki de en büyük icraatı, Amanullah Han'ın devrilmesinde büyük etkisi olan Şir Ağa ve Hazret Sahib gibi iki önemli dinî liderin devlet içinde önemli görevlere getirilmesidir. Fletcher,**a.g.e.**,s.226-227.

⁷⁰³ **a.e.**,s.227.

⁷⁰⁴ Bu silahlar para yardımıyla birlikte İngiltere'den alınmıştır

⁷⁰⁵ Fletcher,**a.g.e.**,s.228;Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.228; Ewans,**a.g.e.**,s.101.

⁷⁰⁶ "Büyük Kuzey Yolu" denen bu yol Afganistan için çok şey kazandırmıştır. Bkz: Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.231-234; Fletcher,**a.g.e.**,s.230-231.

ve eğitim olmak üzere diğer birçok alanda yenileşme çabalarına girişen Nadir Şah Dönemi⁷⁰⁷ ancak dört sene sürecektir.

İktidara gelir gelmez içeride olduğu gibi dışarıda da bir takım eylemlere geçen Nadir Şah, bu bağlamda İngiltere ve SSCB'ye karşı geçmiş yılların eski politikasına tekrar dönerek “tarafsızlık”, yani “tampon devlet” politikasını uygulamaya çalışmıştır⁷⁰⁸. Zaten İngilizlerle içli dışlı olması ve iktidara onların desteğiyle geldiği yönündeki güçlü iddia ve şüphelerde ortadadır. O nedenle Nadir Şah tarafından hem İngiltere hem de SSCB dikkatli şekilde idare edilmelidir. Aksi takdirde iki devlet de ülkesi için büyük tehlike oluşturabilirdi. Bu bağlamda, SSCB'den kaçan Basmacı Hareketinin liderlerine Amanullah Han'ın aksine kucak açmamıştır. Aynı şekilde İngilizlere karşı mesafeli durarak, teknik personel olarak İngilizlerden yararlanılmamaya özen gösterilmiştir⁷⁰⁹. Ne var ki bu tarafsızlığın bir yönüyle Afganistan'ı uluslararası arenada yalnızlaştırdığını söylemek de mümkün görünmektedir⁷¹⁰.

Nadir Şah'ın sonunu hazırlayacak olaylar artık yavaş yavaş su yüzüne çıkmaya başlamıştır. İlk isyan 1930 yılı Mayıs'ında Şinvari kabilesi tarafından başlatılmıştır⁷¹¹. Bu isyanı bastırmayı başaran Nadir Şah, ardından aynı yıl Habibullah Kalakani (Beççei Saka)'nin amcası tarafından başlatılan ve Kûhistan'da daha ciddi bir tehdit yaratan isyanı yine Peştun kabilelerin desteğiyle bastırabilmiştir⁷¹². Daha sonra da Basmacıların etkisiyle ülkenin kuzey bölgesinde çıkan isyanlar ülkeyi zor duruma düşürmüştür⁷¹³. Özellikle Basmacıların bu isyanı Nadir Şah'ı SSCB ile karşı karşıya getirmiştir. Sovyetlerin Nadir Şah'a baştan itibaren şüpheyle bakması da işin içine eklenince, Afganistan'ın Basmacı hareketinde daha dikkatli olması gerekmektedir. Bu isyan ciddi tehlike yaratmadan

⁷⁰⁷ Ekonomik anlamda ülkenin ilk millî bankası olan Bank-i Millî Nadir Şah tarafından kurulmuştur. Ewans, **a.g.e.**, s.103. Bu dönemde yapılan kapsamlı yenileşme çabaları ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bakınız: Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.324-339.

⁷⁰⁸ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.235.

⁷⁰⁹ Hamşioğlu, **a.g.e.**, s.340-342; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.235. Ordunun güçlendirilmesi için 1931 yılında 10.000 tüfek, 180.000 sterlin İngiltere tarafından Afganistan'a sağlanmıştır. Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.231; Fletcher, **a.g.e.**, s.232.

⁷¹⁰ Saray, 1997, s.208.

⁷¹¹ Fletcher, **a.g.e.**, s.227. Bu isyan hakkında Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliği de bir rapor göndermiştir. Raporda birçok kişinin idam edildiğini ve bir kısmının da ülkeden kovulduğunu görmekteyiz. BCA, T:31.8.1930, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.732.13.

⁷¹² Burada yaşanan bir olay çok ilginçtir. Kabileler bu tür isyanları hükümet adına bastırıldığında karşılığında orasını yağma ederlerdi. Bu defa Nadir Şah'ın usta diplomatik manevrası ile Kabil yağmadan kurtulmuştur. Fletcher, **a.g.e.**, s.228;

⁷¹³ Afganistan, İbrahim Bey adındaki Basmacı liderinin bu isyanını ancak 1931'de bastırabilmiştir. Tarzi, **a.g.e.**, s.175.

zamanında önlenebilmiştir⁷¹⁴. İsyanları bastıran Nadir Şah, bundan sonra başka sorunlarla uğraşmaya başlayacaktır.

Nadir Şah daha iktidara gelir gelmez sürekli olarak kendisi hakkında iki suçlamada bulunulmaktaydı. Birincisi iktidarının meşruluğu temelinde idi. Çünkü bu şekilde iddia edenlere göre, Nadir Şah'ın 1929 yılındaki isyanı bastırma hareketinde tahta çıkma sözü yoktu⁷¹⁵ ama bunu başarınca tahta çıkmıştı. Böyle yaparak neredeyse yüz yıllık bir hanedanlığın hakkını da gasp etmişti. Ayrıca reformları askıya alarak kendisi hakkında irtica yaptığına yönelik propagandalar artmıştı. İkincisi ise daha önce de belirtildiği gibi İngiltere ile olan ilişkisinin aleyhinde sürekli kullanılmış olmasıdır⁷¹⁶.

Ülkenin güney sınırındaki isyanlarda⁷¹⁷ Nadir Şah'ın tepkisiz kalması onun İngiliz taraftarı olduğu yönünde kabileler arasındaki inancı iyice kuvvetlendirmiştir. Bu gelişmelerin üstüne bir de saltanatı boyunca tek ve en büyük hatası olarak nitelenen Gulam Nabi Çarki'nin idam edilmesi olayı eklenince, kendi sonunu hazırlamış olacaktır⁷¹⁸. Amanullah Han taraftarlarıyla Nadir Şah arasındaki devam eden mücadeleye şimdi de, Gulam Nabi Çarki'nin öldürülmesiyle birlikte Afganistan'ın toplumsal dinamiklerinden biri olan ve Çarki ailesiyle Musahiban ailesi arasındaki "kan davası" girmiş oluyordu⁷¹⁹. İnfazdan sonra Musahibian ailesi de ilk kurbanını, ailenin en büyük ferdi olan ve Almanya'da elçilik yapan Muhammed Aziz Han'ın öldürülmesiyle veriyordu. Öldüren kişi Almanya'da eğitim gören ve Kemal Seyid adında Afganlı bir gençtir⁷²⁰. Ardından bir başka öğrenci Kabil'deki İngiliz Elçiliğini basarak buradaki üç İngiliz elçilik çalışanını öldürmüştür. Olaya karışanlar

⁷¹⁴ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.229-230; Fletcher, **a.g.e.**, s.228. Basmacıların Afganistan'ı Rusya'ya saldırmak için üs olarak kullanması nedeniyle, Sovyet Rusya Afganistan'a karşı yirminci yüzyıldaki ilk sınır ötesi operasyonunu da gerçekleştirmiştir. **a.y.**

⁷¹⁵ Ewans, **a.g.e.**, s.100.

⁷¹⁶ Bayur, 1987, s.609. Özellikle İngilizlerle ilgili dedikodular daha önemli sebepti. Ancak şurası da bir gerçek ki; aynı Nadir Şah 1919 yılında İngiltere'ye karşı savaş açılmasında önde gelen kişilerdendi ve çocukluğundan beri de İngiliz düşmanlığı ile yetişmişti. Fletcher, **a.g.e.**, s.231-232. İngiltere'ye yakın olma davranışı özellikle Amanullah Han taraftarları tarafından etkili bir propaganda olarak kullanılmıştır. Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.238. Kabil Büyükelçiliğinin gönderdiği ayrıntılı bir rapor Nadir Şah ile ilgili muhtemel sorunları iyi analiz etmektedir. Raporda; Nadir Şah'ın her göreve çocukluk demeden kendi akrabalarını getirmesi, İngilizlerden alınan yardımlar, İngilizlere karşı isyan eden sınır kabileleri ile ilgilenilmemesi, Ulemaya fazla güvenmesi gibi sebepler sıralanıyor. **Hatta ileri gelen kişiler, Amanullah Han'a karşı isyana teşvik için köylülere yalan söylediklerini de itiraf ederek pişmanlıklarını ortaya koymaktadırlar.** Bkz:BCA, T:29.7.1931, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.732.21.

⁷¹⁷ "Kırmızı Gömlekli" denen ve Mohmand ve Afridi kabilelerin Afganistan-Hindistan sınırını aşarak sık sık saldırılarda bulunması olayıdır. Nadir Şah'ın kabilelere İngiltere'ye karşı barışçı olmaları yönündeki çağrıları olumsuz algılanacaktır. Fletcher, **a.g.e.**, s.232; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.237-238.

⁷¹⁸ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.240.

⁷¹⁹ Fraser-Tytler, **a.y.**; Ewans, **a.g.e.**, s.103. Çarki ailesi Amanullah Han taraftarı, İngiliz karşıtı ve Kral Nadir Şah'ın açık şekilde karşısındadır. Rasanayagam, **a.g.e.**, s. 23.

⁷²⁰ Katil bu cinayeti yeni kralın İngiliz taraftarı olması nedeniyle işlediğini söylemiştir. Fletcher, **a.g.e.**, s.233.

hemen idam edildiği gibi, sorumlu tutulan yirmi civarı kişi de on dört yıl hapis cezasına çarptırılmıştır⁷²¹. Son kurban Nadir Şah, Gulam Nabi Çarkî'nin ölüm yıl dönümünde yine bir öğrenci tarafından 8 Kasım 1933 tarihinde öldürülmüştür⁷²². Onu öldüren de diğerleri gibi 17 yaşında bir öğrencidir⁷²³.

Afganistan'da bu gelişmeler yaşanırken ilişkileri düzeltten Türkiye, Hikmet Bayur'un yerine yeni Kabil Büyükelçisi olarak Memduh Şevket(Esendal) Bey'i atamıştır⁷²⁴. Ancak anlaşıldığına göre güven mektubunu sunamadan, Nadir Şah birkaç gün öncesinde öldürülmüş bulunuyordu. Güven mektubunda kullanılan kelimeler bakımından sanki Mustafa Kemal Paşa kendisi konuşuyor gibidir⁷²⁵. Mektupta Mustafa Kemal Paşa yeni Afgan kralının ölçülü ve kararlı yenileşme hareketlerini gönülden desteklediğini açıkça belirtmektedir⁷²⁶. İfade şu şekildedir: "...Necip Afgan milletinin, Âla Hazreti Hümayûnlarının rehberliği ve yararlığı ile o kadar ağır müşkülata karşı terakki ve yenilik yolunda itidalli adımlar atmağa başlaması Büyük Reiscumhuruşla Cumhuriyet Hükümetinin ve Türk milletinin harareti alâka ve takdirlerini uyandırmış ve bu uğurda sebken şahane gayret ve himmetlerinin lâıyk olduğu zengin ve mesut hasadı bir an evvel tahakkuk ettirmesi temennileri gönüllerde ye almıştır."⁷²⁷

Amanullah Han'dan sonra Nadir Şah'ın da tahttan indirilmesi hiç kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa'yı derinden sarsmış olmalıdır. Her ne kadar ilk başlarda iki ülke arasında güven krizi yaşansa da, zamanla Nadir Şah'ın yaklaşma çabalarına Mustafa Kemal Paşa olumlu tepki vermiştir. Amanullah Han vatanını seven bir lider olarak reformları ülkesini kalkındırma adına çok hızlı ve aceleci şekilde uygulaması ve bunu yaparken de öğüt ve nasihatlere uymaması kendi sonunu hazırlamıştı. Bu olay Mustafa Kemal Paşa'da büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. O nedenle Amanullah Han gibi Nadir Şah'ın da yavaş dahi olsa yenileşme yolunda ilerlemesi, Mustafa Kemal Paşa tarafından büyük bir destek görmüştür. Şimşir'in ifadesiyle; Mustafa Kemal Paşa bu defa onu özendiriyor, yönlendiriyor ve destekliyordu. Ancak Nadir Şah'ın da reformlarda daha ileri gidmeden ortadan kaldırılması, Mustafa

⁷²¹ Fletcher, **a.g.e.**, s.233.

⁷²² Fletcher, **a.y.**; Tarzi, **a.g.e.**, s.175. Bir okuldaki kutlama töreninde gerçekleşen bu saldırıda öğrencinin Gulam Nabi Çarkî'nin oğlu olduğu yönünde söylentiler bulunmaktadır. Gerçekte ise babası, Çarkî'nin hizmetinde bulunan bir kişidir. Ayrıca üç cinayette de dikkat çekici nokta; üç öğrencinin de Almanların kadrolu çalıştığı Nijat okulunun öğrencisi olmasıdır.

⁷²³ Türkiye'nin Kabil büyükelçiliğinin olayın ardından gönderdiği rapora göre, Nadir Şah'ı beş kurşunla 1 metre mesafeden ateş ederek vuran katil Abdül Malik adında biridir. BCA, T:27.11.1933, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.9.

⁷²⁴ 21 Ocak 1933 yılında bu göreve atanmış; Kasım ayında göreve başlamıştır. Şimşir, 2002, s.260.

⁷²⁵ **a.y.**

⁷²⁶ **a.y.**

⁷²⁷ Şimşir, 1993, s.71-72.

Kemal Paşa için bir düş kırıklığı daha idi⁷²⁸. Ancak son not olarak şunlar da söylenebilir: Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han ile paylaştığı değerler bütünü, Nadir Şah da eylem ve uygulamalarda çoğu zaman görülmemekteydi. Ayrıca onun İngiliz desteğindeki görüntüsü, Afganistan'da olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye'de de büyük bir şüphe uyandırmış olmalıydı. Zamanında kendisi de emperyalist İngiltere'ye karşı savaşmış olmasına karşın, daha sonra İngilizlerin güdümüne girmesi bu şüpheleri arttıran önemli sebeplerdi. Sonuçta, Mustafa Kemal Paşa'nın düşündüğü ve tasarladığı Afganistan politikasında Nadir Şah, Amanullah Han'ın rol modelinde uygun kişi olarak görülmemektedir.

c. Zahir Şah Dönemi ve İlişkiler

Zahir Şah döneminin ilk yirmi yılı, Afganistan'da sakin ve huzurlu bir evre olacaktır⁷²⁹. Zahir Şah kırk yıl gibi uzun bir süre Afgan tahtında kalarak, bu konuda aynı zamanda en uzun tahtta kalan Afgan lideri unvanını da alacaktır. Bu süre içerisinde şahsen kendisi, çok önemli tarihi olaylara tanıklık edecektir. Hatta tahtı bırakmak zorunda kaldığı 1973 yılından, öldüğü 2007 Temmuz ayına kadar ülkesinde yaşanan ve dünya gündemini uzun süre meşgul eden- ki hâlâ daha meşgul etmekte- önemli gelişmelere uzaktan da olsa şahit olacaktır. Neticede Zahir Şah, Afgan tarihinin XX. yüzyıldaki ve devamı XXI. yüzyıldaki en acıklı olaylarının canlı şahidi olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu dönem, Türkiye Afganistan ilişkilerinin geçmişe kıyasla daha bölgesel birliktelikler içinde şekillendiği görülmektedir. Değişen dünya düzenine paralel olarak, ülkelerin ortak çıkar aramaları Türkiye ve Afganistan'ı, İran'la Irak gibi diğer iki bölge ülkesinin de katılımıyla ortak bir yapı içinde buluşturmuştur. Bu dörtlü devletlerin oluşturduğu Sadabat Paketi ile Afganistan kendisini çevresinin yalıtılmışlığından bir nebze de olsa kurtardığı gibi; Türkiye de, Balkanlar'dan başlayan ve Orta Asya'ya kadar uzanan dostluk ve güvenlik çemberinin son halkasını tamamlamış oluyordu. Bunun haricinde Türkiye; Afganistan'ın İran'la olan sınır sorununun çözümünde yardımı olduğu gibi, Milletler Cemiyeti'ne alınmasında da büyük destek sağlayacaktır. Bu dönem ayrıca, Türkiye'nin Afganistan'a olan eğitim ve kültürel yardımlarının en üst seviyeye çıktığı evredir. Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü Türkiye'de olduğu gibi dost Afganistan'da da derin bir üzüntü ve keder havası yaratacaktır.

⁷²⁸ Şimşir,2002,s.263;Saray,1997,s.207.

⁷²⁹ Ewans,a.g.e.,s.104;Rasanayagam, a.g.e.,s.25.

(1) Zahir Şah'ın Tahta Çıkışı ve İkili İlişkilerin Seyri

8 Kasım 1933 tarihinde Nadir Şah öldürülünce, yerine oğlu Zahir Şah ülkede herhangi bir sıkıntı ve gerginlik yaşanmadan geçirilmiştir. Tahta çıktığında daha henüz 19 yaşında olan Zahir Şah, babasıyla birlikte bir süre bulunduğu Fransa'da eğitiminin önemli kısmını almıştır. Ülkesine döndüğünde de askerî okulda eğitimine devam etmiştir. Bu yönüyle kendisi, Avrupa'da eğitim almış ilk Afgan Kralı da olmaktadır⁷³⁰.

Zahir Şah babasının aksine, oldukça ürkek ve çekingen kişiliğinin yanında, arkadaş canlısı ve kibar bir insandır⁷³¹. Birçok Afganlı gibi o da avlanmayı seven bir kişidir. Fakat her şeye rağmen ondan bu yaşta ülkesini başarıyla yönetmesini beklemek büyük hata olurdu. O nedenle de Zahir Şah'ın mevcut üç amcası onun bu yetersizliğini kapatabilmek için her görevi yapmaya hazırıldılar. İktidarının ilk yirmi yılı boyunca amcaları Muhammed Haşim Han, Şah Veli Han ve Şah Mahmud yönetimde yer aldılar. Musahiban ailesinin hayatta kalan kardeşlerden en büyüğü ve üçlü yönetimin⁷³² baskın kişisi olan Muhammed Haşim Han, 1946 yılına kadar başbakan olarak görev almıştır. Haşim Han arkadaş canlısı, kibar, nazik aynı zamanda sessiz sakin ve ketum bir insandır. Ölen kardeşi Nadir Şah'tan da, olaylara karşı şiddet ve zor kullanmama yönündeki yaklaşımıyla ayrılmaktadır⁷³³.

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Afgan Hükümeti bir süre ülkedeki bütün projeleri dondurarak stresli bir şekilde muhtemel gelişmeleri beklemiştir. Ancak olayların sanıldığıının aksine kişisel bir tepki olarak kalması⁷³⁴ ve daha büyük bir gelişme olmaması sonrası, dondurulan bütün çalışmalara yeniden başlanmıştır. Şimdi ise hükümetin karar vermesi gereken bir olgu vardır: Bir tarafta hiçbir teknik ve maddi yardımın istenmediği SSCB, diğer tarafta ise İngiltere –ki ülkede anti-İngiliz/emperyalist duyguların üst seviyede olduğu ve bu ortamda ülkede herhangi bir İngiliz vatandaşının bile korunamayacağı ortadayken- bulunmaktadır. İşte tüm bu açmaz içinde Afganistan'ın dayanacağı bir başka devlet bu evrede Almanya olacaktır⁷³⁵. Afganlılar için Almanlar çekici yabancılarıdır. Afganlılara göre ayrıca

⁷³⁰ Şimşir,2002,s.269.

⁷³¹ Fletcher,a.g.e.,s.235.

⁷³² Üç kardeşin yönetimde ki etkinliğini vurgulamak için bazı yazarlar "Triumvirate (Üçlü otorite)" ifadesini kullanmaktadır. Fletcher,a.g.e.,s.235. Kardeşlerden, Muhammed Haşim Han Başbakan, Şah Mahmud Savunma Bakanı(daha sonra Haşim Han'ın yerine başbakan) ve Şah Veli Han da Londra'da elçilik yapmıştır.

⁷³³ Fletcher, a.y.

⁷³⁴ Özellikle Amanullah Han taraftarlarının bir eyleminden çekinildiği anlaşılmaktadır.

⁷³⁵ Fletcher,a.g.e.,s.235. Almanya'dan başka İtalya ve Japonya'ya ekonomik ve eğitim yardımları için dayanılmıştır. Ewans,a.g.e.,s.104.

onların burada emperyalist düşünceleri yoktu ve Almanların hem Sovyetler Birliği ile hem de İngiltere ile dostça olmayan ilişkileri vardı. Almanlar için de burası etkinliğini arttırmak için uygun bir alandı. Bu şartlar altında Afganistan'da Alman etkisi 1935 yılından İkinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar artarak sürmüştür. Bu dönemde Almanlar, barajlar ve köprüler inşa etmiş, hidroelektrik santrali kurmuş ve Lufthansa Havayolları Şirketi ile Kabil-Berlin arasında ilk havayolu trafiği kurulmuştur. Her ne kadar Almanların yaptığı tesisler iddia edildiğine göre çok kalitesiz olsa da, Afganlıların Almanlara olan hayranlığında bir azalma meydana getirmemiştir⁷³⁶. Neticede iki ülke arasındaki ilişki savaş çıkana kadar askerî ve ekonomik boyutta tüm hızıyla sürmüştür⁷³⁷. Bu dönemde ayrıca, Almanya kadar olmasa da mihver devletlerinden Japonya ile de ticaret geliştirilmiştir⁷³⁸.

Afganistan'ın bu yalnızlığının içinde eski dost ve kardeş ülke Türkiye ile ilişkiler Nadir Şah Dönemi'nde bir süre sarsıntı geçirmişti. Uzun bir aradan sonra gönderilen yeni Kabil Büyükelçisi güven mektubunu Nadir Şah'a sunamadan bu trajik olay gerçekleşmişti. Türkiye 1920'lerden bu yana dış politikasında, SSCB'ye herhangi bir rahatsızlık vermemek adına kendisiyle sürekli koordinelerde bulunuyordu. Afganistan'daki yeni oluşan durum Türkiye için olduğu kadar SSCB için de sürpriz olmuştu. Ayrıca Zahir Şah daha öncesinde Veliht olarak ilan edilmemişti. O nedenle yeni kralın tanınıp tanınmaması konusunda Türkiye, komşuları SSCB ve İran ile görüş alış verişinden sonra 15 Kasım 1933 tarihinde Zahir Şah'ı kral olarak tanımıştır⁷³⁹. Ardından Mustafa Kemal Paşa tarafından bir tebrik mesajı Krala çekilmiştir. Kral da teşekkürlerini bildiren ve "Aziz dostum ve kıymetli kardeşim" şeklinde bir hitap içeren cevap niteliğindeki bir telgrafı Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiştir⁷⁴⁰. Böylece iki ülke arasındaki ilişki yeniden ve bir sorun yaşanmadan yoluna girmiş görünüyordu.

Nadir Şah Dönemi'nde Kabil Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket (Esendal) Bey görevinde bırakılarak, yeniden hazırlanmış olan güven mektubuyla birlikte Kralın huzuruna çıkmıştır⁷⁴¹. Aynı şekilde Afganistan da mevcut Büyükelçisi

⁷³⁶ Ewans, a.y.

⁷³⁷ Almanlar Afganlıları etkilemek için "Aryan" ırkının üstünlüğüne vurgu yaparak, Afganistan'ın da bu ırkın türevlerinden biri olduğunu iddia etmiştir. Hatta İsraililerin kayıp kabilesinin Afganlılar olduğunu bile ileri sürerek bu yönde propaganda yapmıştır. Fletcher, a.g.e., s.235-236. Almanlar ekonomik bakımdan Afganlılara Avrupa'da mal satışında iyi olanaklar sunuyordu. Aynı şekilde Almanlar da hammadde ihtiyaçlarını karşılamış oluyorlardı. Bu yakın ilişki, İkinci Dünya Savaşı çıkmasaydı muhtemelen çok daha uzun süre sürebilirdi. Fraser-Tytler, a.g.e., s.252-253.

⁷³⁸ Fletcher, a.g.e., s.236-237.

⁷³⁹ Şimşir, 2002, s.269-270.

⁷⁴⁰ Şimşir, 2002, s.270-271.

⁷⁴¹ Güven mektubu için bakınız.: a.e., s.275.

Sultan Ahmet Han'ı yeniden görevlendirmiştir. Sultan Ahmet Han 8 Ocak 1934 tarihinde güven mektubuyla birlikte Zahir Şah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektubunu sunmuştur⁷⁴². İlişkiler bundan sonra aynı sıcak yaklaşımlarla ve sorunsuz bir şekilde gelişerek devam edecektir.

(2) Afganistan'ın Milletler Cemiyetine Kabulü Süreci ve Türkiye

Afganistan Zahir Şah ile birlikte tarihî iki komşusu İngiltere ve SSCB'ye karşı eski politikası olan tarafsızlık politikasına dönmüştür. Ancak tarafsızlık politikasının aynı zamanda devletlerarası politikada bir yalnızlaşmayı da zamanla Afganistan için getirdiği görülmüştür⁷⁴³. O nedenle bu yalnızlığından bir nebze de olsa kurtulmak isteyen Afganistan, Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya karar vermiştir. İşte bu tarihi süreç içinde Türkiye, Afganistan için dostça bir yardımda bulunacaktır.

Afganistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olabilmesi için Türkiye önemli bir çaba göstermiştir. Aynı dönemde Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin Geçici Konsey üyeliğine seçilebilmek için çalışmalarını yürütürken; Milletler Cemiyeti Genel Kurul Toplantılarında Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras yaptığı konuşmalarda Afganistan'ı öven açıklamalara da yer vermiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Geçici Konseyi üyeliğine seçilmesini takiben, Afganistan da 25 Eylül 1934 tarihinde resmi olarak Milletler Cemiyeti'ne üyelik için başvurmuştur. Bu başvuru Milletler Cemiyeti kurulunda görüşülerek Tefvik Rüştü Aras'ın başkanı olduğu Siyasi Komisyona havale edilmiştir. Tefvik Rüştü Aras'ın raportörlüğünde Afganistan'ın üyeliği önce Siyasi Komisyonda, daha sonra da Genel Kurulda oy birliğiyle 27 Eylül 1934 tarihinde kabul edilmiştir⁷⁴⁴.

Afganistan Milletler Cemiyeti'ne müracaatından kısa süre içinde Türkiye'nin çabasıyla üyeliğe kabul edilmiştir. Milletler Cemiyeti'ne girdikten sonra Afganistan, kısa zamanda uluslararası işbirliği faaliyetlerine iştirak etmiş ve bu çerçevede silahsızlanma konferanslarına katılmıştır⁷⁴⁵. Ardından, bağımsızlığını kazandığı dönemde Afganlı temsilcileri pek sıcak karşılamayan ABD ile ilişkiler, ilk defa olarak bu dönemde başlamıştır. Her ne kadar ABD Afganistan ile diplomatik işlerini İngiliz

⁷⁴² a.e.,s.275-277.

⁷⁴³ Çöhçe,a.g.e.,s.141.

⁷⁴⁴ Şimşir,2002,s.293-296.

⁷⁴⁵ Fletcher,a.g.e.,s.237.

resmi görevlileri vasıtasıyla yürütse de, Afganistan tarafından ABD'nin bu adımı olumlu karşılanmıştır⁷⁴⁶.

(3) İran-Afganistan Sınır Sorununun Çözümü ve Türkiye'nin Hakemliği

1930'larda Türkiye Afganistan ilişkilerinin geldiği boyutu göstermesi açısından, sorunlu İran-Afgan sınırının yeniden belirlenmesinde⁷⁴⁷ Afganistan'ın Türkiye'nin hakemliğini kabul etmesi çok önemli bir ayrıntıdır. Aslında bu sadece Afganistan'ın tek başına aldığı bir karar olmayıp, İran da Türkiye'nin bu konudaki hakemliğine onay vermiştir. Bu konuda iki ülke arasındaki protokol Kabil'de Afgan Dışişleri Bakanı ile İran'ın Kabil Büyükelçisi tarafından imzalanmıştır. Türkiye'nin hakemliğinin iki ülke tarafında da benimsenmesi, Türk basınında Türkiye'nin Doğu devletleri nezdinde itibar ve nüfuz kazandığı şeklinde yorumlanmıştır⁷⁴⁸.

Türk hakemin belirleyeceği yaklaşık 375 km. civarındaki sorunlu sınır, Afganistan'ın Pakistan ve Tacikistan'dan sonra en uzun kara sınırını paylaştığı İran ile 936 km.lik sınırın orta kısmıdır⁷⁴⁹. Daha önce İngiltere tarafından çizilen bu sınır, sürekli olarak iki ülke arasında sorun teşkil etmekteydi. Tarihi örnekleriyle İngiltere'nin sınır çizme konusunda çok da başarılı olamadığı ortadayken⁷⁵⁰, iki ülkenin de sınırın belirlenmesinde güvenebileceği tek ülke, dost ve kardeş olarak baktıkları Türkiye olmuştur. Herhalde iki ülke de, Batılı devletlerin yaklaşımlarını çok iyi bildikleri için, Türkiye'ye bu konuda daha fazla güvenmekteydiler. Zaten Türk hakemin vereceği karara uymayı her iki ülke de oy birliğiyle kabul ederek bu güvenilirliği açıkça ortaya koymuş oluyorlardı⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ a.y. Afganistan ilk defa olarak ülkesinde yabancı bir şirkete petrol arama iznini bu çerçevede ABD'li Inland Exploration Company adlı şirkete vermiştir. Ancak bu şirket çalışmalarını yaklaşan savaşı bahane göstererek 1939 yılında Afganistan'dan ayrılmıştır.

⁷⁴⁷ İran daha önceden(1869) Sistan bölgesini istila etmişti. Emir Şir Ali döneminde burasının bir hakem marifetiyle çözülmesi istenmiş ve İngiltere'nin hakemliğinde iki ülke arasında sınır belirlenmişti. O dönem("Büyük Oyun" un oynandığı dönem) İran'ı kaybetmek istemeyen İngiltere, sulak ve verimli arazileri İran'a bırakmıştır. İngiltere daha sonra 1891 ve 1903 yıllarında yeni düzenlemeler yapsa da hâlâ daha sınırı net çizilmeyen yaklaşık 375 Km.lik bir sınır mevcuttur. Çöhçe,a.g.e.,s.141.

⁷⁴⁸ Şimşir,2002,s.281.

⁷⁴⁹ Afganistan'ın komşularıyla paylaştığı kara sınırları için bakınız: "Afghanistan", (Çevrimiçi), 20 Mart 2008, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html#Geo>, 21 Mart 2008.

⁷⁵⁰ Afganistan'ın o zamanki Hindistan, bugünkü Pakistan ile arasındaki sınırı belirlemede gösterdiği yaklaşım o tarihten beri iki tarafa da huzur getirmemiştir. Bugün Afganistan ve Pakistan'da yaşanan olaylara bu çerçevede bakıldığında, İngiltere'nin salt kendi güvenliği için yaptığı bir tercihin ne kadar sağlıksız olduğu anlaşılabacaktır. Ayrıca Orta Doğu'daki Arapların durumunda da sanırım İngilizlerin etkisi, en az Afganistan'da olduğu kadar olmuştur. Bu bölgede de halen daha tam bir istikrardan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Keza Musul vilayetinin Türkiye'den ayrılması da, İngiltere'nin sınır belirlemede gösterdiği taraflı davranışa bir örnek teşkil edebilir.

⁷⁵¹ Şimşir,2002,s.283.

Türkiye kendisinden istenen bu hakemlik görevi için Orgeneral Fahrettin (Altay) Paşa'yı görevlendirmiştir⁷⁵². Fahrettin Paşa Afganistan'a gitmeden önce Başbakan İsmet İnönü ile bir görüşme yapmıştır. Görüşme neticesinde hakemliğe başvurmadan önce, daha kolay ve daha az problem yaratacak olan 'arabuluculuk' yapma, bu olmazsa son çare olarak hakemliğe başvurma kararlaştırılmıştır. Fahrettin Paşa yanında Dışişlerinden Büyükelçi Kemal Bey ve Genelkurmaydan Kurmay Albay Ziya Bey yardımcıları olmak üzere; bir doktor ve iki haritacı subay, iki emir ve şifre subayı, iki tercüman, bir şoför, bir emir çavuşu, bir asker aşçıdan oluşan heyetle birlikte 1934 yılı Ekim ayının sonlarında İran üzerinden hareketle Afganistan'a gitmiştir. Heyet İran'dan geçerken de İran Şahı Rıza Şah Pehlevi tarafından misafir edilmişlerdir⁷⁵³.

Yaptığı çalışma ve faaliyetlerle ilgili Türkiye ile irtibatını sürdüren Fahrettin Paşa⁷⁵⁴ ilk başta, göreve çıkmadan önce Başbakan İsmet İnönü ile birlikte kararlaştırılan 'arabuluculuk' yöntemini uygulamaya çalışmıştır. Her iki tarafla da yapılan görüşmeler sonucu Fahrettin Paşa, yaşanan zorluklar sebebiyle sorunu ancak hakemlik yoluyla halledebileceği kanaatine varmıştır. Bu çerçevede görüşünü Ankara ile de paylaşan Fahrettin Paşa, Ankara'nın da olurlarını aldıktan sonra çalışmalarını bu yönde yapmaya başlamıştır⁷⁵⁵.

Fahrettin Paşa kış ayı boyunca ve dört ay süren yoğun çalışmadan sonra raporunu hazırlamıştır. Raporun bu kadar kısa sürede hazırlanması, özellikle Afganlıları çok etkilemiştir. Afganlılar, Fahrettin Paşa'ya hem tarihi bir gerçeği bir kez daha ortaya koyan hem de şükranlarını sunan şu ifadelerde bulunmuştur: "...Paşa Hazretlerinin seri adaletinden eminiz. Şunu da müsaadeleri ile ilave edelim ki, bundan kırk yıl önce Maklin'in⁷⁵⁶ üç yılda yaptığı hududu dört ay gibi kısa bir zamanda görmek ve yapmak kudretini Paşa hazretleri gösterdiler."⁷⁵⁷

Fahrettin Paşa'nın hazırladığı çalışma Ankara'ya dönüşünde Başbakan İsmet İnönü'nün de yardımıyla, özüne dokunulmadan diplomatik bir dilde yeniden kaleme alınmıştır. Ardından hazırlanan raporlardan Afganlı ve İranlı Büyükelçilere

⁷⁵² Şimşir,2002,s.283. Bu arada Fahrettin Paşa, Altay soyadını da bu görev esnasında iken almıştır. **a.e.**,s.291.

⁷⁵³ Fahrettin Altay, On Yıl Savaş: 1912-1922 ve Sonrası, İstanbul, 1970,s.466-482, aktaran Şimşir,2002,s.283-285.

⁷⁵⁴ Bu konuda Fahrettin Paşa'nın faaliyeti ile ilgili çektiği kısa bir bilgilendirme mesajı için bakınız: BCA, T:17.11.1934, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.12.

⁷⁵⁵ Altay,**a.g.e.**, aktaran Şimşir,2002,s.285-288. Fahrettin Altay'ın anılarından aktardığına göre iki ülke arasındaki mezhep farkı da birbirlerine olan olumsuz yaklaşımlarda etkili olmaktadır. Neticede her iki taraf da arabuluculuk konusunda pek ödün vermemiştir.

⁷⁵⁶ İngiliz Subayı.

⁷⁵⁷ Altay,**a.e.**, aktaran Şimşir,2002,s.288.

birer suret teslim edilerek, belirlenmiş olan bir aylık süre içinde eğer varsa itirazları bildirilmesi istenmiştir. Neticede bu süre içinde her iki ülke tarafından herhangi bir itiraz gelmemesi sonucunda, hakem kararı Ankara'da iki ülkenin büyükelçilerinin ve Türk Dışişleri Heyetinin katıldığı bir törenle imzalanmıştır⁷⁵⁸.

Türkiye'nin hakemliğinde İran-Afgan sınır sorununun kısa süre içinde ve başarıyla çözülmesi, Afgan basınına da yansımıştır. Bu gazetelerden birinde çıkan bir yorum, İran ve Afganistan'ın gözünde Türkiye'nin ulaştığı değeri göstermesi açısından dikkate değerdir. Afganistan'da İslah gazetesi konuyla ilgili: "...Afganistan ile İran arasındaki hudud tayini meselesinin bu iki Devletin büyük kardeş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti aliyesi tarafından hal edilmiş ve Afganistan ile İran Devletleri arasında uzun müzakere ve münakaşeleri mucip olmuş olan hududun tahdidi meselesinin ortadan kalkmış olmasından dolayı çok sevindik."⁷⁵⁹ demektedir. Gerçekten de Türkiye; gazeteye de yansıyan "büyük kardeş" payesiyle her iki ülke için de ne anlam ifade ettiğini göstermesinin yanında, kısa sürede bölgesinde ulaştığı saygınlığı ve gücünü de açıkça ortaya koymaktadır.

(4) Sadabat Paktı ve Sonrası Gelişmeler

İlişkilerin Amanullah Han dönemindeki gibi tempo kazandığı bu dönemde, Afganistan'ın iki önemli Bakanının Türkiye ziyareti dikkati çeken gelişmeler olarak ortaya çıkmaktadır. İlk önce 4-16 Ocak 1936 tarihleri arasında Afganistan Dışişleri Bakanı Feyz Muhammed Han⁷⁶⁰ Ankara ve İstanbul'da resmi ziyaretlerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa da dâhil olmak üzere Türkiye'de birçok resmi görüşmeler yapmıştır. Ardından 15-28 Ekim 1936 tarihleri arasında, Afganistan'ın yönetiminde ikinci önemli kişi ve Kral Zahir Şah'ın amcası olan Savunma Bakanı görevindeki Şah Mahmud Han'ın ziyareti gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Şah Mahmud Han da resmi ziyaretler çerçevesinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de dâhil olmak üzere birçok görüşme gerçekleştirmiştir⁷⁶¹.

İngiliz istihbarat raporlarından anlaşıldığına göre, Afgan Savunma Bakanı Şah Mahmud Han ziyareti esnasında Türkiye'den askerî heyet gönderilmesini istemiş ve bu istek geçmiş tecrübeler de dikkate alınarak Türkiye tarafından pek olumlu karşılanmamıştır. Aynı kaynaklara göre Türkiye, heyet yerine jest olsun diye

⁷⁵⁸ Altay, a.e., aktaran Şimşir, 2002, s.290-291.

⁷⁵⁹ BCA, T:8.8.1935, F.K:30.10.0.0., Y.N:258.733.16.

⁷⁶⁰ Feyz Muhammed Han, Afganistan bağımsızlığını kazandığında ülkesini tanıtmak için Amanullah Han tarafından özel yetkilerle Batı ülkelerine gönderdiği fevkalade elçilik heyetinde yer almış bir kişidir. Bkz: Bal, a.g.e., s.250.

⁷⁶¹ Her iki ziyaret hakkında daha geniş bir bilgi için bakınız: Şimşir, 2002, s.302-328.

TASNİF DIŞI

Afganistan Harp Okulu öğrencilerini yetiştirmek için askerî öğretmen gönderilmesini kararlaştırmıştır⁷⁶².

Kısa sürede hızla gelişen iki ülke arasındaki ilişkiler 1930'ların ortalarından itibaren artık bölgesel bir işbirliği yolunda hızla ilerlemektedir. O tarihe gelene kadar her iki ülke de hem içeride hem de dışarıda bir takım önemli gelişmeler yaşamıştı. 1920'lerin nispeten sakin dünya siyasi ortamında, her iki ülke öncelikle içsel sorunlarıyla uğraşmıştı. Şimdiyse 1930'ların dünya siyasi ortamı ülkeleri dışsal sorunları da hızla çözüme kavuşturmaya zorlamaktadır. Bu çerçevede Türkiye, İran ile sınır sorununu çözerek ilişkilerini daha da normalleştirdiği gibi, aynı şekilde Afganistan da İran'la süren sınır anlaşmazlığını Türkiye'nin hakemliğinde halletmiştir. Her iki ülke de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuş, istikrarı sağlamaya yönelik uluslararası faaliyetlere aktif olarak katılmaya başlamıştır⁷⁶³. Artık bölge ülkeleri kendi aralarındaki sorunları çözüme kavuşturarak muhtemel bir paktın yolunu da açmaktadır. Irak da bu dönemde bağımsız bir devlet olarak sahneye çıkmış; Türkiye, İran ve Afganistan'dan sonra bölgede dördüncü bir aktör olarak, şekillenen bu paktta önemli bir görev alacaktır. Daha sonra aynı şekilde Irak da İran'la yaşadığı sınır sorununda bir uzlaşya varmıştır.

1930'ların ortasında İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle birlikte, yaklaşan büyük savaşın ilk sinyalleri dünya kamuoyuna verilmiş oluyordu. Ancak dünya devletlerinin bu gelişmelere tepkisi pek de beklenildiği gibi olmayacaktır. Türkiye daha önce, bölgesel güvenlik tedbiri olarak Balkan Devletleri ile karşılıklı antlaşmalar sonucunda Balkan Antantını oluşturmayı başarmıştı. Şimdi ise, özellikle İtalya'nın oluşturduğu tehlikeye karşı Doğu'da bir işbirliği için ilk önce Türkiye, İran ve Irak 2 Ekim 1935 yılında Cenevre'de üçlü bir antlaşma meydana getirdi⁷⁶⁴. Daha sonra bu Antlaşmaya, anlaşıldığına göre Afganlı Bakanların Türkiye'deki görüşmeleri sonucunda Afganistan da katılmıştır⁷⁶⁵.

Üzerinde daha önceden anlaşılan, ancak ilgili devletlerin kendi aralarındaki sorunları çözmesinin beklenmesi nedeniyle bekletilen Paktın imzalanması, ancak 8 Temmuz 1937 yılında olmuştur. Sonunda dört devletin Dışişleri Bakanlarının katılımıyla İran'ın Sadabat Sarayında antlaşma imzalanmıştır. Pakt imzalandığı günlerde, "Dörtlü Şark Antlaşması", "Doğu Antantı", "Yakın Şark Pakı", "Asya Pakı"

⁷⁶² İngiliz istihbarat raporlarından aktaran Şimşir,2002,s.329.

⁷⁶³ Şimşir,2002,s.330-331.

⁷⁶⁴ Soysal eserinde bu görüşe karşı çıkmakta, Paktın amacının İtalya'ya karşı olmadığını iddia etmektedir. Bkz:Soysal,a.g.e.,s.583.

⁷⁶⁵ a.e.,s.329 ve s.332.

TASNİF DIŞI

gibi adlarla da anılmış olmasına karşın, imzalandığı sarayın ismini alarak “Sadabat Paktı” olarak tarihe geçmiştir⁷⁶⁶. On maddeden oluşan paktın birinci maddesi “içişlerine karışmama”; ikincisi maddesi “sınırların dokunulmazlığına saygı”; üçüncü maddesi “dayanışmalar yapılması”; dördü ve beşinci maddeleri “saldırmazlık”; altıncı maddesi “bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçmemek”; yedinci maddesi “birbirlerine karşı kışkırtma ve gizli örgütlere olanak bırakmamak”, sekizinci maddesi “anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümü”; dokuzuncu maddesi “antlaşmanın Milletler Cemiyeti yasasıyla uyum içinde olduğunu” belirtmiştir⁷⁶⁷.

Pakt TBMM’de 14 Ocak 1938 tarihinde onaylanmış; öbür bağıtlı devletlerin onay işlemlerini tamamlamalarıyla birlikte 25 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Soysal’ın da belirttiği gibi; içerikleri farklı da olsa Balkan Antantı ile Sadabat Paktı, Türkiye’nin Batı ile Doğu arasında bir “barış köprüsü” olmak isteğinin de ilk somut göstergesidir⁷⁶⁸.

Paktın imzalanmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve Zahir Şah birbirlerine birer kutlama mesajı göndermişlerdir⁷⁶⁹. Tahran’da Pakt ile ilgili birer kısa konuşma yapan dışişleri bakanlarından Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras’ın nispeten uzun konuşması dikkat çekicidir. Rüştü Aras’ın: “...Muhteviyatı itibarıyla bu pakt, Milletler Cemiyeti Paktının derpiş ettiği mıntıkavi paktların en basitidir... Fakat psikolojik bakımdan bu pakt, nazarlarımızda büyük bir kıymet iktisap etmekte ve tükenmez bir memnuniyet membaı olmaktadır...”⁷⁷⁰ diyerek, Paktın gücünden çok manevi anlamına vurgu yaptığını söylemek mümkün. Zaten pakt gerçekte bir ittifak antlaşması olmayıp, saldırımazlık ve iyi komşuluk paktıdır⁷⁷¹. Konuşmasının devamında da sık sık “sulh”den bahseden Aras, Türk Dış Politikasının ilke ve amaçlarından birini de bölgesel bir işbirliğinin içine ortak payda olarak yerleştirmiş oluyordu. Ayrıca, imzalanan bu Pakt hem Türkiye’de hem de yabancı basında büyük bir ilgi görmüştür. Özellikle bu konuda Yugoslavya’da yayınlanan bir gazetede çıkan bir yazıdaki şu ifadeler ilginçtir: “...Yakın Asya milletleri arasında kendi reformları ile en baş rolü oynayan ve bu sütunumuzda birçok defa tebarüz ettirdiğimiz Kemal’in Türkiyesi, bu defa da, sulhun bozulmaması ve hudutların değişmemesini ifade eden ve ta Orta Asya’ya kadar dayanan kuvvetli bir mihverin ideolojisine elebaşılık etmiştir.”⁷⁷². Yine Bulgar basınında yer alan bir yorumda şu ifadeler dikkat çekicidir: “...Türk diplomasisinin faaliyet çemberi günden güne genişlemektedir... Türkiye barış ve

⁷⁶⁶ Şimşir,2002,s.337.

⁷⁶⁷ Soysal,**a.g.e.**,s.583. Paktın tüm maddeleri için bakınız: **a.e.**,s.584-587.

⁷⁶⁸ **a.e.**,s.582.

⁷⁶⁹ Şimşir,2002,s.340.

⁷⁷⁰ **a.e.**,s.342.

⁷⁷¹ Soysal,**a.g.e.**,s.582.

⁷⁷² Şimşir,2002,s.345.

güvenlik davasında faal bir mevki ve yüksek bir prestij kazanmaya muvaffak olmuştur... Barış davasına olan inancı sayesinde Türkiye son zamanlarda Boğazlar ve İskenderun(Hatay) gibi enternasyonal iki mühim meseleyi halletmiş bulunmaktadır...", "...Yeni pakt, şüphe yoktur ki, faal Türk diplomasisinin elinde Kemalist Türkiye'nin enternasyonal prestijini kuvvetlendirmek için yeni bir koz olacaktır..."⁷⁷³.

1938 yılına girilirken iki ülke arasındaki ilişkiler artık iyice kökleşmiş bulunuyordu. İkili ilişki 1920'lerden başlayarak ve sürekli bir gelişme göstermiştir. Yirmi yıllık sürede Afganistan'da krallar, hanedanlar ve hükümetler değişse de, Türkiye'nin Afganistan'a olan ilgisi, kardeşlik ve dostluk politikası değişmemiştir. Aynı şekilde Afganlı yöneticiler kendi içlerindeki sorunlara rağmen Atatürk Türkiye'si'ne inançlarını kaybetmemiş, sürekli güvenmiş ve samimi olarak bağlanmış⁷⁷⁴. Bu dostça ortamda, 25 Mayıs 1928 tarihli Türkiye ve Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın on yıllık süresinin bitmek üzere olması nedeniyle, 31 Aralık 1937 tarihinde Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras ile Ankara'daki Afgan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han antlaşmanın bir on yıl daha uzatılmasını içeren bir protokolü imzalamıştır⁷⁷⁵. Dışişleri Bakanı Aras'ın TBMM'de yaptığı bir konuşmanın ardından da antlaşma 22 Mayıs 1938 tarihinde onaylanmıştır⁷⁷⁶.

Bu dönemde Zahir Şah ve Mustafa Kemal Paşa daha önceki sıcak ve samimi mektuplaşmaları sürdürmüştür. Ülkelerinin özel günlerinde birbirlerine kutlama mesajlarını eksik etmeyen iki lider, en son Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluş yıldönümünü kutlama dolayısıyla birbirlerine birer mesaj atmıştır⁷⁷⁷. Bu tarihten on gün sonrada 10 Kasım 1938'da Mustafa Kemal Paşa hayata gözlerine kapatmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu beklenmedik ölümü Afganistan ve Hint Müslümanlarında derin bir üzüntü yaratmıştır. Kabil Büyükelçiliği o gün Afganlılarla dolup taşarak üzüntülerini dile getirmiştir. Kabil Büyükelçisinin Ankara'ya çektiği mesajdan anlaşıldığına göre; Hint Müslümanları camilerde toplanarak Atatürk'ün sağlığı için dualarda bulunmuş, ölüm haberi üzerine şehirlerde dükkânlar kapatılmıştır. Aynı şekilde defin esnasında da dükkânlar yeniden kapatılacaktır. Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi ve aynı zamanda kordiplomatik duayeni Sultan Ahmet Han, Dışişleri Bakanlığına gelerek üzüntülerini dile getirmiştir⁷⁷⁸.

⁷⁷³ a.e.,s.346.

⁷⁷⁴ a.e.,s.382.

⁷⁷⁵ a.e.,s.382-383.

⁷⁷⁶ Dışişleri Bakanı Aras konuşmasında Türk Afgan ilişkilerinin kısaca tarihi gelişimine de değinerek, antlaşmanın içerdiği anlama vurgu yapmıştır. Konuşmanın daha geniş bölümü için bakınız: Şimşir,2002,s.383-384.

⁷⁷⁷ Şimşir,2002,s.387.

⁷⁷⁸ a.e.,s.387-390.

Atatürk'ün 21 Kasım 1938 tarihindeki Ankara'da düzenlenen cenaze törenine Afganistan adına Kralın amcası ve Paris Büyükelçisi Şah Veli Han ve Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han katılmıştır. İstanbul'da 18 Kasım'da düzenlenen törene de eski Afgan Kralı, Atatürk'ün yakın dostu Amanullah Han oğluyla birlikte katılmıştır. Amanullah Han merasim töreninde ön saflarda yer almıştır⁷⁷⁹. Atatürk'ün ölümü sadece Afgan yönetici kadrolarında değil, halk arasında da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Onun Doğulu ve Müslüman dünyasında yarattığı müthiş etkiyi ve kendisine duyulan derin sevgi ve saygıyı gösteren birçok taziye yazısı Türkiye'nin ilgili elçilik ve konsolosluklarına gönderilmiştir⁷⁸⁰. Gerçekten onun sadece Türkiye'nin değil, sömürge altındaki ezilen bütün ulusların lideri olduğu anlamına gelen bu tepkiler anlamlıdır. Çünkü Atatürk yalnız Türkiye'nin kurtuluşunu sağlamamış, aynı zamanda Asya ve Afrika'nın sömürge halklarının da kurtuluş yolunu göstermiştir⁷⁸¹.

2. TÜRKİYE'DEN AFGANİSTAN'A YAPILAN YARDIMLAR

Afganistan 1919 yılında bağımsızlığını kazandığında kendi ayaklarının üstünde durabilecek ne kurumsal, ne askerî, ne de ekonomik olarak sağlam bir altyapıya sahipti. Afganistan; ordusu düzenli olmayıp kabilelerden oluşan, ekonomisi çoğunlukla İngilizlerin sağladığı ve her yıl ödenen belli miktar para yardımıyla ayakta duran, dış politikasını yıllarca İngilizlerin denetiminde sağlaması nedeniyle tam bir diplomasi tecrübesi olmayan, daha kabile düzeninden kurtulamamış ve kurumsal bir devlet yapısını oturtamamış bir ülke görüntüsündedir. İşte bütün bu olumsuz şartlar altındaki Afganistan Devleti, bağımsızlığının hemen ardından Kral Amanullah Han ile birlikte hızlı bir kalkınma programına girişmiştir.

Afganistan'ın kalkınma için ihtiyaç duyduğu yardımı o anda, savaştan yeni çıktığı ne İngiltere, ne de ülkesinde bütünlüğü daha sağlayamamış olan Bolşeviklerin kontrolündeki Sovyet Rusya verebilirdi. Komşusu İran da en az kendisi kadar dış yardıma muhtaç bir görüntü içindeydi. Avrupa'da ve ABD'de de gerekli ilgiyi gönderilen elçiler tam olarak sağlayamamıştı. Tüm bu olumsuz koşullar altında

⁷⁷⁹ a.e.,s.390-395.

⁷⁸⁰ Şimşir'in eserinde Hindistan yarımadasında bulunan Müslüman halkın üzüntülerini bildiren mesajların mevcut olanları bulunmaktadır. Şimşir'in ifadesiyle çok daha fazla olmasına karşın zamanımıza ancak çok azı ulaşmış olan bu belgeler, **Atatürk sevgisinin yalnız Anadolu'da sınırlı olmadığını**, Anadolu'dan uzakta ve belki haberi bile olmayan bu insanlar arasında da nasıl büyük olduğunu göstermektedir. Mevcut sayılı belgelerin gösterdiğine göre, köy ve kasabalardaki Müslüman halk aldığı kararlarla yas ilan edip okul ve resmi daireleri kapatmıştır. Bilal Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

⁷⁸¹ a.e.,s.255.

Amanullah Han'a aradığı ve ihtiyaç duyduğu bu yardımı sağlayabilecek tek bir ülke kalıyordu: Türkiye.

Amanullah Han bu konudaki ilk yardım isteğini, Rusların tutsaklığından kurtulmuş olan ve Afganistan üzerinden Türkiye'ye dönen birkaç Türk subayı vasıtasıyla Mustafa Kemal Atatürk'e yazıp gönderdiği bir mektupla dile getirdi. Benzer istekler, o dönemde farklı bir amaçla Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Atatürk'e yazdığı mektuplarda da sürekli dile getirilecektir. Türkiye ise halen daha kurtuluş mücadelesi verdiği için, doğal olarak bu yardım isteklerini resmi olarak karşılayıp karşılayamadığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır⁷⁸². Ancak 1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşma ile (yedi ve sekizinci maddeler) Türkiye, Afganistan'a eğitim ve kültür alanında yardım yapmayı garanti altına almıştır. Bu aslında Türkiye için bir çelişki gibi görünse de burada büyük bir fedakârlık da söz konusu. Çünkü daha kurulma ve kurtulma aşamasındaki bir ülke(Türkiye için 1921'lerde durum böyle), gelecekte ihtiyaç duyacağı beyin takımının bir kısmını başka ülkeye göndermeyi bu antlaşmayla garanti altına alıyordu. Neresinden bakılırsa bakılsın bu yardım olayı, Mustafa Kemal Atatürk ve onun yaratmaya çalıştığı için Genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti için o günün şartlarında çok büyük bir fedakârlık olarak değerlendirilmelidir. Afganistan içinse Türkiye'nin yardım çabaları, kendisi de zor şartlar altındaki Türkiye'nin katlandığı bu fedakârlık nedeniyle saygı duyulacak ve imrenilecek bir davranış gibi görünmektedir. Nitekim Afganlıların bugün bile Türkiye ve Atatürk'ten saygıyla bahsetmesi, Türkiye'nin bu fedakârlığının bir sonucu olmalıdır⁷⁸³.

Her iki ülke de 1920'ler boyunca reform hareketlerini tüm hızıyla devam ettirirken; Kral Amanullah Han'ın 1928 baharında Türkiye ziyareti esnasında imzalanan ve bir nevi 1921 Antlaşmasının devamı niteliğindeki 25 Mayıs 1928 tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, yine Türkiye'nin Afganistan'a yardımlarını garanti altına alıyordu(dört ve beşinci maddeler). Ancak bu sefer Türkiye antlaşmada sözü geçen yardımları 1930'lar boyunca arttırarak devam ettirecektir. 1920'lerde daha çok kendi içsel sorunlarıyla uğraşan Türkiye, 1930'larda artık bölgesel olaylara da müdahale edebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde Afganistan'da Batılı büyük devletlerin etkinlik kurma yarışında Türkiye de yer alacak; birçok konuda Afganistan'ın en önemli yardımcısı olacaktır.

⁷⁸² Atatürk'ün Fevzi Paşa'ya Millî Mücadele Döneminde Afganistan'a yardım yapılması konusunda emirleri olsa da, bu yardımların o tarihte yapılıp yapılmadığını gösteren net bir bilgi bulunmamaktadır.

⁷⁸³ Bugün Afganistan'da uluslararası barış gücünün faaliyetleri de göstermektedir ki, Afganlılar sadece Türk askerine büyük saygı duymakta ve ona karşı herhangi bir eylemde bulunmamaktadır.

a. Eğitim ve Kültür Alanında Yapılan Yardımlar

Afganistan genel hatlarıyla kabile toplumu olduğu için Batı tarzı bir modernleşme XX. yüzyıla kadar neredeyse hiç olmamıştır⁷⁸⁴. Olanlar da sadece biraz yönetsel biraz da askerî alanda olmuş ve yüzeysel kalmıştır. Bu açığı kapatmak isteyen Amanullah Han, özellikle eğitim ve kültürel alanda önemli seviyede hızlı reform çabalarına girişmiştir. Onun devrilmesinden sonra, isyancı Beççei Saka'yı yenerek iktidarı ele geçiren Musahiban ailesinden Nadir Şah reform hareketlerinde biraz çekingen davranışa da, adımlarını genelde ileri doğru atmıştır. Yenileşme yolundaki bu ağır ancak daha akıllıca tempo onun ölümünden sonra, oğlu ve kardeşlerinin yönettiği dönemde de sürecektir.

Afganistan'ın ihtiyaç duyduğu eğitim ve kültür alanındaki yenileşme çabalarında iki yöntemi takip ettiği görülüyor. Biri, yabancı heyetlerin ülkeye gelerek eğitim ve kültürel alanda çalışmaları; diğeryse, öğrencilerin yurtdışına gönderilerek orada eğitilmesi şeklinde olmaktadır. Batılı devletlerden İtalya, Almanya ve Fransa'nın da bu dönemde çeşitli sahalarda faaliyet gösterdiği görülmektedir⁷⁸⁵. Türkiye'nin de Afganistan'a bu konudaki yardımları yukarıda bahsedilen çerçevede gerçekleşmiştir. Yani bir taraftan Afganlı öğrenciler Türkiye'ye gelerek/getirilerek eğitim görürken, diğer taraftan da Türkiye'den uzman personel Afganistan'a gönderilerek yerinde eğitim vermiştir. Bu eğitim ve öğretim faaliyetlerinin içinde askerî öğrenciler ve askerî personelin eğitimi ön sıralarda yer almaktadır.

(1) Afganlı Öğrencilerin Türkiye'de Eğitilmesi

Afganlı öğrencilerin ilk defa ne zaman Türkiye'de eğitildiğine dair kesin bir yazılı belge tespit edilememiştir. Buna karşın, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri kayıtları incelendiğinde, Afganistan'ın Türkiye'de eğitilmek üzere Afganlı subayları ilk defa olarak 1926 yılı ortasında gönderdiği anlaşılıyor. Bu ilk kafiyele sekiz yüzbaşı ve yedi teğmen bulunmaktadır. Çıkarılan bir kararnameyle Afganlı bu subaylara maaş ve ödenek bağlanmıştır⁷⁸⁶. Yine aynı yıl içinde otuz subayın daha geldiğini gösteren ve Millî Savunma Bakanlığı Bütçesinden kendilerine ödeme yapılmasını içeren bir belge bulunmaktadır⁷⁸⁷. Bir yıl sonra da, yani 1927 yılında on bir kişilik bir başka subay grubunun yine Türkiye'ye eğitim için geldiği

⁷⁸⁴ Oğuz Hamşioğlu'nun yayımlanmamış doktora tezi Afgan Modernleşmesini tüm yönleriyle anlatan bir eser olarak incelenebilir. Bkz:Hamşioğlu,**a.g.e.**

⁷⁸⁵ Almanya ve Fransa Amanullah Han döneminde eğitim alanında etkin iken, İtalya ise askerî konularda eğitici sağlamıştır. Bu konuda ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁷⁸⁶ BCA, T:25.8.1926, F.K:30.11.1.0., Y.N:26.29.15.

⁷⁸⁷ BCA, T:8.9.1926, F.K:30.18.1.1., Y.N:20.57.16.

görülmektedir⁷⁸⁸. Yine 1929 yılında beş Afganlı subayın eğitimi boyunca Savunma Bakanlığı Bütçesinden maaşlarını almasına dair bir kararname göze çarpmaktadır⁷⁸⁹. Bu beş Afganlı subayın, Mahmut Tarzi'nin eşi ve Amanullah Han'ın kayınvalidesi Resmiye Hanım ile birlikte, 1928 sonunda başlayan büyük isyan nedeniyle ülkeyi terk ettikleri anlaşılmaktadır⁷⁹⁰. Afganistan yine 1930 yılında altı subayı eğitim için Türkiye'ye göndermiştir⁷⁹¹. Diğer yıllarda sırasıyla: 1933 yılında iki subay, 1938 yılında on beş subayın eğitim için geldiği anlaşılmaktadır⁷⁹². İngiliz raporlarında ise Afganistan'dan Türkiye'ye 1938 yılında otuz sekiz askerî öğrencinin geldiği belirtilmektedir⁷⁹³. Yine bu dönemde bir Afganlı subayın ülkesindeki karışıklıklar nedeniyle ülkesine dönmeyip, müracaatı üzerine Türk Ordusunda görevlendirilmesine karar verilmiştir. Teğmen rütbesiyle 1926 yılında geldiği anlaşılan ve Mehmet Asğar isimindeki bu Afganlı subay, 5 Mayıs 1936 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile Türk vatandaşlığına geçirilerek orduda görev almaya başlamıştır⁷⁹⁴. Bir başka arşiv belgesinde on bir Afganlı subayın Türkiye'ye iltica ettiği görülmektedir⁷⁹⁵.

Askerî öğrencilerden başka sivil öğrencilerin de Türkiye'de eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Bu öğrenciler genelde lise tahsilinden başlayıp üniversite eğitimini de alacak şekilde uzun bir eğitim sürecinden geçirilmektedir. Bunda muhtemelen Afganistan'da henüz tam anlamıyla bir üniversitenin ve yeterli lisenin olmaması etken olmuş olabilir⁷⁹⁶. 1928 yılında Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir habere göre Afganistan'dan on öğrenci lise eğitimi için İzmir Erkek Lisesine, altı öğrenci de Manisa'da bir ortaokula gönderilmiştir⁷⁹⁷. Türkiye'de lise öğrenimini tamamlayan bu öğrenciler daha sonra hukuk, tıp, ziraat, siyasal bilgiler ve harp okulu gibi temel branşlarda eğitim görmeye devam etmiştir⁷⁹⁸. İngiliz raporlarından da anlaşıldığına

⁷⁸⁸ BCA, T:5.8.1927, F.K:30.11.1.0., Y.N:33.18.15. Gelen 11 kişilik personel; 7 yüzbaşı ve 4 teğmenden oluşmaktadır.

⁷⁸⁹ BCA, T:12.9.1929, F.K: 30.18.1.2., Y.N:5.44.2.

⁷⁹⁰ BCA, T:15.7.1929, F.K.:30.10.0.0., Y.N:257.731.10.

⁷⁹¹ BCA, T:22.5.1930, F.K:30.18.1.2., Y.N:11.36.14.

⁷⁹² BCA, T:17.10.1933, F.K:30.18.1.2., Y.N:40.73.9., BCA, T:30.5.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:83.50.1. ve BCA, T:16.9.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:84.82.20.

⁷⁹³ Şimşir,2002, s.378.

⁷⁹⁴ BCA,T:13.12.1936, F.K:30.11.1.0, Y.N:109.43.11.

⁷⁹⁵ BCA, T:19.9.1929, F.K:30.10.0.0., Y.N:55.364.2. ve BCA, T:16.10.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:116.808.16.

⁷⁹⁶ Afganistan'ın ilk üniversitesi Kabil Üniversitesi Nadir Şah döneminde kurulmuştur. Hamişoğlu,a.g.e.,s.333.

⁷⁹⁷ Cumhuriyet, "İzmir ve Havalisine Giden Afganlı Talebe", 4 Kasım 1928, aktaran Özlem Korkmaz, "Türkiye'nin Afganistan'a Olan Yardımları (1920-1960)(Yayımlanmamış Y.L. Tezi)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü, 2000,s.35.

⁷⁹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinde, değişik tarihlerde tıp, ziraat, hukuk, askerî okul gibi çeşitli alanlarda eğitim gören öğrencilerin kararlarını görmek mümkün. Bakınız: BCA, T:5.11.1935,

göre 1934 yılında yüzden fazla Afganlı öğrenci Türkiye'deki okullarda eğitim görüyordu⁷⁹⁹. Afganlı öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmesiyle ilgili tarih içindeki belki de en dikkat çekici gelişme, 1928 yılında Kral Amanullah Han'ın Türkiye'ye eğitim için gönderdiği kız öğrenciler olacaktır⁸⁰⁰.

Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın Afganistan'daki bir takım faaliyetleri de dikkat çekicidir⁸⁰¹. Anlaşıldığına göre, Türkistan'dan seçilen bir takım Türk kökenli öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmesi gibi bir göreve de sahip olan Esendal, 1936 yılında üç kardeş olan Afife, İbrahim ve Enver Altay'ı bu çerçevede Türkiye'ye göndermiştir. Gönderilen bu öğrencilerle Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendi görevlendirdiği Prof.Dr. Abdülkadir İnan Bey ilgilenmiştir. Mustafa Kemal Paşa kendisi de bu öğrencilerle temaslarında sık sık onların kendi lehçeleriyle anlaşmaya çalışmıştır. Bu şekilde gönderilen öğrencilerden biri olan Emekli General M.Rıza Bekin⁸⁰²,in anlattığına göre; Büyükelçi M.Şevket Esendal Afganistan'da kendisiyle görüştüğü zamanlarda Uygurca dilindeki okuyamadığı yazıları ona sorarmış⁸⁰³. M.Şevket Esendal Atatürk'ün emriyle, bu bölgeden seçtiği öğrencileri Türkiye'ye göndermeye devam etmiştir⁸⁰⁴. Bu ayrıntı, Atatürk'ün ve dolayısıyla Türkiye'nin Afganistan üzerinden Orta Asya Türkleri ile de irtibatı sürdürdüğünü ve onlara karşı ilgisini, SSCB'ye rağmen hiç kaybetmediğini açıkça göstermektedir.

(2) Afganistan'da Eğitim İçin Personel Görevlendirilmesi

Afganistan'ın eğitim ve kültürel alanda kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla Türkiye'nin takip ettiği bir diğer uygulama, Afganlıların ihtiyaç duyduğu

F.K:30.18.12., Y.N:59.83.8; BCA,T:5.11.1935, F.K:30.18.1.2., Y.N:59.83.9; BCA, T:13.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:61.3.5; BCA, T:17.3.1936, F.K: 30.18.1.2., Y.N:62.20.14; BCA, T:14.11.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:69.88.10; BCA, T:19.11.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:69.89.13; BCA, T:24.8.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.74.7; BCA, T:7.9.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.77.7; BCA, T:20.10.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.92.4. Ayrıca mülkiyeden mezun olan birçok Afganlı öğrenciden bazılarını Şimşir'in eserinde görmek mümkün. Şimşir,2002,s.361-367.

⁷⁹⁹ İngiliz İstihbarat raporlarından aktaran, Özgiray,**a.g.e.**,s.1128.

⁸⁰⁰ Hamşioğlu,**a.g.e.**,s.205. Dönemin Kabil Büyükelçisi Hikmet Bayur da Kız öğrencilerin Türkiye'ye gönderildiğini gönderdiği bir raporda değinmektedir. Bkz:BCA, T:25.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.21. Bu kız öğrenciler Beççei Saka tarafından geri çağırılmıştır. Ewans,**a.g.e.**,s.s.99. Ayrıca bunların toplamı 28 kişi olarak geçmektedir. Poullada,**a.g.e.**,s.73.

⁸⁰¹ Mehmet Sarayın ifadesiyle; Türkiye'nin 1930'lu yıllarda Afganistan'a gösterdiği bu dostluğun ve yardımın en iyi şekilde yürümesi Büyükelçi Memduh Şevket Esendal sayesinde olmuştur. Bugün birçok kişi tarafından gazeteci ve romancı olarak bilinen Esendal, halbuki Atatürk'ün Afganistan'daki politikasının uygulanmasında başarıyla görev alarak Türk nüfuzunun en yüksek seviyeye ulaşmasını sağlayan önemli bir elçi olmuştur. Onun başarılı çalışmaları yabancı meslektaşları tarafından da takdir edilmiştir. Saray,1997,s.210.

⁸⁰² Emekli General M.Rıza Bekin hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: "Rıza Bekin", (Çevrimdışı), <http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2903>,5.4.2008.

⁸⁰³ Esin Dayı, "Atatürk ve Türk Dünyası", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara,Atatürk Araştırma Merkezi,2000,s.545.

⁸⁰⁴ Dayı,**a.g.e.**,s.5.45

personeli bizzat bu görevler için seçip atamak olmuştur. Bu konuda da ilk uygulama 1926 yılında Afganistan'da açılan subay okulu(Harp Okulu) için Türkiye'den öğretmen subay göndermek olmuştur⁸⁰⁵. Daha sonraları Türkiye'den Afganistan'a gönderilen subayların özlük haklarını düzenleyen bir kanun tasarısının TBMM'ne sunulduğu görülmektedir. Anlaşıldığına göre 1929 yılında sunulan bu ilk kanun teklifi meclisten geçmemiş; aynı şekilde 1932 yılında tekrar meclise sunulmuştur⁸⁰⁶. Muhtemelen bu olumsuz gelişmede, Afganistan'da o dönem yaşanan karmaşa ve iki ülke arasındaki ilişkilerde bir belirsizlik durumu etkili olmuş olabilir.

İlk eğitimcilerin gönderilmesinden sonra, uzun bir süre Afganistan'a yeni eğitici subay gönderilmediği arşiv kayıtlarına göre değerlendirilmektedir. Daha sonra ise Afganistan'ın Türkiye'den Kabil Büyükelçiliği vasıtasıyla eğitim için subay istediği görülmektedir. Bu istekte bir öğretmen subay ile bir süvari subayı dile getirilmektedir. Afganlıların bu isteğiyle ilgili Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal'ın gönderdiği yazıda dikkat çeken önemli birkaç husus vardır. Yazıdan anlaşıldığına göre Afganistan, Harp Okulu ve Tıbbiyeye yalnızca Türk eğitimcileri kabul etmeyi düşünmektedir. Bu bağlamda da eğitimci subayları Türkiye'den istemektedir. Bir başka husus; Türkiye'nin Afgan ordusuyla doğrudan ilgilenmesi yerine Harp okulunda öğretmen görevlendirilmesi yönünde Büyükelçinin görüş ve düşünce belirtmesidir⁸⁰⁷. Gerçekten de Türkiye'nin Afgan ordusunu doğrudan eğitmek yerine, lider personeli eğitmesi çok daha uygulanır bir politika olmuştur. Bir yıl sonra da on bir Türk subayı Afganistan Harp Okulu için görevlendirilmiştir⁸⁰⁸.

Afganistan'ın tıp eğitiminde Türkiye'nin çok büyük bir katkısının ve emeğinin olduğu bilinmektedir. Kabil Üniversitesi Tıp Fakültesi için Türkiye'den birçok doktor görevlendirilmiştir. Bu bağlamda İstanbul'dan Abdurrahman Derman isminde bir doktorun Kabil Tıp Fakültesine öğretmen olarak atandığı görülmektedir⁸⁰⁹. Yine aynı yıl içinde aynı fakülteye İstanbul Tıp Fakültesinden Kimya Doçenti Dr. Saip Atademir ve Samsun Adli Tabibi Dr. Şakir Tural görevlendirilmiştir⁸¹⁰. Atatürk'ün son dönemleri olan 1938 yılı içinde de Türkiye'den doktor eğitimcilerin Afganistan'a gönderilmeye devam ettiği görülmektedir. Yine Kabil Üniversitesine, Ankara

⁸⁰⁵ BCA, T:10.3.1926, F.K:30.18.1.1., Y.N:18.20.16.

⁸⁰⁶ BCA, T:5.6.1932, F.K:30.10.0.0., Y.N:20.119.18.

⁸⁰⁷ BCA, T:8.8.1936, F.K:30.10.0.0., Y.N:212.444.2. Zaten hali hazırda Afgan Harp Okulunun başında bir Türk subayının bulunması da, Türk eğitimci subay olmasa da Türkiye'nin bu konudaki etkin rolünü göstermektedir.

⁸⁰⁸ BCA, T:20.2.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:72.14.9.

⁸⁰⁹ BCA, T:6.4.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:73.27.11.

⁸¹⁰ BCA, T:18.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:75.41.3. ve BCA, T:10.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N: 74.38.13.

Numune Hastanesinden Operatör Dr. Faruk İlhan ile dâhiliye doktoru Adnan Atam Afganistan Hükümetinin isteği üzerine görevlendirilmiştir⁸¹¹. Doktordan başka diğer alanlarda da Türkiye'den eğitici gönderilmiştir. Bir başka kaynakta, 1938 yılında Kabil Büyükelçiliğine görevlendirilen Fahri Paşa ile birlikte bir grup eğitimci ve subayın gittiği görülmektedir⁸¹². Yine aynı yıl Kabil öğretmen okuluna biri müdür olmak üzere üç öğretmen görevlendirilmiştir⁸¹³. Ayrıca bir Türk tarihçisi 1933 yılında Afganistan'a gönderilmiştir⁸¹⁴.

Kabil Büyükelçiliğinin 1937 yılı içinde gönderdiği bir rapor Afganistan'da resmi olarak görev yapan Türklerin listesini vermektedir⁸¹⁵. Rapora göre toplam 38 kişi içinde; 12 subay ve 17 doktor önemli bir miktarı oluşturmaktadır. Bu kişilerin aileleriyle birlikte toplamı yüz yedi kişiye ulaşmaktadır. Aynı raporu dikkatli incelediğimizde Büyükelçi Esendal; Afganistan'da Türkiye'nin askerî alandaki yardımlarının düzenli ve sistemli olması nedeniyle diğer alanlara göre çok daha iyi durumda olduğunu söylüyor. Ancak Büyükelçi Esendal diğer işlerin de en az askerî konular kadar önem verilmesi gereken konular olduğu şeklinde görüş bildiriyor. Büyükelçi; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının çabalarının da iyi yönde olduğunu söylüyor. Aynı raporda, **Afganistan Harp Okulu'nda Kral tarafından yalnızca Türkçe'nin yabancı dil olarak okutturulduğu anlaşılmaktadır**. Dikkat çekici bir başka nokta da, Afganistan'da Peştu dilinin Farsça'nın yerini alana kadar Türkçe'nin yardımcı dil olarak düşünülmesidir. Bu yönde Büyükelçi Esendal'ın önemli çabaları olduğunu söylemek mümkündür. Büyükelçi aynı raporda, Afganlıların Latin harflerine bile geçme yönünde çalışmaları olduğunu söylüyor. Raporda yine Kabil'de açılacak olan Öğretmen ve Siyasal Bilgiler Okulu'nun Türkiye tarafından ele alınmasını önemle vurgulamaktadır. Gerçekten de Siyasal Bilgiler Fakültesinin kurulması 1936 yılında Hukuk Müşaviri olarak giden Mehmet Ali Dağpınar vasıtasıyla olacaktır⁸¹⁶.

Afganlı genç nesillerin eğitiminde Türkiye'nin katkısı 1930'ların ortalarından itibaren hızla artarak devam etmiştir. Özellikle bu dönemde, Afganistan'a doğrudan eğitici gönderilmesi sisteminin daha yaygın olarak uygulandığını söylemek mümkündür. İngiliz istihbarat raporları da bu durumu doğrulamakta; 1937 yılında iki

⁸¹¹ BCA, T:28.11.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.98.19.

⁸¹² BCA, T:26.02.1938, Y.N:04.50.11, aktaran Korkmaz, **a.g.e.**,s.32.

⁸¹³ BCA, T:26.10.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.91.20.

⁸¹⁴ Özgiray,**a.g.e.**,s.1127.

⁸¹⁵ BCA, T:29.12.1937, F.K:30.10.0.0., Y.N:258.733.26. Bkz:EK-Ç.

⁸¹⁶ Şimşir,2002,s.372-378.

ülke ilişkilerinin çok samimi olduğu ve bir miktar Türk askerî öğretmenin Afganistan Askerî Kolejinde görev yapmak için Afganistan'a gönderildiğini belirtilmektedir⁸¹⁷.

b. Teknik Alanda Yapılan Yardımlar (Askerî, Sağlık, Ekonomi, İmar vb.)

Türkiye'nin Afganistan'a olan yardımları eğitim ve kültür alanında olduğu gibi diğer alanlarda da Türkiye'nin olanakları dâhilinde yapılmaya çalışılmıştır. Aslında bu teknik yardımlar eğitim ve kültür alanında yapılan yardımları tamamlayan bir unsur olması nedeniyle önem arz etmektedir. O nedenle teknik yardım olarak dikkate alabileceğimiz Kabil'de ilk tıp fakültesinin 1932 yılında Türkiye'nin yardım ve desteğiyle⁸¹⁸ açılması, sonrasında Türkiye'nin sağlık alanındaki bütün yardımları için bir altyapı oluşturacaktır. Türkiye gönderdiği doktorlar vasıtasıyla, Afganistan'da tam teşekküllü hastaneler, kimya laboratuvarları, tıp okulları, bakteriyoloji tesisleri ve en sonunda tıp fakültesi kurmuştur⁸¹⁹.

Afganistan'a tıp eğitimi vermek için eğitici personel görevlendirildiği gibi, doğrudan hastanelerde çalışacak doktorlar da gönderilmiştir. Başbakanlık Devlet Arşivlerinin kayıtları dikkatle incelendiğinde, bu konuda resmi olarak görevlendirilen personele ait bilgiler görülmektedir. İlk görevlendirmenin 1927 yılı içinde yapıldığını; Operatör Doktor Rıfki, Bakteriyolog Doktor Rebi Hikmet ve göz doktoru Fuat Bey'in görevlendirildiği görülmektedir⁸²⁰. Akıl ve Sinir Hastalıkları uzmanı olarak Doktor Nevzat Eşref 1934 yılı sonunda görevlendirilmiştir⁸²¹. Yine 1937 yılında Nuri Kamil doktor olarak Afganistan'a görevlendirilmiştir⁸²². Aynı yıl Kandahar Devlet Hastanesi Baştabipliğine Gaziantep Devlet Hastanesi Dâhiliye Uzmanı Doktor Tahsin Tolga görevlendirilmiştir⁸²³. Ertesi yıl, yani 1938 yılında Afganistan'ın Kandahar, Herat, Mezarı Şerif vilayetleri hastaneleri baştabipliği ile bulaşıcı hastalıklarla mücadele için dört doktor görevlendirilmiştir⁸²⁴. Yine aynı yıl içinde Doktor Yakup Çelebi Afganistan'a görevlendirilmiştir⁸²⁵.

⁸¹⁷ İngiliz İstihbarat raporlarından aktaran, Özgiray, **a.g.e.**, s.1130.

⁸¹⁸ Şimşir, 2002, s.378.

⁸¹⁹ M.A.Fuat Dağpınar, "Türk-Afgan Kültür İşbirliği", Meydan Dergisi, 1982, S.609-91, s.40-43., aktaran Korkmaz, **a.g.e.**, s.41.

⁸²⁰ BCA, T:11.5.1927, F.K:30.18.1.1., Y.N:24.27.17. Bu doktorlardan Rıfki Bey, çok büyük olasılıkla Kabil'de ilk tıp fakültesinin açılmasını sağlayan ve orada görev alan aynı zamanda kralın özel doktoru olan Prof.Dr.Rıfki Kamil Urga'dır. Biyografisi ile ilgili bakınız: " Prof.Dr.Rıfki Kamil Urga (1880-1966), (çevrimdışı), <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=2625>, 5.4.2008.

⁸²¹ BCA, T:1.1.1935, F.K:30.18.1.2., Y.N:51.1.12.

⁸²² BCA, T:20.8.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.72.13.

⁸²³ BCA, T:10.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:74.38.14.

⁸²⁴ Bu doktorlar; Çorum Memleket Hastanesi İç Hastalıklar Uzmanı Doktor Fazıl Cengiz, Manisa Beynelmîlîl Moris Şinasi Hastanesi İç Hastalıklar Uzmanı Doktor Mehmet Reşit Engiz, Ağrı Vilayeti

Doktorların haricinde diğer alanlarda da Afganistan'ın ihtiyaç belirtmesi neticesinde Türkiye'den görevlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Bu tür bir görevlendirmenin ilk defa 1926 yılında yapıldığı ve hukuk danışmanı olarak Mehmet Cevad(Açıkalın) Bey'in görevlendirildiği anlaşıyor⁸²⁶. Ardından 1930 yılında yine hukuk danışmanı olarak Cevat adında biri görevlendirilmiştir⁸²⁷. Daha sonra Afganistan Hukuk Danışmanlığına, Türkiye Askerî Temyiz Mahkemesi Müddei-yi Umumisi (savcı) Rifat Bey üç seneliğine tayin edilmiştir⁸²⁸. Yine Hukuk Danışmanı olarak Devlet Şurası(Danıştay) üyesi Kemal Atıf Bey 1932 yılı sonlarında görevlendirilmiştir⁸²⁹. Son olarak Mehmet Ali Dağpınar'ın Hukuk Danışmanı olarak Afganistan'a gittiği ve kendisinin orada çok önemli katkılarının olduğu görülmektedir⁸³⁰.

Türkiye'nin Afganistan'a askerî alanda teknik katkısı(öğretmen subay gönderilmesi dışında) diğer konulara göre hem daha eskidir hem de Büyükelçi Esendal'ın raporunda da söylediği gibi daha sistemattir. Cemal Paşa'nın çabalarını da bu çerçevede değerlendirdiğimizde bu katkıyı ilişkilerin başlangıcına kadar götürmek mümkündür. Daha sonra Afgan Kralı Amanullah Han da ordunun modernleşmesi konusunda Türk subaylarının görüşlerine başvurmuştur. Türkiye'nin bu konudaki en büyük yardım ve fedakârlığı Amanullah Han'ın isteği üzerine 1928 yılında geniş yetkilerle donatılmış Kazım Orbay Paşa ve heyetidir⁸³¹. Bu heyetin isyanın ortasında Afganistan'a ulaşmış olması ve Amanullah Han'ın tahtı beklenenden erken terk etmesi nedeniyle, katkısı planlandığı gibi olmamıştır. Daha sonra Türkiye'den bu şekilde bir heyet gönderilmediği görülmektedir. Askerî malzeme olarak Türkiye'nin Afganistan'a önemli bir katkısının olmadığı

Memleket Hastanesi İç Hastalıklar Uzmanı Doktor Ahmet Asım Koştan, Ankara Belediye Hastanesi İç Hastalıklar Uzmanı Doktor Raşit Sınırgeçti'dir. BCA, T:8.4.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:82.29.11.

⁸²⁵ BCA, T: 8.4.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N: 82.30.1.

⁸²⁶ BCA, T:16.12.1926, F.K:30.11.1.0, Y.N:29.43.6. Aynı kişi Afganistan'daki duayenlik yarışında görüş bildirecektir.

⁸²⁷ BCA, T:22.5.1930, F.K:30.18.1.2., Y.N:11.36.14.

⁸²⁸ Milliyet, 15 Haziran 1931 aktaran, Özgiray, **a.g.e.**,s.1126.

⁸²⁹ BCA, T:16.11.1932, F.K:30.18.1.2., Y.N:31.70.18.

⁸³⁰ Dağpınar Afganistan'da çeşitli dönemlerde uzun süre kalarak önemli görevler üstlenmiştir. Afganistan'ın ilk Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültelerinin açılmasında büyük bir emeği ve çabası olmuştur. Orada çeşitli danışmanlık görevlerinde bulunmuş ve kendisine Afgan hükümetince "1. Sınıf Maarif" nişanı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şimşir, 2002,s.372-378.

⁸³¹ Fraser-Tytler'in eserinde 1927 yılında bir askeri heyetin Türkiye'den geç de olsa ulaştığı yazıyor. Fraser-Tytler,**a.g.e.**,s.206. Bu heyet muhtemelen Afganistan Harbiye Bakanlığı Müsteşarlığına atanan Tümgeneral Naci olmalıdır. Bkz: BCA, T:9.11.1927, F.K:30.11.1.0., Y.N:35.29.18. Ancak Naci Paşa'nın 1938 yılı Ağustos ayında emekliye ayrılmış olması ve bu konuda başka bir bilginin bulunmaması nedeniyle onun Afganistan'a gitmemiş olabileceğinin kuvvetli işaretleridir. Bkz:Nusret Baycan, "Büyük Taarruz'da Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargâh Subayları", Ankara, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S:26, C:IX, 1993.

söylenebilir⁸³². Çünkü Türkiye'nin de savunma sanayi bu dönemde daha yeni yeni kurulma aşamasındadır; bu desteği sağlayacak seviyeye erişmemiştir.

Diğer alanlara baktığımızda; Afganistan'ın 1935 yılında Kabil Büyükelçiliği vasıtasıyla Türkiye'den bir maden mühendisi istemesine⁸³³ karşın, Türkiye'nin bu isteği karşılayamadığı anlaşılmaktadır⁸³⁴. Ayrıca Türkiye'nin Afganistan'a ekonomik anlamda kendi olanaklarının da kısıtlı olması nedeniyle görünürde bir yardımı olamamıştır. Ancak bireysel bir takım girişimlerle Afganistan'da tütün, konserve, zeytinyağı, sabun gibi malları Türkiye'den götürüp satma çabaları görülmektedir⁸³⁵.

Kabil Büyükelçiliğinin 1937 yılında gönderdiği rapor dikkate alındığında, Afganistan'da Türkiye'nin etkin olduğu alanlar özetle; tıp fakültesi, devlet hastaneleri, yardımcı doktor okulu, sanatoryum, bakteriyoloji kurumu, kimya tahlil ve eczacılık işleri, röntgen dairesi, harp okulu, kralın özel doktorluğu, kadın erkek dış kurumları, devlet hukuk danışmanlığı, askerî müzik okuludur. Buralarda görev yapan personelin dağılımı ise; 12 subay, 17 doktor, 1 mulajör⁸³⁶, 1 hukukçu, 1 kimyacı, 1 müzik öğretmeni, 1 protezci, 1 çinkograf⁸³⁷ ve 3 laboratuvar işçisi şeklindedir.

c. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Afganistan'daki Mücadelesi

Afganistan modernleşme çabalarında ve ekonomik yardımlarda Türkiye'den başka Batılı büyük devletlerden de destek almaya çalışmıştır. Ancak Batılı devletler arasında doğu ve güney komşusu İngiltere ile kuzey komşusu SSCB yer alamamıştır⁸³⁸. Bunun sebebi normal olarak; Afganistan'ın takip ettiği tarafsızlık politikası sonucu bu devletlerden uzak durmasıdır. O nedenle bu ülkelerin boşluğunu 1920'lerden itibaren Fransa, İtalya ve Almanya doldurmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye diğer bütün ülkelere kıyasla çok daha fazla ayrıcalığa sahip bir ülke konumunda idi. Kabil Büyükelçiliğinin 1932 yılında gönderdiği bir rapor, yabancı devletlerin Afganistan'da etkinliğini açıkça göstermesi bakımından

⁸³² Her ne kadar Türkiye'nin olanakları yetersiz de olsa 1926 yılında kasatura, 2000 İngiliz piyade tüfeği, 4 makineli tüfek ve 500.000 fişek verdiği de arşiv belgelerinde dikkati çekmektedir. BCA, T:17.11.1926, F.K:30.18.1.1, Y.N:21.69.16.

⁸³³ BCA, T:8.8.1936, F.K:30.10.0.0, Y.N:212.444.2.

⁸³⁴ BCA, T:29.12.1937, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.26. Aynı raporda Türkiye maden mühendisi gönderemeyince Afganistan'ın bu tür işleri diğer devletlere bıraktığını görmekteyiz. Bu işlerden Petrol aramayı ABD'liler, bakır ve kömür aramayı Almanlar almıştır.

⁸³⁵ a.y.

⁸³⁶ Mulaj işi ile uğraşan kişi. Mulaj: Bir şeyin bal mumu, alçı vb. bir madde ile kalıbını çıkarmak için yapılan işlemlerin bütünü

⁸³⁷ Çinkografi ile uğraşan kişi. Çinkografi: Çoğaltılmak istenilen resim veya yazıların kalıbını çinko üzerine çıkarma sanatı.

⁸³⁸ Rasanayagam, a.g.e., s.25.

TASNİF DIŞI

oldukça önemlidir⁸³⁹. Raporda ayrıca şu an ki yabancı uzmanların sayısının Amanullah Han dönemine göre daha fazla olduğu bilgisi de not olarak düşülmüştür. Mevcut yabancı uzmanların sayı ve görev alanları genel hatlarıyla şu şekildedir:

- Almanlar: 8 öğretmen⁸⁴⁰(biri Avusturyalı), Ticaret Bakanlığında çeşitli mesleklerde 8 uzman⁸⁴¹, 1 Harp Okulunda piyade eğitimi uzmanı, 1 posta danışmanı, 1 hasta bakıcı ve 3 serbest çalışan doktor.
- Fransızlar: 6 öğretmen⁸⁴².
- İtalyanlar: Harp Okulunda görevli olan 3 kişi, Ticaret Bakanlığında 1 kişi.
- Japonlar: Harp Okulunda öğretmen olan 1 kişi.
- Hintliler(Muhtemelen bugünkü Pakistanlılar): 4 doktor, 1 öğretmen.
- Mısırlılar: 1 öğretmen.
- İsviçreliler: 1 hasta bakıcı.
- İranlılar: Elçilikte görevli ve serbest çalışan 1 doktor.
- Türkler: 1 subay⁸⁴³, 4 doktor⁸⁴⁴, 1 ebedir.

Raporda ayrıca otuz Alman daha getirtileceği, bunlardan birisinin de subay olacağı belirtilmektedir. Serbest çalışanlar hariç diğer hepsi Afgan hükümetinden maaş almaktadırlar. Bu rapor sağlık ve askerî konuların Türklerin elinde, eğitim sisteminin Alman ve Fransızların etkisinde, ticaretin ise yine Almanların etkisi altında olduğunu göstermektedir. Gerçekten Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğinin değişik zamanlarda gönderdiği raporlardan anlaşıldığına göre, Türkiye ile Almanya arasında Afganistan'da bir etkinlik kurma mücadelesinin olduğu ortadadır. Bu konuda Kabil Büyükelçiliğinin bir başka raporu Türkiye'nin etkin olduğu sahalarda Almanların açıkça gözü olduğunu göstermektedir⁸⁴⁵. Rapor, Türkiye'den Afganistan'a doktor

⁸³⁹ BCA, T:21.2.1932, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.2. Bkz:EK-D.

⁸⁴⁰ Eski kral Amanullah Han zamanında Nejat'da açılan Alman okulunun personelidir.

⁸⁴¹ Almanya'nın 1930'lardaki politikası olan ekonomik yayılmayı açıkça burada görmek mümkündür. Burada başka ülkeden uzman yok gibidir.

⁸⁴² Bu okul da Amanullah Han zamanında açılan bir Fransız Okuludur.

⁸⁴³ Harp Okulunun eğitim faaliyetlerinin sorumlusu. Yani diğer yabancı uzmanların onun yetkisi dahilinde görev aldığı söylemek mümkün.

⁸⁴⁴ Bu doktorlardan Dr. Rıfki Bey hem Afganistan'ın tıp danışmanı görevinde hem de Kralın özel doktorudur.

⁸⁴⁵ BCA, T:10.6.1937, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.23. Bkz:EK-E.

gönderilmesi konusunda yaşanan sıkıntıları da ortaya koymakta, Almanların Kralın özel doktorluğu başta olmak üzere sağlık faaliyetini tümünden ele geçirmeyi amaçladığını göstermektedir. Büyükelçi raporda kendi görüşünü de bildirdikten sonra; askerî konularda olduğu gibi sağlık alanında da iki ülke arasında bir düzenleme yapılmasının üstünü ısrarla çiziyor. Raporda bir başka dikkat çekici nokta; Türkiye'den giden kültür elçilerinin maddi yönden azımsanmayacak bir getirisinin olduğu ve bunun Batılı devletlere kaptırılmaması yönündeki Büyükelçinin vurgusudur⁸⁴⁶. Bu dolaylı kazancı Türkiye'nin kültür faaliyetlerinin bir amacı olmaktan ziyade, onun sonucu olarak görmek Atatürk'ün Afganistan politikası açısından daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın 1938 yılında Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir başka rapor⁸⁴⁷ içerdiği önemli bilgilerle hem Türkiye'nin Afganistan'da kültürel alanda ulaştığı seviyeyi tüm açıklığıyla ortaya koymakta, hem de Almanya ile olan rekabetin artarak devam ettiğini bir kez daha göstermektedir. Rapor, yukarıda da değinildiği gibi Almanların çeşitli vasıtaları kullanarak bayındırlık alanında olduğu gibi sağlık alanında da kontrolü ele geçirmek için çabaladığını ortaya koymaktadır⁸⁴⁸. Raporda, Almanların Fişer adında dâhiliyecisi bir tıp profesörünü Afganistan'a bu amaçlarla gönderdiği görülmektedir. Büyükelçi Esendal Alman Fişer'in çabalarını, öncelikle Tıp fakültesini ele geçirmek ve daha sonrasında diğer alanlara ve en sonunda kralın özel doktorluğunu ele geçirmek şeklinde özetlemektedir. Büyükelçi raporunda Türkiye'nin mevcut durumunu da sorgularken önemli tespitlerde bulunmaktadır. Öncelikle Sağlık işlerinin sonunda askerî işlerde olduğu gibi bir düzen içinde yürütülmeye başladığı görülmektedir (Anlaşılan büyükelçinin bu yöndeki daha önceki tavsiyesi Ankara'da kabul görmüş). Yalnız burada bir sıkıntıdan da bahsedilmekte; bazı sağlık çalışanlarının Türkiye'ye dönme çabalarının Almanlara bu konuda önemli kazançlar vereceği tehlikesi vurgulanmaktadır. Bu konuda sadece Doktor Rıfkı Kamil Urga'ya işleri tamamen bırakmak yerine -ki kendisi de zaten sürekli burada kalmayı düşünmemektedir-, bu işleri sürekli hale getirecek şekilde uygun personeli yetiştirmenin iyi olacağı değerlendirilmesini yapmaktadır. Büyükelçi, Afganistan'daki işlerin bir devlet politikası olması nedeniyle bazı faaliyetleri Afganistan'ın kendisine veya bireylere bırakmanın

⁸⁴⁶ Rapordan anlaşıldığına göre, Türk eğitim ve kültür heyetinin o zamanki Afganistan'dan yıllık toplam kazancı 150 bin liradır. Bu para Afgan hükümetinin Türk personele verdiği maaşlardır.

⁸⁴⁷ BCA, 13.9.1938, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.734.3. Bkz:EK-F.

⁸⁴⁸ Almanlar bu çabalarını; etkisi altına aldığı bir takım Afgan gençleri ve Sıhhiye Veziri vasıtasıyla yoğunlaştırmaktadır.

bu çok büyük kültürel faaliyetin⁸⁴⁹ devamı açısından sakınca doğurabileceğini de ayrıca vurguluyor. Raporda ayrıca Büyükelçi, istenilen memurlar gönderildiğinde Afganistan'ın öğretmen okulunun da Türkiye'nin kontrolüne geçeceğine değiniyor⁸⁵⁰. Yine aynı raporda, Afganistan'ın kültür işlerinde “şef” olacak bir kişiyi Türkiye'den istediğini görülmektedir.

Görüldüğü gibi Türkiye'nin Afganistan'a kültürel alanda yardım ve çabaları Atatürk'ün son dönemlerine doğru büyük bir ivme kazanarak en üst seviyeye ulaşmıştır. Bu yardım ve çabalar Atatürk'ün ölümünden sonrada aynı şevk ve heyecanla bir süre daha devam etmiştir⁸⁵¹. Ancak soğuk savaş döneminde yeniden şekillenen uluslararası ilişkilere paralel olarak Afganistan yavaş yavaş SSCB'nin etkisi altına girdikçe Türkiye'nin etkisi de kaybolmaya başlayacak, böylece Atatürk'ün tesis ettiği politikalardan sapmaların başladığı tespit edilebilecektir.

3. DÖNEMLER İTİBARIYLA İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

a. 1919-1922 Arası Dönem

Atatürk Türkiye'si 1919-1923 yılları arası dönemde bir varoluş mücadelesi vermekteydi. Aynı şekilde Afganistan da, emeklemeye yeni başlamış bir bebek misali uluslararası ilişkileri geliştirmek ve ihtiyaç duyduğu maddi yardımları sağlamak için bir arayış içindeydi. Çoğu yönüyle ortak birçok noktaları üzerinde barındıran bu iki ülke, bu dönemde kısa sürede birbiriyle irtibata geçmeyi başarmıştır. Bu konuda resmi ilk girişim Atatürk'ün TBMM açıldıktan sonra Afganistan'a gönderdiği bir temsilci ile olmuştur. Bunu Afgan lideri Amanullah Han ile Atatürk'ün karşılıklı mektupları izlemiştir. Bu irtibatın son noktası ve zirve yaptığı yer Moskova'da 1 Mart 1921 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarihte iki ülke arasında imzalanan antlaşma o günün koşullarında her ne kadar somut sonuçlar üretme konusunda yetersiz kalsa da, gelecek yıllarda iki ülke ilişkilerinin altyapısını oluşturacağı için manevi değerleriyle ön plana çıkmıştır.

⁸⁴⁹ Büyükelçi Esendal raporda Afganistan'daki faaliyetin önemini şu sözlerle vurgulamaktadır: “...Asya'nın ortasında böyle bir irfan merkezi yaratmak ve yaşatmanın bize ne faydası olacağını düşünmek ve faydalarını aramak bizim işimiz değildir. Bu cihet devletimizce düşünülmüş ve istenilmiş olduğu buraya, Afgan'a çok müsaide şartlarda gönderilen Askerî talim heyetimizden ve Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığımızın yüksek yardımlarıyla burada çalışan Doktorlarımız için Kamutaydan çıkar...”

⁸⁵⁰ Rapora göre Harp Okulu, hastaneler, laboratuvarlar, tıp fakültesi ve küçük doktor mektebi Türkiye'nin kontrolü altındadır. Büyükelçiye göre, eğitim de bunlara dâhil edilmelidir. Gerçekten Esendal'ın bu tavsiyesi yerine getirilerek 1938 yılında öğretmen ve müdür görevlendirilmesi yapılmıştır.

⁸⁵¹ Özlem Korkmaz'ın yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezinde 1938'den 1960 yılına kadar olan safhalardaki kültürel faaliyetleri görebilirsiniz. Korkmaz, **a.g.e.**

1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması, Atatürk'ün eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin Gümrü hariç tutulduğunda hukuksal ve uluslararası boyutta ilk antlaşması olmasının yanında, daha kurulma aşamasında olan –o dönemde bu bile açık seçik belli değildir- bir devletin bir başka devlete askeri ve kültürel bir takım yardımlarını da kapsamaktaydı. Ve bu yardımlar daha sonraki dönemlerde yoğun şekilde uygulama imkanı bulacaktır. Bu dönemde iki ülke karşılıklı elçi atamalarıyla, ilişkilerdeki geriye kalan resmi boşlukları da doldurmuştur.

Türkiye ve Afganistan'ı bu kadar kısa sürede çok yakın iki dost haline getiren süreç dikkatle incelendiğinde, öne çıkan en önemli unsurun kültürel ortak değerler olduğunu söylemek mümkün. Burada olaya önce Afganistan'ın penceresinden bakıldığında; Türkiye Halifelik makamının merkezi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görülmüş ve bu bağlamda onun Müslüman kimliği önemli bir çekim merkezi olmuştur. Afganistan'ın Ankara Elçisi Sultan Ahmet Han Türkiye'deki bütün konuşmalarında iki ülke arasındaki ortak dinî duyguları sürekli vurgulamış; çoğu zaman Millî Mücadele'yi Müslüman dünyasının bir kurtuluş mücadelesi şeklinde ele almıştır. Aynı şekilde Atatürk'ün ve Amanullah Han'ın bu dönemdeki yazışmalarında da dinî duyguların tonu ağır basmaktaydı. Yani Afganistan için Türkiye, Müslüman ve dost ülkeydi demek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'nin penceresinden olaylara baktığımızda ise; benzer şekilde Müslüman kimliğin yanında, Afganistan'ın Orta Asya dünyasının kalbine yakın yerde bulunması ve Türkiye'nin derin tarihi geçmişinin olduğu bölgeyle temas içinde olması nedeniyle önem arz etmekteydi. Her ne kadar bu durum Türkiye'nin yaklaşımlarında açık seçik ortaya çıkmasa da, 1930'lar boyunca Afganistan'a yapılan kültürel çalışmaların yanında Atatürk'ün Orta Asya Türklerine de ulaşma çabaları küçük bir ayrıntı olarak durmaktadır. Kaldı ki, Afganistan kendisi de önemli bir Türk nüfusunu barındırmaktadır. Atatürk, ortak kültürel değerleri barındıran bu durumu daha sonra Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinde, şerefine verilen bir yemekte yaptığı konuşmayla tüm açıklığıyla vurgulayacaktır. Sonuçta Atatürk'ün Afganistan'a ortak paydaları paylaşan ve çağdaşlaşma yolunda yürüyen bir Türk toprağı gözüyle baktığı söylenebilir.

İlişkilerin hızla gelişmesinde bir diğer etken, İngiltere olarak ortaya çıkmaktadır. İngiltere'nin her iki ülke için de görünürde ortak düşman olması, doğal olarak bu iki devleti birbirine yakınlaştırmaya oldukça müsait bir zemin hazırlamıştır. Bu dönemde İngiltere'ye karşı açıkça cephe alınması, hem Afganistan'a hem de Türkiye'ye önemli bir kazanç sağlamaktaydı. Afganistan oluşan bu durum içinde İngiltere ile

1921 Kasımında kesin barış antlaşmasını taviz vermeden şekillendirebildiği gibi, Türkiye de sömürgelerinin önemli kısmı Müslüman dünyasında olan İngiltere ile daha geniş cephede mücadele etme imkânı bulmuştur⁸⁵². Ayrıca Cemal Paşa'nın Sovyet Rusya güdümünde Afganistan'daki bir takım faaliyetleri de İngiltere'de tedirginlik yaratarak Atatürk Türkiye'sinin bu yöndeki çabalarını kolaylaştırmaktaydı. Sonuçta ortak düşmana karşı istenen kazanımlar zaman içinde elde edilmiştir.

İki ülke ilişkilerinde Sovyet Rusya da dolaylı dahi olsa belirleyici olmuştur. Türkiye'nin Afganistan ile doğrudan bir kara sınırının olmaması; ulaşım ve bağlantıyı Sovyet Cumhuriyetleri üzerinden yapabiliyor olması ister istemez Sovyet Rusya'yı bu işin içine çekmiştir. İki ülkenin de bu büyük devletle sınır komşusu olması, bundan sonraki dönemlerde de Sovyetlerin ilişkilere belirli oranlarda ve kendi çıkarına da uygun şekilde müdahil olmasını sağlayacaktır. Ayrıca Cemal Paşa'nın Afganistan'daki eylemleri de Sovyetlerin İngilizlerle olan mücadelesinin bir sonucuydu. Sonuçta, Moskova'da Türk ve Afgan heyetlerinin buluşması bile dolaylı da olsa Sovyetlerin bu konudaki etkisiyle izah edilebilir. Ayrıca, Kurtuluş Savaşı sürecinde başlayan olumlu Türk-Sovyet ilişkilerinin, bu alana da dolaylı fayda sağladığı değerlendirilmektedir.

İlişkilerde bir diğer etkili ve belirleyici unsur, iki ülke liderinin birbiriyle olan oldukça samimi ve dostça diyalogudur. Daha ilk mektuplarında Amanullah Han'ın, Atatürk'ün büyüklüğünü fark edencesine onu bir ağabey olarak benimsemesi, Atatürk/Türk devrimini örnek alması Türk-Afgan ilişkilerinde rollerin de tam olarak ortaya konması adına dikkat çekicidir. Çünkü Türkiye, Afganistan'ın ilerlemesinde “büyük kardeş rolüne” de bir bakıma bu yaklaşımla girecektir. Neticede bu samimi diyalog bundan sonraki süreçte artarak devam edecektir.

Afganistan'da bulunan aydın kesimin de Türkiye'ye yakın ilgisi ilişkilerde belirleyici olmuştu. Özellikle Mahmut Tarzi'nin bu konuda önemli bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Osmanlı'yı ve Batı kültürünü yakından görmesi nedeniyle damadı Amanullah Han için de yol gösterici ve reformlarının önemli destekleyicisi olmuştur. Kısacası, Amanullah Han'ın ve Afganistan'ın model aldığı ülkenin Türkiye olmasında bu aydın kişiler etkili olmuştur.

Sonuç itibarıyla 1919-1923 arası dönem, Türk-Afgan ve Atatürk-Amanullah Han arasındaki geri dönülmez ilişkilerin mihenk taşlarının konduğu çok önemli bir evredir

⁸⁵² Elbette bu cephede doğrudan savaşmak şeklinde olmak yerine, psikolojik baskı yaratması bağlamında düşünülmelidir.

denilebilir. Bu dönemin en somut sonucu olarak ise, gelecek dönemlerde de ikili ilişkilerde etkisini hissettirecek olan 1921 Antlaşması göze çarpmaktadır. O günün koşullarında daha çok manevi değerleriyle öne çıkan bu antlaşma, sonraki yıllarda Türkiye'nin etkin yardımlarıyla Afganistan'ın çağdaş dünyaya adım atmasında önemli bir araç olacaktır. Sonuçta 1919-1922 yılları arasındaki bu başlangıç evresi, Türk Afgan ilişkilerinin ve dostluğunun temelini atıldığı bir dönem olarak geçecektir.

b. 1923-1928 Arası Dönem

Atatürk Dönemi Türk Afgan ilişkilerinde ikinci evre ilk başlarda ilk döneme göre daha sakin geçmiştir. Sonlara doğru ise tempo giderek artmış, 1928 yılı Mayıs ayında Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve 1921 Antlaşmasının devamı niteliğinde yeni bir antlaşmanın imzalanmasıyla zirve yapmıştır. Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti iki ülke liderinin yüz yüze görüşmesine fırsat sunduğu gibi, Atatürk Türkiye'si bu vesileyle ilk yabancı devlet başkanını Ankara'da ağırlamanın onur ve şerefi içindedir. 1921 Antlaşmasının devamı niteliğindeki Mayıs 1928 tarihli antlaşma ise, Türkiye'nin eğitim ve kültürel alan başta olmak üzere birçok teknik konuda Afganistan'a yardımını garanti eden bir belgedir. Ayrıca bu dönemde elçilikler büyükelçilik seviyesine çıkartılmış ve Türkiye'nin Afganistan'a söz konusu olan yardımlarında belirgin bir hareketlilik görülmüştür. Nihayet Amanullah Han büyük gezisi sonrası Afganistan'a döndüğünde, Batıda ve özellikle hedef aldığı gözlenen Türkiye'de gördükleri çerçevesinde ülkesini geliştirmek için çok hızlı bir modernleşme hareketine girişmiştir. Bu hızlı ve bir o kadarda aceleci çalışmanın sonunda dikkati çeken en önemli ayrıntı ise, Atatürk'ün nispeten başarısız kalan ancak taşıdığı anlamları büyük olan Amanullah Han'ı tahtta tutma gayreti olmuştur.

Türkiye'nin 1923-1928 arası dönemi dış ilişkilerde Lozan sonrası kalan bir takım sorunlarını çözmesi, iç işlerinde ise hızlı bir modernleşme programının planlı şekilde hayata geçirilmesi şeklinde geçmiştir. Musul Sorunu çözüme kavuşturularak (her ne kadar Türkiye'nin istediği şekilde olmasa da) İngiltere ile ilişkilerdeki sorunlu alanlar ortadan kalkmıştır. Yine Fransa ile Osmanlı'dan kalan borçlar ve kapitülasyonlar konusunda Türkiye'nin lehine çözümler üretilmiştir. Sovyetler Birliği ile ilişkiler 1925 yılında imzalanan antlaşma ile daha da ileri seviyeye getirilmiştir. Yunanistan ve İran gibi iki önemli sınır komşusuyla sorunları çözme gayretleri de arttırılmıştır. Kısacası Türkiye, kurulduğu andan itibaren dış dünya ile ilişkilerini Atatürk'ün önderliğinde hızla geliştirmektedir. Bu dönemde dünya siyasi ortamı da nispeten gerginliklerden uzak görünmekte ve kalıcı barışı sağlamaya yönelik çabalar cılız da olsa gündeme gelmektedir. Türkiye Milletler Cemiyeti üyesi olmaması nedeniyle kendi sorunları

dışında bu gelişmelerden uzak dursa da, özellikle İtalya'nın hareketleri dikkatle takip edilmektedir. Bu dönemde aynı şekilde Afganistan da Amanullah Han'ın önderliğinde hızlı bir değişim programının içine girmiştir. Özellikle 1928 yılı sonunda yapılan çok aceleci ve hızlı reformlar Amanullah Han'ın kendisinin de sonunu hazırlayacaktır. Ne tesadüf ki bu dönemde her iki ülke de gerici bir ayaklanma ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ancak Afganistan'da meydana gelen Host Ayaklanması Atatürk ve Türkiye'nin aksine Amanullah Han'ın bir süre cesaretini kıracaktır. Bu aynı zamanda iki ülkenin dinamiklerinin farklılıklarını ortaya koyduğu gibi, iki ülke ordusu arasındaki farkı da belirginleştirmektedir.

Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti onun büyük yurtdışı gezisinin bir parçası olsa da, hem Türkiye için hem de kendisi için önemli bir deneyim olmuştur. İki ülke ilişkilerinin dönüm noktası olan bu ziyaret, Atatürk'ün tarihi konuşmasına da tanıklık edecektir. Bu konuşma, Afganistan'a bakışını kapsamı ve içerdiği birçok anlamlarıyla bir bakıma tarihi bir belge niteliğindedir. Bu konuşma daha o zamanda onun Afganistan gerçeğini ne kadar iyi gördüğünü ve bildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu gezi Amanullah Han için Müslüman bir ülkenin evrensel değerleri kendi özünü kaybetmeden benimseyebileceğini göstermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca Amanullah Han'ın ilk defa yurt dışına çıkması ve başka örnek alınacak Müslüman bir ülke (Türkiye'den sonra göreceği İran'ı hariç tuttuğumuzda) görmemesi bağlamında da bu gezinin anlamı farklıdır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti daha birkaç sene öncesine kadar boğaz boğaza savaştığı Batı Medeniyetinin çağdaş bir takım değerlerini kendi kimliğini kaybetmeden hızla ülkesinde uygulamaya koymuş ve koymaya da devam etmektedir.

Bu dönem ilişkilerinin geldiği noktayı 1928 tarihli Türk Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması tarihi bir belge niteliğinde ortaya koymaktadır. Antlaşmanın dört ve beşinci maddeleri Afganistan'ın gelişmesi adına Türkiye'nin yardımlarını içermesiyle dikkat çekmektedir. Daha önce 1921 Antlaşmasında da Türkiye'nin yardımları garanti altına alınmıştı. Bu antlaşma ile de yardımların garanti altına alınması, Türkiye'nin kısa süre içerisinde sınırları dışında da etkinliğini göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır. Önceki dönemin aksine bu defa yardımlar hızla artarak yapılmaya başlayacaktır. Çünkü Millî Mücadele Dönemi'nde kendi sorunlarıyla uğraşan bir Türkiye'nin yerini hızla çevresini etkilemeye başlayan farklı ve çağdaş bir Türkiye almıştır.

Afganistan bağlamında bu dönemde dikkati çeken önemli bir husus, ciddi şekilde toplumsal bir dönüşüm gerektiren konularda yapılan reformların arkasında güçlü bir

ordunun olması gerçekliğinin ortaya çıkmasıdır. Türkiye bu gerçeğin farkına bizzat kendisi de iyi bir asker olan Atatürk ile çok önceden varmıştır; muhtemelen daha eylemlerine başlamadan önce bu düşünce kendisinde vardı. Atatürk kendisi bu bilinci Amanullah Han'a da sık sık hatırlatmaya çalışmıştır. Aslında Afganistan'da bu bilinçle olmasa bile güçlü bir ordu kurulması gayretleri Cemal Paşa'ya kadar uzanmaktadır. Onun İngiltere'yi Hindistan Yarımadası'ndan güçlü Müslüman ordularla atma hayali, en azından Afganistan ordusu için örnek alay kurulması ile bir aşamaya kadar gelmiştir. Bu alay hiç kuşku yok ki birçok araştırmacı tarafından Türkiye'nin Afganistan'daki askeri yardımları içinde ilk ve önemli aşama olarak değerlendirilmektedir.

Afgan ordu sisteminin çok eski olması ve kabilelerin tesiri altında kalması nedeniyle etkinliği düşüktü. Bu nedenle yapılan/yapılmaya çalışılan yenileşme gayretleri de nicelikten çok niteliğe yönelik olmak zorundaydı. Anlaşıldığına göre de orduyu düzenleme çalışmaları da bu şekilde cereyan etmişti -her ne kadar yapılan yeterli olmasa da. Yeni ordu ilk ciddi tecrübesini Host İsyanında başarısızlıkla geçirmesine karşın; çalışmalar eğer gerçekten iyi niyetle yapılmış ise⁸⁵³ bu ordudan çok kısa sürede bir başarı beklemek herhalde fazla hayalcilik olurdu. Kaldı ki bu değişime, birçok noktada haklı dahi olsa daha baştan Nadir Şah'ın bile karşı çıkması, başarı için zamanın çok erken olduğunu gösteren önemli işaretlerdi. Sonuçta bu ordu eğer Atatürk'ün düşündüğü gibi⁸⁵⁴ geliştirilebilseydi; muhtemelen 1928 yılı sonunda başlayan isyanlar kısa sürede bastırılabilir, Amanullah Han tahtta kalmaya ve Atatürk devrimlerini uygulamaya devam edecek, Afganistan için her şey çok daha farklı olacaktı. Ama bu mümkün olmadı ve Amanullah Han'ın bu konudaki ihmali, belki iyi niyetli yaklaşımı kendisine ve en önemlisi de ülkesi adına çok pahalıya patladı.

İkinci dönem ilişkilerinin zirve yaptığı an olan Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve sonrasında ülkesinde yaptığı reformlar, sonuçları itibarıyla herkes adına ders alınacak tarihi bir gelişmedir. Burada alınacak ilk ders hiç kuşkusuz Amanullah Han'ın kendisine düşmektedir. Çünkü bir tarafta daha birkaç ay önce kendi gözleriyle gördüğü çağdaşlaşma yolunda başarılı bir örnek olan Türkiye ve onun

⁸⁵³ Önceki bölümlerde de değinildiği gibi, Afgan önde gelen kişileri arasındaki çekişme ordu içerisine de sıçramış ve burada görev yapan bir Osmanlı subayı ile Nadir Şah arasındaki mücadele dikkati çekmiştir. Poullada'nın anlattıkları doğru ise Mahmud Sami ismindeki bu Osmanlı subayının aslında iyi niyetinden de şüphe etmek gerekecektir. Çünkü kendisi aslen Türk değildi ve Türkleri sevmemekteydi. O nedenle bu kişinin Türkiye'nin beklediği doğrultuda çalışmasını beklemek bir yönüyle zordur.

⁸⁵⁴ Bu konuda somut bir bilgi olmamasına karşın, Atatürk'ün kendisinin iyi bir asker olması ve Batı askeri sistemini bilmesi nedeniyle bu konudaki düşünceleri pozitif kabul edilmiştir. Zaten aksini gösteren bir şey de yoktur.

başında Atatürk, diğer tarafta da reformlar daha uygulanma şansı bile bulamadan isyanların ve türlü dedikoduların(Amanullah Han hakkındaki) tüm ülkeyi sardığı bir Afganistan ortada durmaktadır. Herhalde bu iki zıt örnekte, Afganistan'ın toplumsal yapısının Türkiye'ye göre yeniliklere karşı daha tutucu olmasının yanında, iki ülke liderinin farkı da önemli bir etken olmalıdır. Amanullah Han'ın ülkesinin toplumsal yapısını dikkate almadan, çok hızlı şekilde ve hatta Atatürk'ün Anadolu'da yapmaya kalkışmadığı bir takım reform çabalarını(örneğin kadınların zorla açılması gibi) bir gösteriş uğruna yapacak kadar ileri gitmesi, şüphesiz en büyük hatası olmuştur. Sonuçta, bu olumsuz gelişmeyle birlikte Amanullah Han'ın kendisi kaybettiği gibi, Afganistan da ciddi şekilde etkilenmiştir. Çünkü yaşanan bu gelişmeler sonraki yöneticiler için acı bir ders olmuştu ve belki de yenileşme yolunda adımlarını daha cesur atmalarını önlemişti.

Dönemin dikkat çeken bir başka yanı, iki lider arasında kullanılan söylemlerin ilk döneme kıyasla önemli bir değişim geçirmiş olmasıdır. İlk yıllarda iki ülke, ortak değer olarak daha ziyade toplumsal yönden birleştirici bir unsur olan İslam vurgusunu sık sık kullanmışlardır. Ancak ilerleyen dönemde Türkiye'nin, Halifelik makamını saltanatı kaldırmayı müteakip işlevsiz bırakması, artık bu söylemlerin bundan sonra kullanılmayacağını da açıkça göstermekteydi. Sonuçta Türkiye ile Afganistan arasında dinî öğelerden ziyade, bağımsızlık ve çağdaşlaşma yolunda birbirlerine destek olma -ki bu destek tek taraflı olarak hep Türkiye'den olacaktır- ön plana çıkacaktır. İki ülke arasında imzalanan 1928 Antlaşmasının dördüncü maddesi de bunu açıkça ortaya koymaktadır⁸⁵⁵.

Yaşanan bu kötü son da muhtemelen Atatürk de bir takım yeni çıkarımlarda bulunmuş olabilir. Çünkü bundan sonraki dönemdeki ilişkilerin daha farklı boyutta ilerlemesi, bu düşünceyi destekler görünmektedir. Atatürk'ün bu konuda görmüş olduğu bir gerçek muhtemelen; daha değişime uğramamış ve karmaşık kabile yapısına sahip olan bir Afganistan'ın toplumsal dinamikleriyle dış etki olarak müdahale etmenin çok zor olduğudur. Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinden sonra kendi isteğiyle Afganistan'a gönderilen bir Türk Askeri Heyeti'nin, isyan esnasında her ne kadar olaylara müdahale etmekte geç kalmış olsa da(Kabil'e ulaştığında Amanullah Han Başkenti yeni terk etmişti), sonuçta pek bir şey yapamaması bu

⁸⁵⁵ Madde dört şu şekildedir: "Bağıtli devletler ülke ve uluslarının gelişmesi ve yükselmesi için, her birinin elinde bulunup öteki Tarafa yararlı olan ve ona gereksinim duyulan her türlü olanakları ve gereçleri, ayrıca düzenlenecek özel sözleşmeler ile, sağlamağı ve onun gereksinimlerini karşılamağı çalışmağı yükümlenir ve öteki Tarafa o konuda yardımda bulunur. " Soysal,a.g.e.,s.331.

gerçeği göstermiş olmalıdır⁸⁵⁶. Çünkü yaşanan bu tecrübe, şu anda Afganistan'a dışarıdan bir müdahalenin gerekli şartları sağlamadığını göstermekteydi. Türk Askeri Heyeti her ne kadar Afgan ordusuna yol göstermek, rehberlik etmek için gitmiş olsa da, Amanullah Han'ın toplumsal desteği ordu katında da kaybetmesi ve ordunun Amanullah Han'ın arkasında duracak gücü gösterememesi Türkiye'nin iyi niyetli çabalarını boşa çıkarmıştır. Atatürk'ün buradaki yaklaşımı ve hareket tarzı muhtemelen şu olmuş olabilir: Afganistan'a bağımsızlığını kazandırdığı için tüm kesim tarafından tereddütsüz sevilen ve arkasında durulan bir Amanullah Han ve ona her bakımdan güvenen bir Afgan halkı. En azından Atatürk ve Türkiye için bunun böyle olduğunu söylemek mümkün. Ancak başta İngiliz emperyalizminin toplumu yönlendirme faaliyetleri -ki bu konudaki iddialar çok sağlam görülmektedir- ve Amanullah Han'ın kendi hataları zamanla kendisine olan toplumsal desteği erozyona uğrattığı için, Atatürk ve Türkiye'nin gayretleri sonuçsuz kalmış görünmektedir.

Neticede Türk Afgan ilişkilerinde ikinci dönem, birinci dönemde çok sağlam şekilde temeli atılan ilişkilerin geliştiği ve daha da güçlendiği bir evre olmuştur. Bu dönemin sonunda her ne kadar Amanullah Han gibi önemli bir şahıs tahtını kaybetmiş olsa da, bu tatsız gelişme ilerleyen zamanda Amanullah Han zamanındaki kadar olmasa bile Türk Afgan ilişkilerinin kişilerle sınırlı olmadığını da gösterecektir. Çok daha farklı görünen bundan sonraki dönemde ise Atatürk ve Türkiye'nin Afganistan'a kalkınma ve modernleşme yolunda elinden geldiğince yardım gayretleri, dönemin en belirgin özelliği olacaktır.

c. 1929-1938 Arası Dönem

Türk Afgan ilişkilerinde üçüncü dönem gelgitlerin yaşandığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu son dönemde Afganistan'da üç defa taht el değiştirmiştir. Her yeni Afgan kralı ile birlikte Türkiye'nin Afganistan'a olan yaklaşımları farklılık göstermekle birlikte, temelde bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Diğer devletler gibi Türkiye de, Amanullah Han'ı deviren Habibullah Kalakani(Beççei Saka) iktidarını

⁸⁵⁶ Afganistan'ın iç işlerine doğrudan karışılmasının daha sonra toplumda büyük tepki yaratacağının en açık göstergesi, Host İsyanının bastırılmasında kullanılan yabancı pilotların(Rus veya Alman pilotlar) Amanullah Han'a karşı olan kampanyalarda dile getirilmesinde olmuştur. Bu pilotların Müslüman olmaması da yapılan propagandaları güçlendirmiştir. Aynı şekilde Türkiye'nin doğrudan isyana müdahalede bulunması da benzer tepkiyi doğurabilirdi. Her ne kadar Türkiye Müslüman bir devlet olsa da, Afganistan gerçeği içinde bunun pek bir önemi kalmayabilir. Nihayetinde SSCB'nin Afganistan'ı işgali de görünürde bir çeşit mevcut iktidarı muhtemel isyanlara karşı koruma taktiği olarak ortaya çıkmıştı(gerçek bu olmasa da). Ve bu işgal Sovyetlere pahalıya patladığı gibi, esasında Afgan toplumunu da paramparça etmiştir. Bu tür örnekler Afganistan gerçeğini bir nebze de olsa izah etmeye yetmekle birlikte, aslında dışarıdan müdahaleler az çok her toplumda çok kolay şekilde ajite edilebilmektedir.

tanımamayı tercih etmekle birlikte, başkent Kabil'den Büyükelçiliği çekmemiş ve orada yalnızca Türk Büyükelçiliği kalmıştır. Saka'nın kısa süren saltanatından sonra Afgan tahtına Musahiban ailesinin en büyük ferdi olan Nadir Şah geçmiştir. Nadir Şah döneminde Türkiye Afganistan ilişkileri görünürde bir takım sıkıntılar geçirmesine karşın, yine de ilişkileri zedeleyecek derecede çok ciddi bir sorun ortaya çıkmamıştır. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra kardeşlerinin desteğinde tahta geçen oğlu Zahir Şah dönemi ise, iki ülke ilişkilerinde yepyeni bir sayfa açmıştır. Bu dönem aynı zamanda Afganistan'da yaklaşık yirmi yıllık sakin ve huzurlu bir ortam olmuştur. Türkiye'nin Afganistan'a yardımlarının artarak devam ettiği Zahir Şah döneminin sonlarına doğru bölgesel işbirliği olarak Sadabat Paktı önemli bir eser olarak ortaya çıkmıştır. Daha öncesinde de Afganistan, Türkiye'nin aktif desteğiyle Milletler Cemiyeti'ne girerek bir süredir yaşadığı uluslararası yalnızlığını bir nebze de olsa hafifletmiştir.

1929-1939 arası dönem dünya siyasi ortamının da yavaş yavaş büyük bir değişim geçirdiği bir evredir. Savaş sonrası 1920'lerin nispeten sakin dönemi, 1929 Dünya Ekonomik Buhran'ın da etkisiyle yavaş yavaş bozulmaya başlamıştır. Ülkelerin "düzeni savunan(Statükocu)" ve "düzen karşıtı(Revizyonist)" şeklinde hızla kamplara ayrılması, etkisini Türkiye'de de göstermiş; daha ziyade "düzen savunan" ülkelerle işbirliği içine girilmiştir. Bu çerçeve de güvenlik tedbiri olarak bölgesel işbirlikleri hızla geliştirilmeye başlanmış ve Balkan Antantı ortaya çıkmıştır. Ardından da İran, Irak ve sonrasında Afganistan'ın da katılması ile bölgesel işbirliğinin bir sonraki halkası olan Sadabat Paktı oluşturulmuştur. Pakt aynı zamanda Türkiye Afganistan ilişkilerinde geline aşamanın somut bir göstergesidir. Türkiye yine güçlü komşusu SSCB ile ikili ilişkileri bu evrede sorunsuz şekilde yürütürken, Avrupa'nın büyük devletleriyle de ciddi bir problem yaşamamıştır(İtalya'nın yarattığı gerginlik hariç tutulduğunda). İran ve Yunanistan gibi önemli komşuları ile sorunlarını hallettiği gibi, Lozan'ın iyi bir çözüm üretemediği Boğazlar konusunu da Montrö'de millî egemenlik temelinde çözüme kavuşturmuştur. Suriye ve Fransa ile sorun olan Hatay Sorunu da yakın gelecekte çözüme kavuşacak kıvama getirilmiştir. Sonuçta Türkiye, karışık dünya siyasi ortamında Atatürk'ün "yurtta sulh cihanda sulh" prensibi ile belirlediği politikalar ekseninde hızla yoluna devam etmektedir. Bu dönemde Türkiye, dünya siyasi ortamında özellikle bölgesinde önemi bir aktör olarak yer almıştır.

Afganistan ise Türkiye'ye kıyasla kendisiyle meşguldü ve ülke içerisinde hâlâ daha bir istikrar arayışı içerisindeydi. Amanullah Han'ın devrilmesinden sonra iktidarı

ele geçiren Tacik Beççei Saka yönetimine karşı büyük komşuları İngiltere ve SSCB gibi Türkiye de pek sıcak bakmamıştır. Muhtemelen bu kabullenememede her ülkenin kendi gerçeklerinin olması gibi, Tacik liderin uzun soluklu olamayacağına dair kuvvetli inanış da etkili olmuş olmalıdır. Çünkü Afgan tarihinde Tacikler hiçbir zaman iktidara sahip olamamıştı ve şimdi bu tezat durumu ülkenin hâkim etnik grubu Peştunların kolay kolay kabul etmesi de beklenemezdi. Dolayısıyla kalıcı olamayacak bir iktidarın arkasında durmak ne kadar gerçekçi olacaktı? Sonuçta bu dokuz aylık karışık ortam Beççei Saka'nın canına mal olmuş; Musahiban ailesi ve üyesi Nadir Şah'la beraber Afganistan'da yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye ise her şeye rağmen, Beççei Saka'nın getirdiği karışık ortamda bile Afganistan'ı terk etmeyerek diğer devletlerle olan farklılığını ortaya koymuştur. Türk Büyükelçiliğinin Beççei Sakai ile olan görüşmeleri de Türkiye'nin Afgan politikasının aslında sadece bireylerle sınırlı olmadığını bir yönüyle açıklamaktadır. Yinede Türkiye, Beççei Saka'yı hemen desteklemek yerine olayların şekillenmesini bekleyerek bir ölçüde yanlış bir adım da atmamıştır. Şüphesiz böyle bir adım, ülkenin hâkim unsuru olan Peştunları büyük olasılıkla gücendirebilirdi.

Beççe Saka'nın aksine Nadir Şah döneminin meşruluğu, fazla sorgulanmadan tüm ülkeler tarafından kabul edilmiştir. Nadir Şah'ın, Afganistan'da Amanullah Han'ın yanında önemli görevlerde yer alması nedeniyle hem sistemi iyi bilmesi hem de bir asker olarak orduya yakın olması, ülkede hâkimiyetini kolaylaştırmıştır. Elbette bu hızlı gelişmede onun Amanullah Han'ın sıra dışı yenilik hareketlerini askıya almasının da çok büyük etkisi olmuştu. Ancak Afganistan'da bir tür geriye gidiş anlamına da gelen bu hareketler, Afganlı aydınlarda olduğu gibi, çok muhtemeldir ki Afgan çağdaşlaşmasını destekleyen Atatürk'te de büyük bir hayal kırıklığı yaratmış olmalıdır. Çünkü Atatürk'ün Amanullah Han'la ikinci dönemden itibaren konuşmaya başladığı ortak dil; ülkelerini çağdaşlaştırmak için yaptıkları önemli reformlar ve yenilik hareketleri olmuştu. İki liderin kullandığı bu dilin aynı zamanda ülkelerinin de ortak dili olduğu dikkate alındığında, değişimlere karşı görünen Nadir Şah'la birlikte bu dilin kopmuş olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Neticede ülkeler arası ikili ilişkiler de Amanullah Han dönemine kıyasla daha resmi bir hal almıştır. Kuşkusuz, Amanullah Han'ın Atatürk'e olan yakınlığı ve devrildikten sonra arada bir Türkiye'ye gelip gitmesi de Nadir Şah'da Atatürk ve Türkiye'ye karşı bir şüphecilik yaratmış olmalıdır. Çünkü ülkede Amanullah Han taraftarları halen aktif olarak kendisine karşı bir tehdit oluşturmaktadır.

Dört yıllık Nadir Şah dönemi daha çok Afganistan'ın kendi iç sorunlarıyla uğraşmasıyla geçmiştir. Nadir Şah'ın İngiltere tarafından destek gördüğü şeklindeki Afganistan içindeki algı kendisi için ciddi şüpheler doğurmakla beraber, o SSCB ve İngiltere arasında eskiden olduğu gibi tarafsız kalmaya devam etmiş, halkı rahatsız edici reformları askıya almıştır. Nadir Şah'ın ülkedeki reformları askıya alıp dinî referanslara ağırlık vermesi kendi toplumunu Amanullah Han'a göre daha yakından tanımasının yanında, yakın ilişkiler içinde olduğu İngiltere'nin politikalarının bir sonucu olarak da görülebilir. Ancak oluşan bu yeni durum Amanullah dönemi ile kıyaslandığında Türkiye için de bir handikap olarak görülmektedir. Çünkü Atatürk ve Amanullah Han ikisi de aynı yolda yürümekte ve ülkelerinin geri kalmışlığına bir çözüm bulmak için çalışmaktadırlar. Nadir Şah ise daha ilk eylemleri ile bu liderlerden farklı olduğunu hissettirmişti. Bu farklılık ise neticede Türkiye ile Afganistan arasında ciddi bir doku uyumsuzluğu yaratmalıydı. Ancak bunun beklenildiği gibi olmadığı ve Türkiye'nin Afganistan'dan kolayca vazgeçmediği (aynı şekilde Afganistan'da Türkiye'den vazgeçmemiştir) görülüyor. Her ne kadar Nadir Şah döneminde Başkent Kabil'e bir süre büyükelçi atanmaması ilişkilerde ciddi bir bunalım olduğunu gösterse de, Türkiye Afganistan'a ciddi şekilde eğitim ve kültürel alanda yardım etmeye devam etmiştir. Bu yardımların gerçekte ne anlam ifade ettiğini daha iyi anlayabilmek için, o dönemde Türkiye'nin kendisinin de yetişmiş personele ciddi şekilde ihtiyacı olduğu gerçeğini bilmek gerekir. Türkiye'nin bu yardımları, o kötü şartlar altında yapıldığı için bir nevi fedakarlık olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Mustafa Kemal Atatürk bir bakıma Afganistan'ı ülkesi Türkiye gibi görmüştür. Sonuçta Nadir Şah'ın kendisi Türkiye'nin ve Atatürk'ün Afganistan'a ilgisini değiştirmemiştir. Zaten Nadir Şah'ın ülkede reformları yavaş yavaş yeniden başlatması ve Amanullah Han gibi öncüsü gördüğü Atatürk ile zamanla samimi bir diyalog ortamı kurması, Türkiye ve Atatürk'ün tercihindeki haklılığını göstermektedir.

Nadir Şah'ın Amanullah Han'a kıyasla daha bilinçli ve kontrollü olan yenilik çalışmaları devam ederken ülke yeniden bir kaos ortamına sürüklenmiştir. Nadir Şah'ın siyasi rakiplerince öldürülmesi Afganistan halkı için yeni bir gerilim demektir. Ancak bu kaos ortamı beklendiği gibi uzun sürmeden, Musahiban ailesinin diğer fertleri, Nadir Şah'ın 19 yaşındaki oğlu Zahir Şah'ı tahta oturtarak muhtemel gerginlikleri önlemiştir. Zahir Şah'la birlikte Afganistan 1950'lere kadar sürecek bir huzur ortamına girdiği gibi, Türkiye ile ilişkiler de en üst seviyeye ulaşmıştır.

Zahir Şah kendisi yaş itibariyle küçük ve tecrübesiz olduğu için devletin yönetiminde amcaları önemli roller üstlenmiştir. Bu yeni dönem Afganistan'a içeride bir huzur ortamı getirmekle birlikte, hızla gelişen ve değişen uluslararası ortamda içine düştüğü yalnızlık da rahatsızlık edici boyuta ulaşmıştır. Afganistan'ın bu yalnızlığına bir nebze olsa çare bulmada Türkiye'nin önemli yardımları olmuştur. İlki, Milletler Cemiyeti'ne girilmedi Türkiye'nin etkin desteği ve ikincisi de bölgesel bir pakt olan Sadabat Paketi'ne Afganistan'ın da kabulüdür. Bu kritik dönemde Almanya'nın, diğer büyük devletler İngiltere ve SSCB'nin Afganistan'daki boşluğunu doldurma gayretleri düşünüldüğünde, Türkiye'nin Afganistan'ın yanında olması önemli bir husus olarak not alınmalıdır. Bir kara devleti olan Afganistan için Rusya ve İngiltere arasında sürekli tampon görevi görmesi ve uzun yıllar bu şekilde yaşamaya çalışması, kendisinin uluslararası yeni açılımlara girmesine hep engel olmuştur. Uzun bir yalnızlığın ardından Almanya'ya yakınlaşma ve ona açılımın sonucunda, zamanla Almanlara Afgan halkı bazında dahi geniş toleranslar verilmesi sonucunu doğurmuştur.

Üçüncü dönemin son halkası olan Zahir Şah döneminde Türkiye'nin Afganistan'a müthiş bir yardım gayreti görülmektedir. Bu yardımlar; eğitim, askeri, sağlık, hukuk başta olmak üzere Afganistan'ın ihtiyaç duyacağı temel alanlarda yoğunlaşmıştır. Her ne kadar Afganistan diğer alanlarda da Türkiye'den teknik destek istemiş olsa da (örneğin maden mühendisi istenmesi gibi), bu Türkiye'nin imkansızlıkları nedeniyle sağlanamamıştır. Yinede Türkiye, diğer alanlarda Afganistan için elindeki tüm imkanlarını seferber etmiştir denilebilir. Bu konuda iki yönlü bir destek faaliyeti dikkati çekmektedir. İlk destek çabası Afganlı öğrencilerin Türkiye'de yetiştirilmesi şeklinde olmuştur. İkincisi ise, Türkiye'nin ilgili yetişmiş personeli Afganistan'a göndererek orada çalışmasını sağlamak şeklindedir. Bu çift yönlü yardımlar 1930'lar boyunca artarak devam etmiştir. Özellikle Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın bu konudaki özel çabaları da dikkati çekmektedir. Onun Türkiye'ye gönderdiği raporlardaki önemli tespitleri, Türkiye'nin Afganistan politikası hakkındaki daha derin ipuçlarını içinde barındırmaktadır. Zaten kendisinin Orta Asya Türklerinden bir takım öğrencileri de Türkiye'ye gönderme misyonunda olması da, Esendal'ın normal Büyükelçilikten öte bir tür kültür elçisi gibi görev üstlendiğini göstermektedir.

Dönem itibariyle kendisi çok zor şartlar altında olan Türkiye'nin fedakârca Afganistan'a yardımlarının mantıklı tek bir açıklaması; Afganistan'ı, içinde bulunduğu çağın gerisinde kalmışlığından süratle kurtarmak olmalıdır. Komşusu olmadığı ve bir

kara devleti olarak engelsiz irtibatının mümkün olmadığı Afganistan'ı iddia edildiği gibi Türkiye'nin sömürgeleştirmesi pek mantıklı görülmemektedir. Çünkü emperyalizmi mağlup ederek genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Atatürk, özellikle ilerleyen dönemlerde mazlum ulusların yol göstericisi olmuştur. Aksine, emperyalizme ve sömürülmeye karşı toplumun ve devletin bilinçlendirilmesi, aydınlatılması gerektiğine göre, Türkiye'nin bu gayretleri de Afganistan için menfi olmamalıdır. Çünkü Türkiye, en genel hatlarıyla Afganistan'ın kültürel açıdan gelişmesine yardımcı olmakta ve aydınlatmakta, içerde ve dışarıda kendisini savunacak şekilde de askeri açıdan eğitmektedir. Belki sonuçları itibariyle Afganistan'da güçlü bir Türk etkinliği kurulmuş görünse de, etnik yapısında zaten Türk olan ve kültürel birçok ortak değeri paylaşan bir ülke için anormal görülmemelidir. Bunun yanında, Afganlılar Türkiye'nin yardımlarını gönülden istemekte ve en sonunda Afganlı yetkililer, bütün yardımlardan sorumlu bir Türk kültür elçisi bile istemeyi düşünmektedir. Zaten bütün Afganlı liderler Atatürk'ü ve Türkiye'yi sürekli "büyük kardeş" olarak görmüşlerdi. Sonuçta, Türkiye'nin Afganistan'a yaptığı yardımları emperyalist amaçlardan farklı olarak, emperyalizme karşı, çağdaşlaşma yolunda ve ortak değerler temelinde şekillenmiştir demek akla daha yakın durmaktadır.

Adeta bir kültür bombardımanının yaşandığı son dönemde, Türkiye'nin Almanya ile bu konudaki açık/gizli mücadelesi de önemli bir ayrıntı olarak ortaya çıkmaktadır. 1930'ların giderek güçlenen revizyonist devleti Almanya ile Türkiye arasında Afganistan'da yaşanan bu gelişmeler, aslında Türkiye için de bir övünç kaynağı olarak görülmelidir. Çünkü yıkıntıların üzerinde yeni yeni şekillenmeye başlayan ve hızla büyümeye başlayan bir devletin, Almanya gibi gelişmiş bir devle girdiği bu yarış küçümsenecek gibi değildir. Almanların o dönemdeki bu konudaki güçlü etkinliği de düşünüldüğünde, Türkiye'nin mücadelesi daha bir anlam kazanmaktadır.

Atatürk döneminde Türkiye, kısa sürede Afganlıların en çok güvendiği ve dayandığı bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bunun en somut göstergesi, Amanullah Han döneminde olduğu gibi⁸⁵⁷ Zahir Şah döneminde de yaşanmıştır. Yıllar boyunca süren İran'la sınır sorununu Afganlıların Türk Hakem vasıtasıyla çözme kararı, Türkiye için o dönemde övünülecek bir gelişmedir. Türkiye'nin her iki dostunu da memnun eden kararı, sonuçta iyi olan ilişkileri daha da sağlamlaştırmıştır.

⁸⁵⁷ Afganistan'daki Büyükelçilikler arasındaki duayenlik yarışında Afganlıların Türk tarafını tutan davranışları.

Türkiye Afganistan'ın iyi bir dostu ve kardeşi olarak onun uluslararası yalnızlığına karşı önemli destek sağlamayı hep sürdürmüştür. Milletler Cemiyeti'ne Afganistan'ın kabulü sürecinde Türkiye'nin gayretleri bunun bir sonucu olarak görülebilir. Sadabat Paktı her ne kadar Türkiye, İran ve Irak arasında şekillenmiş olsa da, Türkiye daha sonra Afganistan'ı da bu paktın içine alarak bölgesel işbirliğinin içine dâhil etmiştir. Kaldı ki Afganistan'ın pakta girmesi, uzun süredir belli bir güven ortamında süren Türkiye SSCB ilişkilerinde risk yaratacak olmasına karşın Türkiye bunu göze alabilmiştir. Sonuçta Türkiye Afganistan için iyi niyetle hareket ederken, Afganistan da Türkiye'ye güvenmeye devam etmiştir. Atatürk ve Amanullah Han tarafından 1920'lerin başında temeli atılan Türk-Afgan dostluğu hızla büyüyerek gelişmesini 1940'lara kadar sürdürmüştür. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Soğuk Savaşla birlikte ise Türkiye'yle ilişkiler yavaş yavaş farklılaşacak, Afganistan yeni bir arayış içinde SSCB'nin tam bir nüfuz ve kontrolü altına girerek Türkiye'den uzaklaşacaktır.

Ç. Günümüze Kısa Bir Bakış

Atatürk döneminde yoktan var edilen Türk Afgan dostluk ve işbirliği onun ölümünden sonra ve İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen yeni dünya düzeni ile birlikte eski heyecan ve önemini kaybetmiştir. 1960'lara gelindiğinde Türkiye ile Afganistan arasında artık Atatürk döneminin o imrenilecek ilişkisi neredeyse kalmamıştır⁸⁵⁸. Yeni dünya düzeninin bir sonucu olarak Afganistan ister istemez hızla SSCB'nin nüfuz ve etkisine girerken, eski dost Türkiye ise tam karşı safta yerini almıştır. Afganistan tarih boyunca mücadele içinde olduğu ve İngilizlerin de etkisiyle neredeyse hiç yüz vermediği Ruslara (Amanullah Han dönemi bir istisna oluştursa da yine de çok fazla Rus nüfuzu olmamıştır), 1979 yılı Aralık ayı sonlarında ülke topraklarının kapılarını sonuna kadar açarak bugünlere kadar sürecektir olan bir kaos ortamının da zeminini oluşturmuştur. O tarihten sonra Afganistan sürekli olarak dünya gündemini meşgul eden bir devlet olacaktır.

⁸⁵⁸ Değişen bu durumu, 1960 yılında Afganistan Harp Okulu'na öğretmen olarak giden emekli orgeneral Kemal Yamak anılarında oldukça güzel özetlemektedir. Burada Yamak, çok çarpıcı tespitlerde bulunmakta ve özellikle Afgan ordusunun halen daha modern yapıya bürünmediğini de gözler önüne sermektedir. Asıl önemlisi, Sovyetlerin Afgan ordusunda Harp okulu hariç hemen her yerde aktif şekilde artan etkisidir. Bu durum elbette NATO üyesi Türkiye için bir çelişki de yaratmaktadır. Hatta 1960 yılında Afganlı askeri öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmeme sebebi, orduda Rusların etkisinin artmasının bir sonucudur. Bunun gibi birçok tespit ve Afgan toplumundan önemli kesitler bu eserden incelenebilir. Belki de en ilginç; Türkiye'de eğitim gören Afganlı subayların dönüşte Türkiye'de bir Türk'le evlenip Afganistan'a dönmesidir. Bkz: Kemal Yamak, **Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2006.

Bugün ise Afganistan, 2001 yılında ABD’de gerçekleştirilen 11 Eylül terör saldırılarından sonra çok daha farklı bir zemine kaymıştır. Terörist Usame Bin Ladin ve adamlarının barındığı bir yer olması gerekçesiyle Ekim 2001’de ABD tarafından gerçekleştirilen “Sürekli Özgürlük Operasyonu” ile, bugün de dünya gündeminde yer almaya başlamıştır. XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya, XX. yüzyıl sonlarına doğru SSCB ve XXI. yüzyıl başında da ABD gibi dönemin emperyalist güçlerinin çeşitli sebeplerle icra ettiği operasyonlarının etkisi altında kalan ve şu anda dünyanın en fakir ve geri kalmış ülkesi olan Afganistan için yaşanan bu durum, kendi tarihinin değişmez kötü talihinin bir sonucu olarak yorumlanabilir⁸⁵⁹.

Türkiye, günümüz emperyalizminin amiral gemisi konumundaki ABD’nin Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika Projesi (GOKAP)’nin ilk ayağını oluşturan Afganistan işgalinde NATO şemsiyesi altında UGYK/ISAP gücüne katılmış bulunmaktadır. Son zamanlarda ise ABD, lojistik ağırlıklı faaliyet yürüten Türk askerlerinin bizzat çatışma bölgelerinde yer almasını istemekte ve bölgede Türk kanı akıtılması yönünde planlar yapmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün emperyalizm ile mücadele ederek kurduğu ve dünyadaki tüm mazlum uluslar için bir model oluşturan Türkiye Cumhuriyeti’nin, Atatürk’ün kendi milleti ve ülkesi olarak gördüğü Afgan milleti ve ülkesinin yine Atatürk’ün çabaları doğrultusunda bağımsız, özgür ve çağdaş olarak yaşamasına katkı sağlayacak çabalar içerisinde olması gerektiği değerlendirilmektedir.

⁸⁵⁹ ABD bugün her ne kadar uluslararası destekle ve terörist faaliyetlerle mücadele için Afganistan’da bulunuyor olduğunu iddia etse de, neticede ülkede kaos ortamı bitmemiş, daha da yaygınlaşmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

1919 yılı Mayıs ayında doğuda Afganistan; batıda ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan ümidi kesen bir grup aydın ve vatanseverin öncülüğünde Anadolu'da başlatılan bir hareket kurtuluş mücadelesi içine girmiştir. Afganistan döneminin şartlarının bir sonucu olarak yıllardır özlemini çektiği bağımsızlığını kısa sürede kazanırken, Anadolu'daki hareket de bir süre sonra sabırla yürüttüğü mücadelede mutlu sona ulaşmıştır. XX. yüzyılın başlarında Müslüman dünyasında bağımsız iki devlet olarak ortaya çıkan bu iki ülkenin yolu 1920 yılında kesişmiştir. Anadolu'daki hareketin başındaki Mustafa Kemal Atatürk, TBMM'yi kurduktan sonra bir taraftan içeride düşmanla savaşıırken, diğer taraftan da dışarıdan destek sağlamak için arayışlara girmiştir. İşte Afganistan Türkiye ilişkilerinin temeli de burada atılmıştır.

1920'de temeli atılan Türk Afgan ilişkilerinin ilerleyen süreçte hızla gelişmesinde iki ülkenin ve o anki liderlerinin birçok ortak noktası önemli bir etken olmuştur. Bir defa iki ülkenin de aynı dönemde emperyalizmin lider ülkesi İngiltere ile mücadele ediyor olması ilişkilerin hızla gelişmesinde belirleyici olmuştur. Atatürk'ün, Millî Mücadele'yi sürdürürken İngilizleri zor duruma düşürmek için yumuşak karnı olan Hindistan yarımadasına yönelik açılımları, burada çıkarları olan Afganistan'da da ilgi görmüştür. Zaten Amanullah Han'ın kendisinin de bu dönemde, Orta Asya'daki Müslüman dünyasını kendi egemenliğinde birleştirme düşüncesi mevcuttur. Ayrıca her iki ülkenin Müslüman bir ülke olmasının yanın da, Afganistan'ın çok önemli bir Türk nüfusu barındırması ve ortak tarihi geçmişe sahip olması kültürel bir yakınlık sağlamaktaydı. Ülkelerin bu benzerliklerinin yanında, Atatürk ve Amanullah Han gibi iki önemli lider de çok özel ve ortak bir noktayı paylaşmıştır: Yenilikçi, reformcu ve antiemperyalist olmak. Bu ortak payda iki lideri hızla birbirine yakınlaştırarak, aralarında sağlam bir dostluğun kurulmasını da sağlamıştır.

İki ülkeyi bu zor dönemde yakınlaştıran bir diğer gelişme, İttihat ve Terakki Partisi'nin savaş suçlusu olarak aranan üçüncü adamı Cemal Paşa'nın Afganistan'daki bir takım eylemleri olmuştur. Cemal Paşa her ne kadar Sovyet güdümünde ve birazda kendi planı çerçevesinde Afganistan'da bulunuyor olsa da, kendisi Atatürk ile sürekli irtibatta olmuştur. Ayrıca onun orada bulunması, Atatürk'ün İngilizleri rahatsız etmesinde de yardımcı olmuştur. Nihayetinde Cemal Paşa'nın Afgan ordusunu güçlendirme adına oluşturduğu bir numune alayı ve çalışmaları,

Atatürk Türkiye'si'nin bundan sonraki yardımlarında bir mihenk taşı olmuştur. Cemal Paşa'dan başka, Afganistan'daki bir takım aydın kesimin de Türkiye ile ilişkilerin gelişmesinde dolaylı da olsa önemli etkisi olmuştur. Bu kişilerden en önemlisi olan Mahmut Tarzi Beg daha önce ailesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda sürgün hayatı yaşadığı için, evrensel değerlerini ve çağdaş dünyayı daha yakından görmüştü.

Bütün bu olumlu şartların şekil verdiği Türk Afgan ilişkileri, 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da ilk büyük meyvesini vermiştir. Bu tarihte imzalan Türk Afgan Dayanışma Antlaşması, özellikle Türkiye için maddi getirisinden çok, manevi değeriyle ön plana çıkmıştır. Zaten Afganistan'ın kendisi de yeni bağımsızlığını kazanmış bir devlet olarak birilerine yardım etmekten ziyade, ciddi şekilde ihtiyaç duyduğu yardımları bulmayı amaçlamıştır. Sonuçta Atatürk, hukuksal ve uluslararası bir geçerliliği olan Gümrü'den sonra bu ilk Antlaşma ile Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükümetinin meşruluğunu ispat etmesi nedeniyle, maddi olmasa da manevi bir kazanç elde etmiştir. Afganistan da bu antlaşmayla, Türkiye'den ihtiyaç duyduğu ve istediği bir takım yardımların sözünü yazılı hale getirtmiştir. Bu yardımlar ilk defa olarak da Cemal Paşa'nın Atatürk'ten Afgan ordusu için asker talebiyle dile getirilmiştir.

Dünya siyasi ortamının nispeten sakin geçtiği bir dönemde, Afganistan ile Türkiye'nin kendi iç dinamiklerine göre belli bir çizgide gelişimini sürdüren Türk Afgan ilişkileri, diğer taraftan 1920'ler boyunca Atatürk ile Amanullah Han'ın birbiriyle gittikçe artan şekilde dostluklarını geliştirmesine de şekil vermiştir. Özellikle iki lider de bu dönemde ülkelerinin iç işlerine öncelik vermişlerdi. 1920'ler boyunca nasıl ki Atatürk yeni kurduğu bir ülkeyi içerde modernleştirmeye çalışırken, Afganistan da Amanullah Han önderliğinde aynı şekilde bir gelişme göstermeye çalışmıştır. Zorlu geçeceği çok önceden bilinen bu modernleşme yolunda, yine iki lider de benzer bir toplumsal tepkiyle karşılaşmıştır. Türkiye'de Atatürk 1925'lerin başında gerici Şeyh Sait Ayaklanması ile uğraşırken, Afganistan'da da Amanullah Han 1924 yılında Host Ayaklanması ile meşgul olmuştur. Ancak Atatürk'ün aksine Amanullah Han çıkan bu isyan nedeniyle reform çabalarından çok çabuk pes etmiştir. Elbette bunda Afganistan'ın toplumsal dinamiklerinin Türkiye'ye kıyasla çok daha katı olmasının büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Türkiye bu dönemde hızla Lozan'dan arta kalan sorunların önemli kısmını çözerek, dış ilişkilerdeki pürüzlü alanları da ortadan kaldırmıştır. Sonuçta 1920'lerin sonuna gelindiğinde, Türkiye birçok sorununu

halletmiş olarak çok daha aktif bir politika takip edecek duruma gelmiştir. Bunu da Afganistan politikasında göstermiştir.

1928 yılı, Türk Afgan ilişkilerinin yaşanmış olan tarihi birçok gelişmesine tanıklık etmiştir. Bir defa, bu yıl içinde gerçekleşen Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti, hem Türkiye hem de Atatürk için başkent Ankara'da ilk kez bir yabancı devlet başkanını ağırlama şeref ve onuru olmuştur. Bu onur, Türkiye Cumhuriyeti Devletini daha kurulmadan önce ilk tanıyan ve onunla koşulsuz ilk antlaşmayı imzalayan bir dost ülke olan Afganistan ve onun önemli lideri, Atatürk'ün yakın dostu Amanullah Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu tarihi olay kuşkusuz Amanullah Han için de çok önemli olmuştur. Çünkü hem çok iyi dostluk kurduğu Atatürk ile tanışma ve onu yakından görme fırsatı bulmuş, hem de yapılan reformlarla hızla bir değişim içine giren Türkiye örneğini inceleme fırsatı bulmuştur. Türkiye örneğinin Müslüman bir devlet olması nedeniyle Amanullah Han için ayrı bir önemi vardı. Çünkü Amanullah Han için model ülke Türkiye idi(biraz da İran). Bu önemli ziyaret ayrıca Atatürk'ün Amanullah Han onuruna verilen bir yemekte yaptığı tarihi konuşmasına da vesile olmuştur. Bu konuşma, Atatürk'ün o dönemde Afganistan hakkındaki düşüncelerini ve bilgi birikimini tüm açıklığıyla göstermektedir. Bu gezi ayrıca, Türk Afgan ilişkilerinin o dönemde ulaştığı seviyeyi belgeleyen 25 Mayıs 1928 tarihli antlaşmasını da ortaya çıkarmıştır. İmzalanan bu Türkiye Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, 1921 yılında yapılan antlaşmanın devamı niteliğinde olmuş ve Türkiye'nin çeşitli alanlardaki yardımlarını antlaşma maddeleri içinde yeniden bulundurmıştır.

1924 yılında Afganistan'da çıkan Host İsyanı ile ülkesinde reformlara bir süre ara veren Amanullah Han, Türkiye'nin de içinde bulunduğu büyük Avrupa turundan sonra tekrar büyük bir cesaret, istek, heyecan ve bir o kadar da aceleyle yeniden reformlara başlamıştır. Bu iyi niyetle yapılan ancak belli ki aceleye getirilen reformlar Amanullah Han'ın hazin sonu olmuştur. Çünkü onun bu iyi niyetle yapıldığına şüphe duyulmayan reformlarını Afgan toplumunda perdeleyecek ve onu kötü şekilde yansıtabilecek iç dinamikler yeterince fazla olduğu için, sonuçta reform çabaları başarısız olmuştur. Ancak Afganistan'da bu olumsuz gelişmeler yaşanırken, Atatürk'ün Amanullah Han'a ciddi bir yardım gayreti de olmuştur. Amanullah Han'ın isteğiyle 1928 yılı sonlarında Afganistan'a giden Kazım (Orbay) Paşa ve askeri heyeti, daha sonra Atatürk'ün emriyle Amanullah Han'a isyanda yardım görevi almışsa da, Amanullah Han'ın başkenti terk etmesi nedeniyle yardımda bulunamadıkları için bir netice alamamıştır. Her ne kadar bu yardım çabası başarısız

TASNİF DIŞI

olsa da, Atatürk'ün çok iyi dostu Amanullah Han'a ve ülkesi Afganistan'a verdiği önemi açıkça göstermesi bağlamında dikkati çekmiştir. Bunun yanında Afganistan'da yaşanan bu tatsız olay(Amanullah Han'ın devrilmesi), Afganistan'ın iç dinamiklerinin doğrudan dış etkiyle kolay kolay şekillenemeyeceği gerçeğini göstermesi bakımından da büyük olasılıkla Türkiye'nin bundan sonraki yaklaşımını değiştirmiştir. Sonuçta Amanullah Han'ın devrilmesiyle birlikte Afganistan'ın çağdaşlaşma yolunda ciddi kaza yapması, elbette Atatürk ve Türkiye'de büyük hayal kırıklığı yaratmıştır.

1930'larda dünya siyasi ortamı hızla gerginleşmeye başlamıştır. Ülkeler yavaş yavaş belli saflarda toplanmaya ve rengini belli etmeye başlamıştır. Türkiye de bu gergin ortamda, ulusal çıkarları gereği ve ülkesel güvenliğini sağlama düşüncesinden hareketle bölgesel işbirliklerine girmiştir. Bunun sonucunda, batısında bulunan ülkelerle yani Balkan devletleriyle nihayet 1934 yılında Balkan Antantı'nı oluşturmuştur. Ardından Irak, İran ve son olarak Afganistan'ın da katılımıyla doğusunda da Sadabat Pakti'nı ortaya çıkaran Türkiye, 1930'ların gergin ortamında Atatürk'ün "yurtta sulh cihanda sulh" sözü doğrultusunda bir barış eksenini meydana getirmiştir. Türkiye, 1920'lerde ülkesinde başlattığı büyük dönüşüm programını 1930'larda da sürdürerek bölgesinde önemsenen bir güç olmuştur. Aynı dönemde Milletler Cemiyeti'ne de giren ve uluslararası arenada aktif şekilde yer alan Türkiye, Boğazların hâkimiyetini de Montrö'de sağlayarak ulusal bağımsızlığını iyice sağlamlaştırmıştır. Ayrıca Türkiye bu çalkantılı dönemde, Afganistan'da sergilediği önemli etkinlikle bir büyük devlet imajı vermiştir.

Amanullah Han'ın devrilmesinden sonra Tacik Beççei Saka'yı ortadan kaldırarak iktidara gelen Nadir Şah döneminde nispeten durgunlaşan ilişkiler, daha sonra tekrar canlanmaya başlamıştır. Yaşanan bu olumsuz gelişmede muhtemelen Nadir Şah'ın İngilizlerle işbirliği ve Atatürk'te yarattığı olumsuz imaj etkili olmuştur. Çünkü Amanullah Han'ın aksine Nadir Şah, aşırı muhafazakâr politikalar takip etmişti. Ancak Nadir Şah'ın da ilerleyen zamanda reformlara tekrar geri dönmesi ve bu reformları yaparken daha ihtiyatlı politika takip etmesi, sonuçta Atatürk tarafından olumlu algılanarak iki ülke ilişkilerinde olduğu gibi iki liderin de diyalogu yeniden bir gelişme göstermiştir. Aslında iki ülke ilişkileri çok ciddi bir bunalım göstermeden belli bir tempoda seyrini sürdürmüştür. Ne var ki Nadir Şah'ın ülkede meydana gelen iç çekişmeler sonucu öldürülmesi Atatürk ile ilişkisinin uzun soluklu olmasını önlemiştir.

Nadir Şah'ın yerine gelen oğlu Zahir Şah dönemiyle birlikte Afganistan, uzun ve sürekli çalkantılı geçmiş tarihi içinde yirmi yıllık bir barış ve sükûnet dönemine

girmiştir. Musahiban ailesinin fertlerinin büyük destek ve gayretleriyle şekillen bu ortamda, Türkiye ile ilişkiler de tekrar 1920'lerin o eski heyecan ve dinamikliğini yakalamıştır. Bu dönem Türkiye'nin Afganistan'a elinden gelen tüm yardımları yapmaya çalıştığı ve bir tür büyük bir kültürel yardım ve desteğin gerçekleştirildiği zaman dilimi olmuştur. Bu yardım ve destekler azalarak da olsa 1960'lara kadar devam etmiştir. Afganistan'a yapılan bu yardımlar daha önce yani 1920'lerde de yapılıyor olsa da, bu dönemde yapılan yardımların nitelik ve niceliği çok büyük bir artış göstermiştir. Bu yardımları yaparken diğer taraftan da Almanya gibi büyük devletlerle mücadele içine girmekten de geri kalınmamıştır. Afganlıların Türkiye'de eğitilmesi ve Türkiye'nin doğrudan Afganistan'a uzman personel görevlendirilmesi şeklinde çift yönlü yapılan yardımlar, Afganistan'ın çağı yakalaması, modernleşmesi ve barış içinde yaşaması için atılmış büyük çabalar olarak görülmelidir.

Görüldüğü gibi Türk Afgan ilişkileri on sekiz yıl gibi kısa bir sürede neredeyse yoktan var edilmiştir. Bu iki devlet arasındaki ilişkide her ne kadar liderler arasındaki iyi diyalog etkili olmuş olsa da, on sekiz yıllık sürede Afganistan'da üç yöneticinin değişmiş olmasına karşın Türkiye'de Atatürk'ün sürekli görevde olması bağlamında durum görüldüğünden farklıdır. Çünkü bu gelişmede Atatürk tek başına önemli bir etkidir. Kısaca, Afganistan'da yaratılan değeri Atatürk'ün bir eseri olarak görmek onun anısına büyük saygı olacaktır. Atatürk'ün Afganistan üzerine olan düşüncesinin ve Türk Dış Politikasının orada eylem bulan çalışmalarının, Batılı büyük devletlerin bugün de olduğu gibi yapmaya çalıştığı kültürel emperyalizm ile herhangi bir ortak yanı yoktur. Çünkü Atatürk'ün Afganistan'da istediği ve muhtemelen Afganlı liderleri bu yönde teşvik ettiği konu, bağımsız, çağdaş ve modern bir Afganistan vücuda getirmektir. Bunun böyle olduğu Atatürk'ün Amanullah Han ile Nadir Şah'a bakış açısındaki farklılıkta açıkça görülmektedir. Türkiye'nin ve tabi ki Atatürk'ün 1920'lerin başında sık sık kullandığı dinî ortak duyguyu daha sonra kullanmaması, bunun yerine yeni bir ortak değer olarak çağdaşlaşma ve çağı yakalama düşüncesini ön plana çıkarması gerçekçi ve iyi niyetli bir adım olarak görülmelidir. Bu adımın ne kadar doğru olduğu, o dönemde nispeten aynı seviyede olan Afganistan ile Türkiye arasındaki farkın, bugün kıyaslanmayacak kadar çok büyük olmasıyla kolayca izah edilebilir. Çünkü Afganistan, çağdaşlaşma yolunda sürekli iki ileri bir geri, bazen de bir ileri iki geri adım atarak çok fazla taviz vermiştir.

Atatürk'ün yoktan var ettiği, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen dünya düzeni ekseninde hızla değişmeye başlayan Türk-Afgan ilişkileri, dönemin bir gereği olarak bir süre sonra iyice soğumuştur. Sovyet işgali sonrası Türkiye'nin burada

etkinlik kurma şansı olmasına karşın, bu fırsat da iyi değerlendirilememiştir. Ancak, ABD'nin 2001 yılında uğradığı terör saldırıları sonrası tekrar dünya kamuoyunun karşısına gelen Afganistan, bugün Türkiye için yeniden önemli bir gündem maddesi halini almıştır. ABD'nin, uluslararası terör örgütü ilan ettiği El Kaide ve destekçisi olarak gördüğü Taliban rejimine karşı Afganistan'da gerçekleştirdiği askeri operasyon sonrası Türkiye; 2002 yılı başından beri NATO şemsiyesi altında icra edilen, Kabil ve çevresinin güvenliğini sağlayan Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti(UGYK/ISAF) Harekâtı'na ve Afganistan'ın idari ve yargı sisteminin geliştirmesi ile polis teşkilatının eğitilmesi amacıyla Kasım 2006'dan bu yana da Vardak Bölgesel İmar Ekibi(BİE)'ne katkı sağlamaktadır. Ne var ki Türkiye'nin bu katkısı Atatürk dönemiyle kıyaslandığında hem şekilsel hem de içsel anlamda çok farklı görünmektedir. Çünkü Atatürk döneminde Afganistan'a yapılan her türlü yardım ve destek, Atatürk'ün duygu ve düşüncelerinin Türk Dış Politikasında tezahürü şeklindeydi. Şimdi ise bu inisiyatif elbette ki Türkiye'nin ve Türk Politika yapıcılarının elinde olmayıp, tam manasıyla başka güçlerin elindedir.

Sonuç olarak; Atatürk döneminde bir başarı ve onur abidesi olarak yürütülen Türk Afgan ilişkileri Atatürk'ün ölümü ve ardından değişen dünya düzeniyle birlikte bugünlere kadar süreklilik kazanamamış olsa da, muhakkak ki Afgan milletinin hafızasının bir köşesinde Türkiye ve Atatürk hakkında çok olumlu bir imaj bırakmıştı. Afgan milletinin iyiliği ve kalkınması için yapılan Atatürk dönemi destek ve yardımlar, bugünlere kadar sürdürebilseydi belki de Afganistan çok daha farklı konumda olacaktı. Ancak bugün her şey çok daha farklıdır. Yine de bugün Türkiye'nin Afganistan için yapacağı çok şey olduğu da bir gerçektir. Çünkü bugünkü Türkiye'nin imkanları Atatürk döneminden çok daha iyi seviyededir. Afganistan ise her zaman ki gibi aynı seviyede ve elinden tutulmaya muhtaç durumdadır. Nihayetinde Türkiye, Afganistan'ın iç dinamiklerinin farkında olarak ve Afgan milletinin menfaatine yönelik bir çaba içerisinde girerek tarihi misyonunu da devam ettirmiş olacaktır. Eğer ki Türkiye, Afganistan'ın iç dinamikleriyle doğrudan mücadele içine girecek olursa, bunun karmaşık Afgan toplumunun hafızasında derin yaralar açabileceğinin de farkında ve bilincinde olmalıdır. Çünkü Afgan tarihi bu tür olumsuz örneklerle doludur.

KAYNAKÇA

A. ASIL KAYNAKLAR

ADAMEC, Ludwig W., **Afghanistan, 1900-1923:A Diplomatic History**, University of California Pres, London, 1967.

"Afghanistan Kralı ve Milleti Hakkında Konuşma"(Haz:Ali Sevim, M.Akif Tural, İzzet Öztoprak), **Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı**, <<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=SoylevDemecler&IcerikNo=271>>.

"Afghanistan: Branches of Government", Afghanistan Online, <<http://www.afghan-web.com/politics/government.html>>.

"Afghanistan", Central Intelligence Agency: The World Factbook, 20 Mart 2008, <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html#Geo>>.

"Afghanistan", **Encyclopedia Britannica**, Cilt I,1974.

"Afghanistan", Wikipedia The Free Encyclopedia, <<http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan>>.

AKDEVELİOĞLU, Atay ve Ömer Kürkçüoğlu. "1919-1923 Kurtuluş Yılları: Orta Doğu'yla İlişkiler, **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 194-212.

AKDEVELİOĞLU, Atay ve Ömer Kürkçüoğlu. "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 357-369.

AKŞİN, Abdülahat. **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1991.

ALANTAR, Ö.Zeynep. "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", **Türk Dış Politikasının Analizi**(Der. Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yayınları, 1994.

ARMAOĞLU, Fahir. **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**(15. Baskı), İstanbul, Alkım, 2005.

ARSLAN, Esat. "Mustafa Kemal Atatürk'ün Yaptığı İnkılâpların İran ve Afganistan'da Yansımaları",yy, ty.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri(I-III), Atatürk Araştırma Merkezi,1989.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cilt I), Kültür Bakanlığı, 1981.

AYDEMİR, Şevket Süreyya. **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa:19141922 (Cilt III)**, İstanbul,1972.

AYIŞIĞI, Metin. "Milli Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", <<http://w3.balikesir.edu.tr/~metinay/silahsevkyati.htm>>.

"Background Note: Afghanistan", U.S. Department of State, December 2007, <<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5380.htm#econ>>.

TASNİF DIŞI

BAL, Halil, "Afganistan Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 243-276.

BARFIELD, Thomas J. "Problems in Establishing Legitimacy in Afghanistan", **Iranian Studies**, V. 37, N: 2, June 2004, <<http://ebscohost.com/>>.

BAYCAN, Nusret. "Büyük Taarruz'da Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargâh Subayları", Ankara, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 26, IX, 1993, <<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=542>>.

BAYKAL, Hülya. "Milli Mücadele Yıllarında Atatürk İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 14, Cilt V, Mart 1989, <<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=901>>.

BAYUR, Y.Hikmet. **Hindistan Tarihi** (Cilt III) (2. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.

BAYUR, Y.Hikmet. **XX. Yüzyılda Türklüğün Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1974.

BCA, T:29.12.1929, F.K:30.1.0.0, Y.N:1.5.33, (Eski Afganistan Hariciye Vekili Mahmud Tarzi'ye her ay devlet tarafından maaş bağlanacağı.).

BCA, T:1.1.1935, F.K:30.18.1.2., Y.N:51.1.12, (Dr. Nevzat Eşref'in Afganistan'da devlet hizmetine girmesine izin verilmesi.).

BCA, T:13.1.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:61.3.5, (Afganlı Ubeyd ile Emircan'ın İstanbul Tıp Fakültesi'ne yatılı olarak alınması.).

BCA, T:13.12.1936, F.K:30.11.1.0, Y.N:109.43.11, (Türk Ordusunda tahsilini tamamlayıp memleketindeki siyasi huzursuzluklar sebebiyle memleketine gidemeyen P. Tğm. Afganistanlı Mehmet Asgar'ın muvazzaf sınıfa nakli.).

BCA, T:12.9.1929, F.K: 30.18.1.2., Y.N:5.44.2, (Türk Ordusunda tahsillerini bitirmek üzere, Ankara'ya gelen 5 Afgan zabitanın ordu kadrosuna alınması.).

BCA, T:15.7.1929, F.K.:30.10.0.0., Y.N:257.731.10, (Afgan Kralı'nın kayınvalidesi Resmiye Tarzi Hanım'ın beraberinde 11 kişi olduğu halde İstanbul'a geldiği.).

BCA, T:19.9.1929, F.K:30.10.0.0., Y.N:55.364.2, (Türkiye'ye iltica eden 11 Afgan zabiti hakkında.).

BCA, T:16.10.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:116.808.16, (Afganlı askeri talebelerin ilticaları.).

BCA, T:25.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.21, (Afgan Emiri ile yapılan görüşme hakkında Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:5.6.1932, F.K:30.10.0.0., Y.N:20.119.18, (Afganistan ordusuna memur edilen zabitan hakkında kanun teklifi.).

BCA, T:8.8.1936, F.K:30.10.0.0., Y.N:212.444.2, (Afganistan hükümetince, Türkiye'den istenilen memurlar.).

TASNİF DIŞI

BCA, T:29.12.1937, F.K:30.10.0.0., Y.N:258.733.26, (Afganistan'da Türk mütihazsıslar elinde bulunan işler ve buralarda görevli personele dair Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:8.8.1936, F.K:30.10.0.0, Y.N:212.444.2, (Afganistan hükümetince, Türkiye'den istenilen memurlar.).

BCA, T:29.12.1937, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.26, (Afganistan'da Türk mütihazsıslar elinde bulunan işler ve buralarda görevli personele dair Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:21.12.1932, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.2, (Afganistan'da bulunan yabancı mütihazsısların isim ve meslekleri ile hangi Bakanlığa bağlı bulundukları.).

BCA, T:10.6.1937, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.23, (Afgan Hükümeti'nce istenilen doktorlar ile Afganistan'daki kültür çalışmamızın genel durumu.).

BCA, 13.9.1938, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.734.3, (Afganistan'da görevli bulunan doktor, subay ve öğretmenlerimiz ile bunların bu memlekette oynamakta oldukları rol ve Almanya'nın Afganistan'da bize karşı rakip olma çalışmalarına dair Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:25.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.21, (Afgan Emiri ile yapılan görüşme hakkında Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:11.8.1929, F.K:30.10.0.0, Y.N:257.731.20, (Afganistan Emiri'nin tanınması için Dışışleri Bakanlıği'nin Rusya ve İngiltere başta olmak üzere bazı memleketlere heyetler göndermek istediği.).

BCA, T: 18.2.1932, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.1, (Afganistan'ın istemiş olduğu subayların askeri şerefimizi küçöltecek engeller kaldırılmadan gönderilmeyeceği.).

BCA, T:31.8.1930, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.732.13, (Afganistan'da yeni idamların olduğu, Emanullah'ın Harbiye Nazırı, Veziri ve Jandarma Kumandanının da içinde bulunduğu 25 kişinin hudut dışı edildiğine dair Kabil Büyükelçiliği'nin raporu.).

BCA, T:29.7.1931, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.732.21, (Afganistan'da Emanullah lehindeki faaliyetlerin yoğunluk kazanmasının sebepleri.).

BCA, T:27.11.1933, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.9, (Nadir Han'ın öldürölmesi olayına ait Kabil Büyükelçiliği'nden gönderilen ayrıntılı rapor.).

BCA, T:17.11.1934, F.K:30.10.0.0, Y.N:258.733.12, (İran-Afgan hudut anlaşmazlığının çözölmenmesi için hakem tayin edilen Korgeneral Fahreddin Paşa'nın telgrafı.).

BCA, T:8.8.1935, F.K:30.10.0.0., Y.N:258.733.16, (Afganistan ile İran arasındaki hudut anlaşmazlığının halli ve hakem kararı münasebetiyle Kabil'de çıkan İslah Gazetesi'nde yayınlanan haber.).

BCA, T:28.09.1935, F.K:30.10.0.0, Y.N:261.760.9, (İran-Afgan sınır ihtilafı ve bu husustaki hakem kararı.).

BCA, T:14.6.1937, F.K:31.10.0.0, Y.N:258.733.25, (Afganistan'a gönderilen Askeri Heyet'in Başkanı Tuğgeneral Ziya Kayan'ın yolculuk ve çalışmalarına dair gönderdiği rapor.).

TASNİF DIŞI

BCA, T:25.8.1926, F.K:30.11.1.0., Y.N:26.29.15, (Öğrenim görmek üzere Afganistan'dan gelen 8 Yüzbaşı ve 7 Mülazıma Türk ordusundaki emsalleri kadar maaş ve ödenek verilmesi.).

BCA, T:5.8.1927, F.K:30.11.1.0.,Y.N:33.18.15, (Ordumuzda eğitim görmek üzere Afganistan'dan gelen 11 subayın masraflarının bütçeden karşılanması ile P. Bnb.lar Küçükpazarlı Nazif, Trablusgarplı Ahmed Nuri ve Erzurumlu İsmail'in emekliye sevkleri.).

BCA, T:16.12.1926, F.K:30.11.1.0, Y.N:29.43.6, (Mehmed Cevad'ın Afgan Hükümeti Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliğinde görev almasına izin verilmesi ve kendisine Hukuk Müşavirliği kadrosu verilmesi.).

BCA, T:9.11.1927, F.K:30.11.1.0., Y.N:35.29.18, (Tümg. Naci'nin Afganistan Hükümeti Harbiye Vekaleti Müsteşarlığına ve 1. ve 9. Kor.K.larına Tümg. Asım ve Tuğg. Sedad ile Askeri Akademiler K. V. Tuğg. Basri ve Divan-ı Harb Üyeliğine Tuğg. Şükrü'nün tayini.).

BCA, T:22.5.1930, F.K:30.18.1.2., Y.N:11.36.14, (Maaşları Millî Müdafaa Vekaleti Bütçesi'nden ödenmek üzere, 6 Afgan subayının geçici olarak Türk ordusunda görevlendirilmeleri.).

BCA, T:22.5.1930, F.K:30.18.1.2., Y.N:11.36.14, (Afgan Hükümeti'nce istenilen Müşavir Cevat'a Sefaret Başkatibi maaşı da verilerek Afgan Hükümeti emrinde görevlendirilmesi.).

BCA, T:11.5.1927, F.K:30.18.1.1., Y.N:24.27.17, (Yapılan talep üzerine Afganistan'a gönderilecek Op. Dr. Rifkı, Dr. Rebi Hikmet ve Dr. Fuat siyasi pasaport verilmesi.).

BCA, T:17.11.1926, F.K:30.18.1.1, Y.N:21.69.16, (Afgan Hükümeti ile yapılan dostluk anlaşması gereğince Afganistan'a hediye edilecek silahların ordu kadrosundan çıkarılması.).

BCA, T:17.10.1933, F.K:30.18.1.2., Y.N:40.73.9, (2 Afgan subayının geçici ve stajyer olarak orduda çalıştırılmaları.).

BCA, T:30.5.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:83.50.1, (Hotan Emirinin akrabası 2 çocuğun ve Afganlı 15 subayın Askeri Okullarımıza alınması; Afgan Harbiye Okulunda ders verecek 6 öğretmene subaygibi ücret verilmesi.).

BCA, T:16.9.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:84.82.20, (Kadro harici halan 7 Afganlı subayın da staj görmek üzere orduya kabulü.).

BCA, T:17.3.1936, F.K: 30.18.1.2., Y.N:62.20.14, (Afganlı Gulam Nebi'nin Ankara Hukuk Fakültesi'ne parasız yatılı olarak alınması.).

BCA, T:14.11.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:69.88.10, (Ankara Hukuk Fakültesi'ne parasız yatılı olarak alınan Afganlı Gulam Nebi'nin parasız yatılı olarak tahsiline devamı.).

BCA, T:19.11.1936, F.K:30.18.1.2., Y.N:69.89.13, (Liseyi yurdumuzda bitiren Afganlı Kasım, Mansur ve Kayyum'un Askeri Tıbbiye'ye parasız yatılı olarak kabulü.).

BCA, T:24.8.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.74.7, (Türkiye liselerinden mezun 3 Afganlı öğrencinin Ankara Hukuk Fakültesi'ne parasız yatılı olarak alınması.).

TASNİF DIŞI

BCA, T:7.9.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.77.7, (Balıkesir Lisesi'ni bitiren Afganlı Melik Şah'ın Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne parasız yatılı olarak kabulü.).

BCA, T:20.10.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.92.4, (Adana Maarif Lisesi'ni bitiren Afganlı öğrencilerden Abdülgani'nin Harp Okulu'na, Payende Mehmed'in Askeri Tıbbiye'ye kabulü.).

BCA, T:20.2.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:72.14.9, (Afganistan Harbiye Mektebi için seçilen ve Kabil'e gidecek olan 11 subaya siyasi pasaport verilmesi.).

BCA, T:6.4.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:73.27.11, (İstanbul Belediyesi Emrazı Zühreviye Teşkilatı Baştabibi Dr. Abdurrahman Derman'ın öğretim üyesi sıfatıyla Afganistan hizmetine geçmesine izin verilmesi.).

BCA, T:18.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:75.41.3, (Afganistan'ın Kabil Tıp Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışacak İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kimya Doçenti Dr. Saip Ragıp Atademir'e izin verilmesi.).

BCA, T:10.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N: 74.38.13, (Samsun Adli Tabibi Dr. Şakir Tural'ın Afganistan'ın Kabil Tıp Fakültesi Tababeti Adliye ve Ruhiye Profesörü olarak çalışmasına izin verilmesi.).

BCA, T:28.11.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.98.19, (Dr. Faruk İlhan ile Dr. Adnan Atam'ın Afganistan Hükümeti emrinde vazife kabul etmelerine izin verilmesi.).

BCA, T:26.10.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:85.91.20, (Maarif Vekaleti Nezareti için 1 müşavir, Kabil Muallim Mektebi için 1 müdür ve 2 öğretmenin daha Afganistan'a gönderilmesi.).

BCA, T:20.8.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:78.72.13, (Dr. Nuri Kamil'in Afganistan hizmetinde çalışmasına izin verilmesi.).

BCA, T:10.5.1937, F.K:30.18.1.2., Y.N:74.38.14, (Afganistan'ın Kandahar Hastanesi Baştabibliği'nde çalıştırılacak Dâhiliye Mütihazası Dr. Tahsin Tolga'ya izin verilmesi.).

BCA, T:8.4.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N:82.29.11, (Afganistan memleket hastahanelerinde çalışmak isteyen 4 doktora izin verilmesi.).

BCA, T: 8.4.1938, F.K:30.18.1.2., Y.N: 82.30.1, (Dr.Yakup Çelebi'nin Afgan Hükümeti hizmetine girmesine izin verilmesi.).

BCA, T:16.11.1932, F.K:30.18.1.2., Y.N:31.70.18, (Afganistan Hükümeti'nce hukuk müşaviri olarak götürülen Kemal Atıf'a, siyasi pasaport verilmesi.).

BCA, T:5.11.1935, F.K:30.18.12., Y.N:59.83.8, (Afganlı Gaffar'ın parasız yatılı olarak Yüksek Mühendis Okulu'na alınması.).

BCA, T:10.3.1926, F.K:30.18.1.1., Y.N:18.20.16, (Kabil'de açılan subay okulunda öğretmenlik yapmak üzere Afganistan'a gönderilecek subaylara siyasi pasaport verilmesi.).

BCA, T:8.9.1926, F.K:30.18.1.1., Y.N:20.57.16, (Türkiye'de öğrenim görmek üzere Afganistan'ın gönderdiği 30 subayın maaşlarının Müdafaa-i Milliye bütçesinden ödenmesi.).

TASNİF DIŞI

CEBESÖY, Ali Fuat. **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1955.

CEVAT, Mehmet. **Afganistan**, Ankara, yy, 1934.

"Constitutions of the Past (1923)", Afghanistan Online, <<http://www.afghan-web.com/history/const/const1923.html>>.

"Country Study: Afghanistan", Federal Research Division Library of Congress, <<http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/aftoc.html>>.

ÇAĞLAR, Günay. "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış 1930-1934 Yılları Arasında Türkiye ve Dünya",), **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi(Cilt II)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

ÇEKİÇ, Orhan. **İmparatorluk'dan Cumhuriyet'e Türk Kuruluş Savaşı Belgeseli:1917-1920**, İstanbul, Or Yayınları, 2001.

ÇELEBİ, Mevlüt. "Türk Kaynaklarına Göre Atatürk Döneminde Siyasi İlişkiler", **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

ÇÖHÇE, Salim. "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 103-148.

DENK, Nevzat. "Jeopolitik ve Jeostratejik Kavramları", **Strateji**(Haz.Cengiz Köylü), İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2006.

DİLAN, Hasan Berke. **Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası(1923-1939)**, İstanbul, Alfa, 1998.

DİLAN, Hasan Berke. **Siyasi Tarih(1914-1939)**, İstanbul, Alfa, 1998.

Nancy Hatch Dupree, "Cultural Heritage and National Identity in Afghanistan", **Third World Quarterly**, Vol:23, No:5, 2002, 977-989, <<http://ebscohost.com/>>.

DURSUN, Vahip. "Türkiye Afganistan İlişkileri:1921-1938" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

ERHAN, Çağrı. "ABD'nin Orta Asya Politikası Ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", <<http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/vizyon.html>>.

EROĞLU, Hamza. **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınları, 1990.

Erol Tellal, "1923-1939 Görelî Özerklik-1:SSCB'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası(6.Baskı)** (Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 314-324.

ESMER, A.Şükrü. **Siyasi Tarih**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944.

EWANS, Martin; **Afganistan: A New History(Second edition)**, Routledge Curzon Press, London, 2002.

"Fact Sheet: Meshrano Jirga, Provincial & District Councils", Wolesi Jirga & Provincial Council Elections Afghanistan 2005, <http://www.jemb.org/eng/electoral_system/meshrano_jirga_fa.pdf>.

TASNİF DIŞI

"Fact Sheet: The Wolesi Jirga", Wolesi Jirga & Provincial Council Elections Afghanistan 2005, <http://www.jemb.org/eng/electoral_system/wolesi_jirga_fa.pdf>.

FAZLI, Mehmet. **Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna**, (Çev.Kenan KARABULUT), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.

FIRAT, Melek. "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Yunanistan'la İlişkiler", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 325-356.

"Flags From Afghanistan", Afghanistan Online, <<http://www.afghan-web.com/flags/>>.

FLETCHER, Arnold. **Afghanistan:Highway of Conquest**, Cornell University Pres, New York, 1965.

Fraser-Tytler, W.K. **Afghanistan:A Study of Political Developments in Central Asia**, London, Oxford University Press,1950.

FROMKİN, David. **Barışa Son Veren Barış (Modern Ortadoğu Nasıl yaratıldı?1914-1922)**, (Çev.Mehmet HARMANCI),İstanbul, Sabah Yayınları, 1993.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve Cem SAR, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi,1990.

GRIFFITHS, John C. **Afghanistan: With a Historical Note By Sir Olaf Caroe**, Frederick A. Praeger, New York, 1967.

HAMŞİOĞLU, Oğuz. "Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)"(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

KENNEDY, Paul. **Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmaları)**, (Çev.Birtane KARANAKÇI) (10. Baskı), İstanbul,İş Bankası Yayınları, 2005.

KOCATÜRK,Utkan. **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**(2. Baskı), Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1992.

KOÇER, Mehmet. "Bolşevik İhtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 9:1, 2004, s.79-86, <www.firat.edu.tr/ilahiyat/DergiYazilari/09-1_2004/05MehmetKocer.pdf>.

KORKMAZ, Özlem. "Türkiye'nin Afganistan'a Yardımları (1920-1960)"(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

"Loya Jirga Nedir?", BBC Turkish.com, 14 Ocak 2004, <http://www.bbc.co.uk/turkish/indepth/story/2004/01/040114afgan_loyajirga.shtml>.

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler, (Çev.Seha L.MERAY), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993.

MACMUNN, George. **Afghanistan: From Darius to Amanullah**, G.Bell and Sons Ltd., London, 1929.

TASNİF DIŞI

MIDDLEBROOK, Peter J.-Sharon M.MILLER. "All Along The Watch Tower: Bringing Peace to The Afghan Pakistan Border", Middlebrook and Miller Foreign Policy Futures, <www.middlebrook-miller.com/assets/>.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin. **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, 1973.

"Office of the President", <<http://www.president.gov.af/>>.

OĞUZ, Esedullah. **Afganistan**, İstanbul, Cep Kitapları,1999.

OMRANİ, Bijan. "Afghanistan And The Search For Unity", **Assian Affairs**, Vol. XXXVIII, No. II, July 2007, <<http://ebscohost.com/>>.

ORAN, Baskın. "1919-1923 Kurtuluş Yılları: Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası** (6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 97-109.

ÖZAKMAN, Turgut. **Dr.Rıza Nur Dosyası**, Ankara, Bilge Yayınevi, 1995.

ÖZCAN, Azmi. "Nadir Şah ve Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Der.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 47-50.

ÖZDEMİR, Hikmet. "Cemal Paşa Cinayeti", Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi (Konferans), Mart 2006, (Çevrimiçi), <[http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/10mart2006 .pdf](http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/10mart2006.pdf)>, 08 Şubat 2008.

ÖZDEMİR, Suzan. "Atatürk Devriminin Diğer Ülkeler Üzerindeki Etkileri" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999.

ÖZERSAY, Kudret. "1923-1939 Görelî Özerklik-1:Monreux Boğazlar Sözleşmesi", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 370-384.

ÖZGİRAY, Ahmet. "Türkiye Afganistan İlişkileri(1920-1938)", **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi (Cilt I) (Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

ÖZSOY, Rifat. "Türk Alman İlişkileri(1923-1939)", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

POULLADA, Leon B. **Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973.

"Prof.Dr.Rıfki Kamil Urga (1880-1966)", <<http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=2625>>.

RASANAYAGAM, Angelo. **Afganistan:A Modern History: Monarchy, Despotism or Democracy? The Problems of Govarnance in The Muslim Tradition**(Second Edition), I.B.Tauris Ltd., London-New York, 2005.

ROBERTS, J.M. **Yirminci Yüzyıl Tarihi**,(Çev.Sinem GÜL), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

ROY, Oliver. **Afganistan'da Direniş ve İslam**, (Çev. M.Kadri ORAĞLI), İstanbul, Yöneliş Yayınları,1990.

TASNİF DIŞI

SANDER, Oral. **Siyasi Tarih(1918-1994)**(13.Baskı), Ankara, İmge Kitapevi, 2005.

SARAY, Mehmet. "Afganistan", **İslam Ansiklopedisi (Cilt I)**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

SARAY, Mehmet. **Afganistan ve Türkler** (2. Baskı), İstanbul, Kitabevi, 1997.

SARIHAN, Zeki. **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002.

SEDDON, David. "İmperial Design: A Deep History of Afghanistan", **Critical Assian Studies**, Vol:35,N:2, 2003, <<http://ebsscohost.com/>>.

SELEK, Sabahattin. **Anadolu İhtilali (Cilt I)**, İstanbul, Kastaş Yayınları,1987.

SELEK, Sabahattin. **Anadolu İhtilali(Cilt II)**, İstanbul, Kastaş Yayınları,1987.

SHAHRANI, M. Nazif. "King Aman-Allah of Afghanistan's Failed Nation-Building Project and its Aftermath (Review Article)", *Iranian Studies*, 38, 4, December 2005, <<http://ebsscohost.com/>>.

SONYEL, Salahi R. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika (Cilt II)**(2.Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu,1991.

SONYEL, Salahi R. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika(I.Cilt)**(3.Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu,1995.

SONYEL, Salahi R. **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.

SOYSAL, İsmail. **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları(1920-1945)(Cilt I)**(2.Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu,1989.

SÖKMEN, Tayfur. **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

ŞEN, Faruk. "Atatürk Dönemi Türk-Alman İlişkileri", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi(Cilt I)(Bildiriler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

ŞİMŞİR, Bilal N. **Atatürk ve Afganistan**, Ankara, ASAM Yayınları, 2002.

ŞİMŞİR, Bilal N. **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal N. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (Cilt III)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1979.

ŞİMŞİR, Bilal N. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (Cilt IV)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.

ŞİMŞİR, Bilal N. **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları (Cilt I)**,Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

TARZİ, Abdülvehhab. "Efganistan: Son Devir", **İslam Ansiklopedisi(Cilt IV)**, İstanbul, MEB Yayınları, 1964,s.168-178.

TASNİF DIŞI

TELLAL, Erel. "Sovyetlerle İlişkiler", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 155-177.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal. **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967.

"The Life and Times of Amir Habibullah Khan", Afghanistan Online, <<http://www.afghan-web.com/bios/detail/dhabib.html>>.

"The Loya Jirga", Afghanistanland.com, <<http://afghanland.com/history/loyajirga.html>>.

TOGAN, Zeki Velidi. **Hatıralar**, İstanbul, Tan Matbaası, 1969.

UÇAROL, Rifat. **Siyasi Tarih(1789-1999)**(5.Baskı), İstanbul, Filiz Kitap Evi, 2000.

USLU, Recep. "İslam Orduları Tarafından Fethinden, Selçuklular'a Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.

UZGEL, İlhan. "1919-1923 Kurtuluş Yılları: Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 139-154.

UZGEL, İlhan. "1923-1939 Görelî Özerklik-1: Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**(6.Baskı)(Ed:Baskın Oran), İstanbul, İletişim, 2002, 258-313.

YAMAK, Kemal. **Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2006.

YÜCEER, Saime. "Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme Çabaları", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 33, 2007, 202-226.

B. YARDIMCI KAYNAKLAR

"Afganistan Ülke Raporu", Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), <<http://www.tika.gov.tr/TR/Default.ASP>>.

"Afganistan Ülke Raporu", Türkiye İnşaat Sanayicileri İşveren Sendikası, <<http://www.intes.org.tr/06/>>.

AHMETBEYOĞLU, Ali, "Mehmet Saray ile Afganistan Üzerine Bir Söyleşi", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 177-192.

AKKURT, Mehmet. "Afganistan'ın Yeniden Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2004.

AKOĞLU, Memduh. "Millî Mücadele Yıllarında Türk İngiliz İlişkileri (1918-1923)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

ATATÜRK, Mustafa Kemal. **NUTUK** (Bugünkü dille yayına haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

TASNİF DIŞI

BAĞBAŞLIOĞLU, Arif. "ABD'nin Afganistan'a Düzenlediği Askeri Müdahalenin Hukuksal Dayanaklarının Değerlendirilmesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

BENNİNGSEN, Alexandre. **Afganistan'ın İşgalinden Bu Yana Sovyet Müslümanları**, (Çev.Rasih MALYALI), Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

BROXUP, Marie. **Sovyetler Afganistan'da: Bir İşgalin Anatomisi**, (Çev.Rasih MALYALI), Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

BÜYÜKBAŞ, Murat. "Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

ÇETİNSAYA, Gökhan. "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri 1919-1925", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 48, XVI, Kasım 2000, <<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergilericik&IcerikNo=287>>.

DURAK, Neslihan. "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002,27-46.

EFENDİ, Şirvanlı Ahmed Hamdi. **Seyahatname Hindistan, Svat ve Afganistan** (2.Baskı)(Yayına Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul, Arma Yayınları,1995.

ERDEN, Ömer. "Afganistan'da Gerici Bir Hareket 'Beççei Saka' ", **Müdafaa-i Hukuk**, Haziran 2004, <www.mudafaa-i-hukuk.com.tr/arsiv/haziran04.htm >.

GIRARDET, Edward. "Afganistan", **National Geographic Türkiye**, Aralık 2001.

GIRARDET, Edward. **Rusya'nın Afganistan'daki Savaşı**, (Çev.Yuluğu Tekin KURAT), Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

GÖKTÜRK, Hamit. "Tarih İçinde Doğu Türkistan'dan Göçler", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 193-2004.

JACİNTO, Leela. "Abandoning the Wardrobe and Reclaiming Religion in the Discourse on Afghan Women's Islamic Right", **Journal of Women in Culture and Society**, 32, 1, 2006, <<http://ebscohost.com/>>.

KALFA, Serdar. "11 Eylül Öncesi Afganistan"(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2002.

KARABULUT, Nilüfer. "İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye (1923-1939)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007.

KİLİ, Suna. **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli** (10. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

KOCAOĞLU, Timur. "Afganistan'ın Ulusal Sorununun Uluslar arası Boyutları", BAL, Halil, "Afganistan Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 243-276, 299-318.

TASNİF DIŞI

KORKMAZ, Özlem. "Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 205-224.

KUNDİ, Mansoor Akbar ve Faiza MİR, "Afganistan:Sona Ermeyen Savaş", BAL, Halil, "Afganistan Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 243-276, 319-334.

MATHER, Dave. "Afghanistan: Foreign Intervention And Social Transformation", <<http://www.critiquejournal.net/>>.

MUSA, Farid Ahamad. "Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan Münasebetleri ve Afganistan'ın Modernleşme Çabaları"(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

OĞUZ, Esadullah. "Afganistan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Afganistan", BAL, Halil, "Afganistan Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 243-276, 277-298.

ÖZCAN, Azmi. "II.Abdülhamit Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 83-102.

ÖZCAN, Mustafa. "Büyük Oyun II: Taliban Sonrası Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 243-276, 349-400.

POLAT, İrfan. "11 Eylül Terör Saldırıları ve Amerika Birleşik Devletlerinin Afganistan Müdahalesi"(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

RORLICH, Ayşe Azade. "Fellow Travellers: Enver Pasha and The Bolshevik Government 1918-1920", **Asian Affairs**, XIII, 3,1982, 288-296, <<http://ebscohost.com/>>.

SARAY, Mehmet. **Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri**, (Çev.Erkut GÖKTAN), Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1984.

ŞAHİNGİRAY, Özel. **Atatürk'ün Nöbet Defteri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1955.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin. "11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan"(Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal N. **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Ankara, Bilgi Yayınevi,1999.

TOKER, Halil. "Pakistan Afganistan Dostluğu Üzerine Düşen Gölge 'Peştunistan Sorunu'", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 225-242.

TOKER, Halil. "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları (1915-1922, 1933-36,1937)", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 149-176.

TASNİF DIŞI

“Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti Harekatı”, Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı, <http://www.tsk.mil.tr/4_ULUSLARARASI_ILISKILER/4_1_Afganistan_Uluslararası_Guvenlik_Yardim_Kuvveti/konular/Turkiyenin_UGYK_Harekatina_Katkilari.htm>.

YAZICI, Orhan. “Ahmed Şah Abdali ve Millî Afgan Devletinin Kuruluşu” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

YAZICI, Orhan. “Birinci İngiliz Afgan Savaşı ve Sonuçları”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**(Haz.Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, 51-82.

EKLER

EK-A (Atatürk'ün Afganistan Kralı ve Milleti Hakkındaki Konuşması)

EK-B (Amanullah Han Döneminde Yapılan Yenileşme Çabaları)

EK-C (Muhammedzay Ailesi Hanedanlık Soyağacı)

EK-Ç (Belge-1: Afganistan'da Türk Mütihassıslar Elinde Bulunan İşler ve Buralarda Görevli Personele Dair Kabil Büyükelçiliğ'i'nin Raporu)

EK-D (Belge-2: Afganistan'da Bulunan Yabancı Mütihassısların İsim ve Meslekleri ile Hangi Bakanlığa Bağlı Bulundukları)

EK-E (Belge-3: Afgan Hükümeti'nce İstenilen Doktorlar ile Afganistan'daki Kültür Çalışmalarımızın Genel Durumu)

EK-F (Belge-4: Afganistan'da Görevli Bulunan Doktor, Subay ve Öğretmenlerimiz ile Bunların Bu Memlekette Oynamakta Oldukları Rol ve Almanya'nın Afganistan'da Bize Karşı Rakip Olma Çalışmalarına Dair Kabil Büyükelçiliğ'i'nin Raporu)

ATATÜRK'ÜN AFGANİSTAN KRALI VE MİLLETİ HAKKINDA KONUŞMASI
(20 MAYIS 1928)⁸⁶⁰

Ankara Palas'ta Afganistan Kralı Emanullah ve Kraliçesi Süreyya onurlarına verilen ziyafette söylenmiştir:

Saygıdeğer Kral,

Türk milleti ve Cumhuriyet Hükümeti ve ben, hükümdar şahsınızı ve Saygıdeğer Kraliçeyi, Türkiye'de görmekle pek çok sevinçli ve memnunuz.

Kâbil'den hareket buyrulduğu günden beri, hükümdarın seyahatleri devrelerini, büyük ilgi ve övgüyle takip ediyor ve genel bir özlemle memleketimizi şereflendirmelerini bekliyorduk. Bugün kardeş Afgan milletini, soylu ve kıymetli şahıslarında temsil eden, öz kardeşim saygıdeğer Kralı ve saygıdeğer Kraliçeyi hükümet merkezimiz Ankara'da Türk milleti ve Türk devleti adına şahsen selâmlamakla mutluyum.

Hazır bulunan sayın konuklar;

Afgan milleti ile kökü Orta Asya'ya dayanan atalarımız arasındaki ilişkiler ve dostluk bağları çok eskidir. Tarihin silinmez sayfaları, o ilişkilerin sonsuz anıları ile doludur.

İki eski ve kahraman milletin, bugünkü evlatları; bizler, uyanma aracı olan o sayfaları, büyük ilgi ile düşünmeliyiz. Orada Afgan milletiyle Türk milletin bir safta, yanyana, aynı amaca yürüdüğü ve ortak şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o ölmez yazıları, bize kardeş duygularını ve bağlarını, kıymetli bir ortak miras olarak bırakmış olan, Afganlı ve Türk büyük babalarımızın, bugünkü siyasal sınırlarımızın dışındaki sahalarda bile, devletler kurmakta birbirine öncelik verdiklerini göstermektedir. İşte, bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine anılar ve gelenekler salan büyük milletlerin evlâtlarıdır.

Saygıdeğer Kral!

Tarihin ne garip görünmeleri, dünya olaylarının ne anlamlı rastlantı ve benzeyişleri vardır. Hükümdar şahsınızı, 1919'da kahraman Afgan milletin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklâl için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte,

⁸⁶⁰ Orijinalinden bugünkü Türkçeye çevrilmiş halidir. Bkz: Ali Sevim, M.Ali Tural, İzzet Öztoprak, "Afganistan Kralı ve Milleti Hakkında Konuşma", Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, (Çevrimiçi), <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=SoylevDemecler&IcerikNo=271>, 20 Nisan 2008.

burada, Avrupa'nın doğusunda, bütün uygar dünyanın gözleri önünde, istiklâl ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.

Size ve bize çektirilen bunca üzüntüler ve acılardan söz etmeye gerek yoktur. Yalnız, istiklâl ve hürriyet âşığı milletler için o acı anları, o acı sebepleri, uyanma aracı olmak üzere daima hatırlanmalıdır.

İstiklâl ve hürriyetlerini her ne değerinde ve her ne karşılığında olursa olsun, bozmaya ve kısmaya, asla hoşgörü göstermemek; istiklâl ve hürriyetlerini bütün anlamıyla korunmuş bulundurmak; ve bunun için gerekirse, son ferdinin, son damla kanını akıtarak, insanlık tarihini şanlı örnek ile süslemek; işte istiklâl ve hürriyetin gerçek anlamını, içerdiği manasını, yüksek kıymetini, vicdanında algılamış milletler için temel ve hayatî prensip... Ancak bu prensip uğrunda her türlü özveriyi, her an yerine getirmeye hazır ve güçlü bulunan milletlerdir ki, devamlı insanlığın saygı ve ağırlamasına lâyık bir sosyal heyet olarak düşünülebilir. Afgan milleti ve Türk milleti, bu iki kardeş millet, bu prensibin gerçek yolcuları olduklarını fiilen ispat ettiler.

Afgan milleti ile Türk milletin tarihi olan dostluk bağlarını sağlamlaştıran ve doğrulayan başlıca sebebi de, her iki milletin, şerefli varlıklarını ve yüce ideallerini korumak için, istiklâl ve hürriyet prensibine, aynı kuvvet ve imanla sarılmalarında aranmalıdır.

İstiklâl ve değerini dünyaya tanıtmak, değer ve gücünde olan milletlerin, uygarlık yolunda da hızlı ve başarılı adımlarla ilerlemek yetenekleri, kabul edilmelidir. Gerçi bir sosyal heyetin, zamanla kökleşmiş örf ve âdet, duyguları ve görüşleri önemlidir. Bu değerle, sosyal heyetler, girişimci fertler üzerinde, âdetâ âmir ve egemen bir etki uygularlar. Fakat yaratılıştaki yetenek ve değeri, gelişme ve yükselmeyi elde etmiş milletler; medeniyetin bugünkü yükselmelerinden verim ve ilham almış aydın evlâtlarının yol göstericileriyle, geçmişte kaçırdıkları fırsatların neden olduğu gecikmeleri, giderme çaresini bulmakta gecikmezler. Bu konuda sosyal heyete iyi yol göstermenin etkili ve verimli olduğunda şüphe yoktur.

Saygıdeğer Kral!

Bu sebeple, pek çok sevinç ve övgüyle izlemekte ve gözlemlemekte olduğum bir gerçeği bildirmeme izin vermenizi rica ederim. Hükümdar şahsınız, soylu Afgan milletin başına geçer geçmez, yalnız millet ve memleketinize tam bir istiklâl kazandırmakla yetinmediniz. O güzel ve verimli memleketinizde zamanın yıktığı imarları, bugünün yükselmeleriyle uygun bir şekilde, diriltme ve yükseltmeye başladınız. Devletinizin teşkilâtını düzelttiniz. Korkusuz ve kahraman ordunuzu

yeniden düzenlediniz ve sağlamlaştırdınız. Bilim işlerinde önemli adımlar attınız. Sosyal hayatta, özel atılımlar gösterdiniz. Bütün bu bilinçli ve ruhlu uygulamalar ve çalışmalar, ülkenizin ve milletinizin bayındırlık ve uygarlık alanında kazandığı yüksek konuma çıkma zamanının gecikmeyeceğine kefildir.

Saygıdeğer Kral! Uygar ve yenileşircesine ıslahat yolundaki hareket ve çalışmanızın ne kadar rahatlık ve sakinlik gerektirdiğini bilmenizi ve buna ulaşmanızı içtenlikle dilerim. Gerçi Afganistan'ın coğrafi durumu ve bu sebeple devletinizin siyasal şartları önemli, gerçek ve incedir. Tarih, bu önem ve inceliğin, içinde bulunulan şartlar ve durumlar ne olursa olsun bir an görüşten uzak tutulmamasını emreder. -Hatta şüphe ve kuruntuyla- Fakat, hemen arkasından açıklamalıyım ki, Afganistan'ın Hindikuş'u ile çetin ve sert tabiatı ve Afgan milletinin olumlu zekâ, cesaret ve kahramanlığı ve özellikle Afgan devletinin seçkin hükümdarının yüksek kişiliği, her türlü ertelemenin karşısında kesinlik ve kudretle yükselen bir âbidedir. Biz bunu biliyoruz ve yürekten duygularla değerlendiriyoruz. Sizi milletinizi ve memleketinizi gerçekten seven Türk milletinin başkanı olarak, içtenlikle bildireyim ki, Afganistan'ın maddî ve manevî yükselmesi ve yücelmesi yolundaki girişimlerinizin, az zamanda doğmuş olduğunu görmek, bizim özel ümitlerimizdir. Başarınızın doğru olduğuna güvenimiz tamdır. Bu konuda, bir kardeş millete, tabîi olarak yönelen görev ve sorumlulukları, Türk devleti, gücünün yettiği derecede yerine getirmeye koşmaktadır.

Afganistan'ın kıymetli hükümdarı Sayın Emanullah Bey: Geleceğin yüksek ufuklarından doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri acı çeken milletlerin kismetidir. Bu kismetin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların başkanlarının gayretli çalışma ve özveriliğine bağlıdır. Afgan devletinin ve kudretli hükümdarının ve çok saygıdeğer Kraliçe'nin yüce kismetini parlak olsun!...

AMANULLAH HAN DÖNEMİNDE YAPILAN YENİLEŞME ÇABALARI⁸⁶¹**1. Sosyal Reformlar****a. Gelenek, görenek, adetler ve alışkanlıklarla ilgili reformlar**

(1) Batı türü kıyafetlerin giyiminin ülkenin belli yerlerinde(Paghman ve Kabil'in belli yerleri) mecburi tutulmuştur. (Son aşama)

(2) Peçe kullanmanın caydırılmasına yönelik resmi çabalar artmıştır–ki bu konuda bir yasa çıkarılmamıştır. (İlk aşama). Örtü ve peçeyi kaldırmaya yönelik zorlama hareketleri de artmıştır. (Son aşama)

(3) Purdah denen kadının toplumdan yalıtılması uygulamasının resmi olarak caydırılmasına yönelik çabalar artmıştır–ki bu konuda da bir yasa çıkarılmamıştır. (Son aşama)

(4) Kadınların haklarını arttırmaya yönelik olarak özgürce evlenme hakkı tanınmıştır. (İlk aşama)

(5) Çokeşliliğe karşı kampanyalar düzenlenmiştir(bu konuda da herhangi bir yasa yoktur). (Son aşama)

(6) Kölelik kaldırılmıştır. (İlk aşama)

(7) Angarya hizmeti kaldırılmıştır. (İlk aşama)

(8) Evlilik, cenaze gibi törenlerde aşırı harcamayı engellemeyi düzenleyen yasa çıkarılmıştır. (İlk aşama)

(9) Minimum evlenme yaşı kızlarda 18'e, erkeklerde 22'ye yükseltilmiştir. (Son aşama) (Bu reform Loya Jirga tarafından kabul edilmemiştir.)

(10) Öğrenci yaşamını düzenleyen bir yasa çıkartılmış ve buna göre; öğrenciler evlenemez, üniforma giymek zorunda, okulda öğretilen hangi bir dilde ne olursa olsun birbirlerini selamlayacaktır. (Son aşama)

(11) Sosyal refahı arttırmaya yönelik olarak diğer projeler:

⁸⁶¹ Poullada, a.g.e., s.70-79. Amanullah Han döneminde yapılan reformlar üç dönem halinde yapıldığı için, burada da her bir reform faaliyetinin sonunda parantez içerisinde, "ilk aşama", "ikinci aşama" ve "son aşama" şeklinde açıklama getirilmiştir. Ayrıca birçok yasa öneri niteliğinde olduğu için burada da o şekilde gösterilmiştir.

- Birkaç yetimhane yapılmıştır. (İlk aşama)
- İki genel hastane açılmıştır. (İlk aşama) Daha geniş hastanelerin açılması. (İkinci ve son aşama)
- Bir doğumhane açılmıştır. (İkinci aşama)
- Ülkede Kızılay düzenlenmiş ve aynı yıl Uluslararası Toplum'a girilmiştir. (Son aşama)
- Orta yaş eğitimi önerilmiştir. (Son aşama)
- Mobil hastaneler önerilmiştir. (Son aşama)
- Başkent Kabil için temiz su kaynağı sağlanmıştır. (Son aşama)

b. Eğitimle ilgili reformlar

- (1) Laik eğitim müfredatı ilk defa Hintli eğitimciler tarafından getirilmiş(1920) ve Fransız eğitimciler tarafından geliştirilmiştir. (Bütün aşamalarda)
- (2) Mesleki eğitim programları önerilmiştir. (Son aşama)
- (3) Zorunlu ilköğretim ilk defa 1924 yılında önerilmiş ve 1928 yılında da daha güçlü şekilde ortaya atılmıştır. (İkinci ve Son aşama)
- (4) 6-11 yaş arası için "karma eğitim" önerilmiştir. (Son aşama)
- (5) Bir sağlık okulu önerilmiştir. (Son aşama)
- (6) Kadınlar için ev ekonomisi okulu önerilmiştir (Mekteb-i Razia) (Son aşama)
- (7) İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya ilave olarak Türkçe okul önerilmiştir. (Son aşama)
- (8) Okuryazarlık için olduğu kadar vatandaşlık ve dinî konulara yönelik olmak üzere de yetişkin sınıfları açılmıştır. (Bütün aşamalar boyunca)
- (9) Katip ve muhasebeci yetiştirmek için okullar açılmıştır(Mekteb-i Usul-i Defteri) (İkinci aşama)

(10) Doktorların reçetelerinde Latin harfleri ve Arabi sayılar kullanılmaya başlanmıştır. (Son aşama)

(11) Eyaletler için vali ve yönetici yetiştiren bir okul açılmıştır. (İkinci aşama)

(12) Yabancı dilde eğitim veren okullar(Fransız, Alman, İngilizce) açılmıştır. (İkinci ve son aşama)

(13) Bir öğretmen okulu açılmıştır. (İkinci aşama)

(14) Göçebeler için gezici öğretmenler eğitilmiştir(bu küçük ve deneysel bir uygulamadır). (İkinci aşama)

(15) Peştun Akademisi (Peştun Tolana) kurulmuştur. (İkinci aşama)

(16) Polis Akademisi kurulmuştur. (İkinci aşama)

(17) Kız öğrencilerin eğitimi üzerinde sıklıkla durulmuştur. Bu konuda Amanullah Han'ın eşi Süreyya ve annesi büyük destek sağlamıştır. (Bütün aşamalarda)

(18) Eyaletler için de yüksek okullar önerilmiştir. (Son aşama)

c. Kültürel konularda reformlar

(1) Resim, müzik, heykel ve halı dokuma öğretmek için sanat okulları açılması önerilmiştir. (Son aşama)

(2) Film ve tiyatro tanıtılmıştır. Bir opera binası inşa edilmiştir. (Son aşama)

(3) Basın ve yayın organları gelişmiştir. (Bütün aşamalarda)

(4) Şemsi takvim kullanılmaya başlamıştır. (İlk aşama)

(5) Fransa ile 1923 yılında yapılan antlaşma ile arkeolojik kazı çalışmaları başlatılmıştır. (İlk aşama)

(6) Arkeolojik çalışmayla birlikte bir müze kurulmuştur. (İlk aşama)

(7) Halk kütüphaneleri kurulması önerilmiştir. (Son aşama)

2. Politik Reformlar**a. Genel idari reformlar**

- (1) Afganistan'ın ilk anayasası 1923'de resmen yayınlanmıştır. (İlk aşama)
- (2) Devletin temel organizasyon yapısı özel bir yasayla belirlenmiştir. (İlk aşama)
- (3) Merkezi hükümetin bakanlıkları yeniden şekillendirilmiştir(Sovyetler Birliğinden uyarlanarak) (İlk aşama)
- (4) Eyalet ve yerel yönetimler yeniden özel bir yasayla şekillendirilmiştir. (İlk aşama)
- (5) Bütün Afganlılar için sivil haklar garanti altına alınmıştır(1920 kararnamesi ve 1923 anayasası) (İlk aşama)
- (6) İlk siyasi parti (Bağımsızlık ve Reform Partisi) kurulması önerilmiştir. (Son aşama)
- (7) Ulusal kimlik sistemi kurulmuştur. (İlk aşama)

b. Yasama reformları

- (1) Yasama Konseyi(Mahfel-i Kanun) kurulmuştur. (İlk aşama)
- (2) Bir kısmı seçimle bir kısmı da atamayla şekillenen devlet ve eyalet konseyleri 1923 anayasası ile şekillendirilmiştir. (İlk aşama)
- (3) Yüksek meclis(bir tür loya jirga) hükümet faaliyetlerini görüşmek üzere her yıl bir defa toplanacaktır(1923 anayasası ile garanti altına alınmıştır). (İlk aşama)
- (4) Özellikle Türk uzmanların da yardımıyla bakanlıklarla ilgili birçok tüzük hazırlanmıştır. (İlk ve ikinci aşamalar)
- (5) İkili meclis sistemi getirilmiştir. (Son aşama)

c. Yargı reformları

- (1) 1923 anayasası ile birlikte ilk defa olarak bağımsız ve müstakil yargı sistemi kurulmuştur. (İlk aşama)

(2) Başlangıç mahkemelerinden temyiz mahkemelerine kadar çeşitli derecelerde mahkeme sistemleri kurulmuştur. (İlk aşama)

(3) Anayasa ile ceza, sivil ve ticari davalarda laik hukuk kuralları uygulanmaya başlanmıştır. (İlk aşama)

(4) Şeri hukuk kuralları Laik hukuk kuralları için temel oluşturmakta ve onun yetersiz kaldığı yerde boşluğu doldurmaktadır(Host ayaklanmasından sonra Şeri hukuk daha baskın olmuştur). (İlk aşama)

(5) Ceza davalarında mahkemelerde verilen kan parası kararları yasaklanmıştır. (Son aşama)

d. Yürütme reformları

(1) Birçok Avrupa ve Asya devleti ile dış ilişkiler kurulmuş; politik ve ticari bir takım bağlar geliştirilmiştir. (Bütün aşamalarda)

(2) Yolsuzlukların önlenmesine yönelik olarak çeşitli mücadeleler başlatılmıştır. (İlk ve son aşama)

(3) Kabile şeflerine, saray mensuplarına, dalkavuklara ve hanedanlığın uzak üyelerine verilen maaş, para yardımı ve ayrıcalıklar ortadan kaldırılmıştır. (İlk aşama)

(4) Unvan, özel rütbe ve sert protokol uygulamalarının ortadan kaldırılması önerilmiştir. (Son aşama)

(5) Sivil memurlar için emeklilik olayı kanunla düzenlenmiştir.

(6) Ülkenin bayrağı milliyetçi ve İslami idealleri yansıtacak şekilde değiştirilmiştir. (Son aşama)

e. Askeri reformlar

(1) Orduda kura sistemi getirilmiştir. (İkinci aşama) Daha sonra da askerlik süresinin iki yıldan üç yıla çıkarılması önerilmiştir. (Son aşama)

(2) Ordunun yeniden düzenlenmesi için küçültülmesi yoluna gidilmiştir. (Bütün aşamalarda)

(3) Askeri Akademi(Harp Okulu) yeniden organize edilmiş ve güçlendirilmiştir(Özellikle Türk eğitimcilerle) (İlk aşama)

(4) Örnek alay kurulmuştur(Türkler vasıtasıyla). (İlk aşama)

(5) Eski askerler emekli edilmiştir. (Bütün aşamalarda aşama)

(6) Afgan Hava Kuvvetleri Rus uçak ve pilotları ile ilk defa kurulmuştur. Daha sonra eğitim için yurt dışına gönderilmeye başlanmıştır. (Bütün aşamalarda)

(7) Afgan harp okulu öğrencileri yurt dışına gönderilmeye başlamıştır. (Son aşama)

(8) Astsubay okulu kurulması önerilmiştir. (Son aşama)

(9) Askeri orduevi kurulması önerilmiştir. (Son aşama)

3. Dini Reformlar

a. Mollalara yapılan ödeme ve yardımlar ya azaltılmış ya da tamamen kaldırılmıştır. (Son aşama)

b. Muhtesib⁸⁶² sistemi kaldırılmıştır. (İlk aşama)

c. Molla okulları açılmıştır. (İkinci aşama)

d. Mollaların eğitim standartlarının, din öğretmenlerinin resmi görev yapmaları kadar ön koşul haline getirilmesi önerilmiştir. (Son aşama)

e. Laik hukuk sistemi şeri hukuk sistemini ikinci plana itmiştir. (İlk aşama)

f. Hindistan'daki Deoband İslam Teoloji Okulu mezunlarının Afganistan'da dinî lider olarak görev almaları yetkisiz kılınmıştır. (Son aşama)

g. Kadı okulları kurulması ve sadece buradan mezunlarının yargıç olarak atanması önerilmiştir. (Son aşama)

h. Laik hukuk okulları açılması ve buradan mezun olacakların dinî kadıları değiştirmesi önerilmiştir. (Son aşama)

i. Haftalık dinlenme günü Cumadan Perşembeye alınmıştır. (Son aşama)

⁸⁶² Kanundan ziyâde idâri ve örfi işler için karar veren kimse.

j. Ordudaki pir ve mürid sistemi terk edilmiştir(Orduda subay ve askerler belli kişilerin(pirlerin) müridleri oluyor ve böyle dinî liderlerin etkisi altına giriyordu). (Son aşama)

k. Vakıf gelirleri millileştirilmiştir. (Son aşama)

4. Ekonomik Reformlar

a. Bütün vergi sistemi yeniden düzenlenmiştir. (İlk aşama)

b. Vergi toplaması uygulanmaya başlamış ve “ayni ödeme” yerine para ile ödeme gelmiştir. (İlk aşama)

c. Garip ve keyfi vergiler kaldırılmıştır. (İlk aşama)

d. İhracat ve ithalatı özendirmek için yeni gümrük tarifeleri yürürlüğe girmiştir. İç ticareti geliştirmek için iç gümrük vergileri kaldırılmıştır. (İlk aşama)

e. Gümrük konusunda kaçakçılık ve yolsuzlukla mücadele başlatılmış ve devam ettirilmiştir. (Bütün aşamalarda)

f. Vergi amacıyla çiftlik hayvanları sayımı başlatılmıştır. (İlk aşama)

g. Bazı özel vergiler belirli amaçlar için toplanmıştır(Örneğin askeri amaçlar ve halk kütüphaneleri kurmak için özel vergi toplanması gibi). (Son aşama)

h. Toprak vergilerini şekillendirmek için kadastro çalışmaları yapılmıştır. (İlk aşama)

i. Afganistan'ın ilk devlet bütçesi oluşturulmuştur(1922). (İlk aşama)

j. Devlet hesap işleri sistemi modernize edilmiştir. Çift kayıt sistemi ve Batı tipi rakamlar kullanılmaya başlamıştır. (İlk ve ikinci aşama)

k. Bakıyat sistemi terk edilmiştir. (İlk aşama)

l. Metrik ölçü birimi kabul edilmiştir(Ancak bu uzun ömürlü olmamıştır). (İkinci aşama)

m. Yeni Afgan parası “Afgani” kullanıma sunulmuştur. (İlk aşama)

n. Bir Ulusal Banka ve Ticaret Odası kurulması önerilmiştir. (Son aşama)

o. Dönem boyunca ulaşım ve iletişim projeleri uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda; yeni yollar açılmış, eski yollar geliştirilmiş, telefon ve telgraf hattı genişletilmiş, posta hizmetleri geliştirilmiş ve Afganistan Uluslararası Posta Birliğine katılmış, köprüler yapılmış, ilk sivil havayolu programı oluşturulmuş ve bir Fransız-Alman firması demiryolu inşası için keşif faaliyetlerine başlamış. (Bütün aşamalarda)

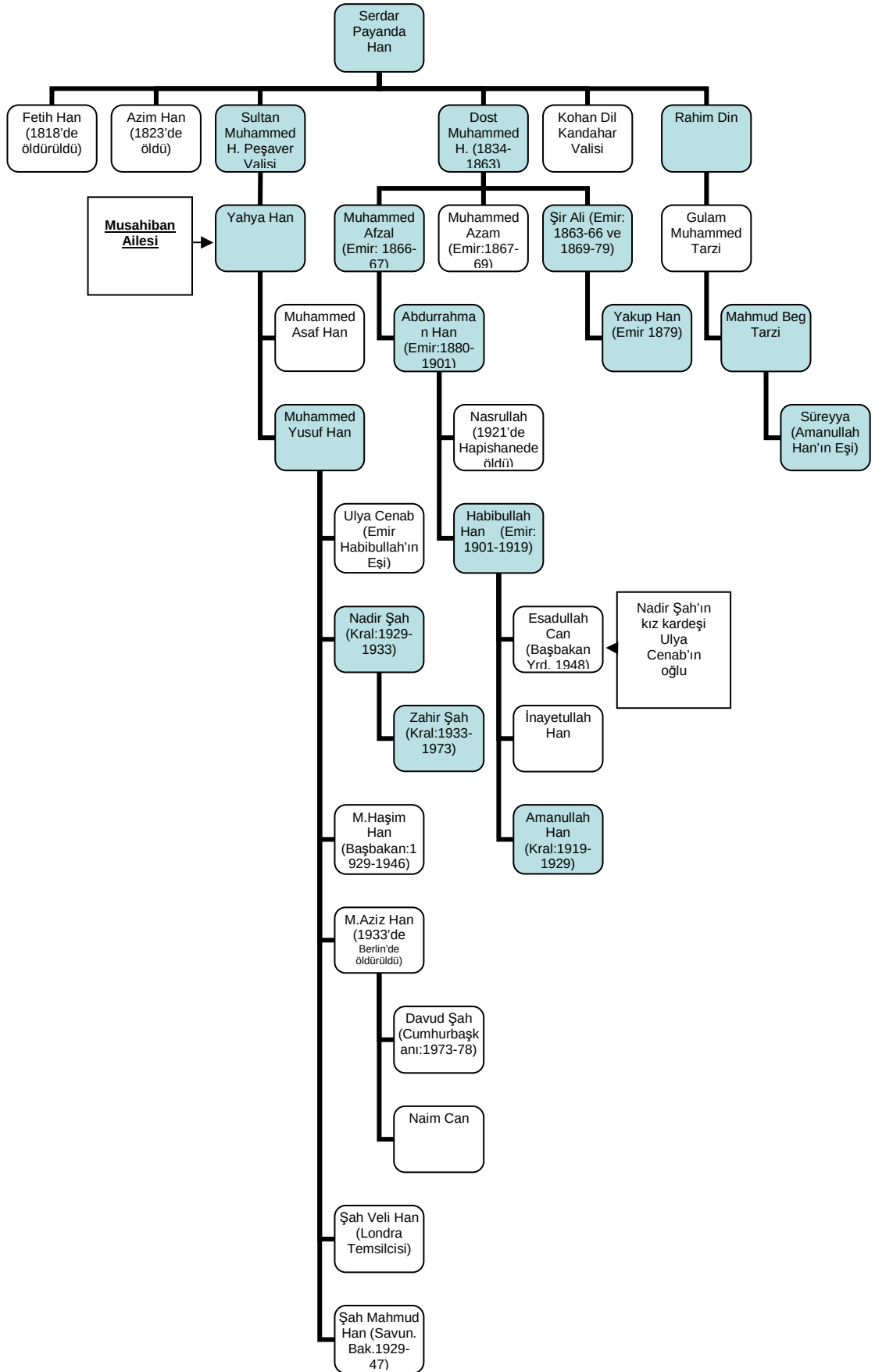
p. Geniş bir inşaat programı uygulanmaya başlamıştır. Bu çerçevede; yeni kamu binaları yapılmış, eski saraylar parlatılmış, parklar, çeşmeler, kraliyet bahçeleri, marketler, oyun sahaları, okullar, oteller, su sistemler ve yeni hapishaneler yapılmıştır.

r. Geniş ölçekli küçük endüstri programları önerilmiştir. Bu amaçla Amanullah Han Avrupa turunda iken birçok küçük fabrika satın almıştır (tekstil, sabun, kibrit gibi). Yatırımı özendiren bir yasa çıkmıştır. (İlk ve son aşama)

s. Geniş ölçekli maden çıkarma alanında gelişim önerilmiştir. (Son aşama)

ş. Ticaret özendirilmiştir. Ticaret kanunları ile satıcılara bir takım korumalar getirilmiştir. İlk “şirket” kurulmuştur. (İlk ve ikinci aşama)

t. Tarımsal alanda gelişmeye çabalanmıştır. Köylüye ucuz toprak satılmıştır. İlk tarım bakanı kurulmuştur. (İkinci ve son aşama)

MUHAMMEDZAY AİLESİ HANEDANLIK SOYAĞACI⁸⁶³⁸⁶³ Fraser-Tyler, a.g.e., s.314 (Appendix IV).

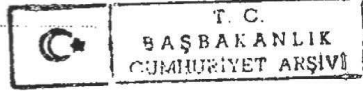
**Belge-1: Afganistan'da Türk Mühassıslar Elinde Bulunan İşler ve Buralarda
Görevli Personele Dair Kabil Büyükelçiliği'nin Raporu**

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

Kabil, 29.XII.1937 193

No.

No.

Çok Sayın ve Sevgili Başbakanımız,
İlkin, derin saygılarla bu yeni aldığınız
yüksek hizmeti kutlular, başarılar diler, sonra da
bura işlerini topluca ve kısaca bildirmeği faydalı bir
borç sayarım.

1- Şimdi Afgan'da Türk mühassıslar elinde
bulunan işler şunlardır:

- I) Tıp Fakültesi,
- II) Memleket sivil hastahanesi,
- III) Yardımcı doktor okulu,
- IV) Sinatoryom,
- V) Bakteriyoloji müessesesi,
- VI) Kimya tahlil ve eczacılık işleri,
- VII) Rontgen dairesi,
- VIII) Harbiye okulu,
- IX) Kıralın hususi hekimliği,
- X) Kadın ve erkek diş müessiseleri,
- XI) Devlet Hukuk Müşavirliği,
- XII) Askeri müzik okulu.

Bu işlerde: 12 si subay

17 si Doktor

1 i Hukukcu

1 i Kimyacı

1 i Müzik öğretmeni

1 i Protezci

1 i Çingogıraf

1 i Mulajör

3 ü Laboratuvar işçisi olmak üzere

38 kişimiz çalışmakta ve bunlar eşleri ve çocukları ile 107
kişiye varmaktadır.

Bu arkadaşların Afgan Hükümetinden aldıkları
aylıkların hepsi birden, yılda 26988 ingiliz lirası tut-
maktadır.

5 -

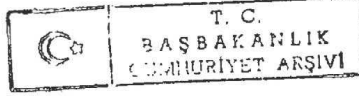
030	10			258	733	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

1

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

Kabil, 193 .

No.
No. (2)

Tebeamızdan olup da ticaret eden bir adamımız da: tütün, konserve, zeytinyağı, sabun ve buna benzer mallarımızı getirterek burada satmak işleri ile uğraşıyor ki yaptığı denemeler umut vericidir.

2- Bu güne kadar elde tutulan bu işlerin hepsini başarabildiğimizi sevinçle söyleyebiliriz. Yalnız bu işler içinde en düzgün giden işimiz askerlik işi olduğunu da söylemelidir. Bunun da başlıca sebebi: bu işin Hükûmetimizce bir Devlet işi olarak tutulup ona göre bir nizam ve türe altına alınmış ve direktif verilmiş olmasıdır. Başka işlerimiz ve bunlar arasında başlıca Tıp Fakültesi işi ki, doğrusu askerlik işleri kadar önemli ve değerlidir, Hükûmetimizce iş edinilmemiş ve kendi başına bırakılmış idi. Buradaki işlerimizin hepsini, askerlik işi gibi düzgünce idare etmek doğru olacağını, bundan önce Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığımıza yazmıştım. Çok büyük sevinçle bildiririm ki bu yazışım Bakanlıkca doğru bulunarak ve göz önünde tutularak, bu işlerimizin de bir türe altına alınmasına karar verilmiş olduğu buraya bildirildi. Burada çalışanlar ve bu işleri yakından görenler Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının bu haberine nakadar sevinşeler yeridir. Bakanımıza sizin karşınızda teşekkür etmeği ve iş adına gönül hoşlugumu söylemeği borç bilirim.

3- Harbiye okulundaki Subaylarımız derslerini Türkçe veriyorlar. Türkçe bilen Afgan Subayları bu dersleri farscaya çeviriyorlar. Bu yol ile Harbiye okulundaki talebenin kulakları dilimize alışmış oluyor.

Bundan başka, bu okulda, yabancı dil olarak yalnız Türkçe dili okutulup öğretilmesini Kırıl emir etmiştir. Emir Han adında bizce çok değerli bir Afganlı Türkçe dersler vermektedir. Bu derslerin verimi- umulandan çok yüksek çıktı. Bu kurslarda okuyanların Türkceyi Afgan'da öğrenmiş olduklarına inanılmaz.

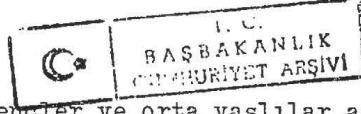
030	10			258	433	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

2

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

Kabil, ... 193 .

No.
No. (3)

Gençler ve orta yaşlılar arasında Türkceyi bilen ve konuşan bir çok adamlar belirmektedir. Bunların bir kısmı dilimizi memleketimizde öğrenmiş, bir takımı da Kabil'de okumuştur .

Bu adamların aralarında , kendilerini "Türkiye tanır" sayan ve bununla öğrenen ve istekle Türkçenin propagandasını yapanlar vardır. Bunların en ileri gidenlerinden biri, Afgan edebî encümeni üyelerinden Mustafa Han Terekî adında bir genç-afganlıdır, Türkceyi de burada öğrenmiştir.

Afgan Hükûmeti ve münevverleri, resmî dil olan Fars dilini bırakarak afganlıların asıl dilleri olan Paştuu dilini resmî dil yapmak istiyorlar. Bunun için her okulda her Devlet dairesinde Paştuu dili dersleri ve kursları açılmıştır. Şimdiye kadar şuurlu ve açık olmayan bu istek gittikçe şuur almakta ve ileri gitmektedir. Ancak bir ilim dili olarak Farsca kadar da genişliği ve elverişi olamayan ve bu bakımdan işlenmemiş bir dil sayılan Paştuu dili işleninceye ve bir pazar dili olmaktan kurtuluncaya kadar , Afganın yabancı bir yardımcı dili de olması gerektir. Bu ihtiyac da Afganlıları dilimize yaklaştırmaktadır .

Bunları Kültür Bakanlığımıza da yazdım ve kitap ve gazata istedim. Genelkurmayimizin, kendi işinde burayı hiç unutmayıp kitaplardan hangisi kendi bakımından değerli ise buraya göndermekte olması nakadar öğülse yeridir.

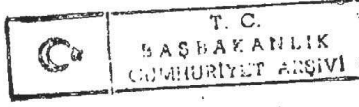
Afganlılar, kendi Paştuu dillewi için latin harflerinden istifade ederek bir alfabe yapmayı tasarlamaktadırlar . Bu istekleri için ortalığı hazırlıyorlar . Bu işin çok geç kalmayacağını sanırım.

4- Kabil'de bir Siyasiğ bilgiler Okulu ile bir de Öğretmen Okulu açmak istiyorlar. Bu okulları ve bütün kültür işlerini yoluna koymak için de bizden elverişli bir Müsteşar istemişlerdi. Yazdım. İş daha kararlaştırılmış değildir. Umarım ki bu iki mektep ve Afgan'ın kültür işlerini de başta bir genç kafalı Müsteşar ile bir öğretmen heyetimizin ele alması

030	10			258	733	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

3

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

No.
No. (4)

Kabil, ... 193 .

Hükümetimizce de Devlet işlerimize uygun görülür. Afgan'da okutulacak pek çok talebe vardır.

5- Bu işler burada daha erken açılır ve ileri gidebilirdi ancak bu yıl Afgan'da pamuk rekoltü fena oldu. Hüümet pek çok pamuk ektirmişti. 30 000 ton pamuk alınacağı umuluyordu. Bu pamuğu vaktinde teslim edebilmek için de 400 kadar kamyon ısmarlamışlardı. Bu gün anlaşıldı ki 5 000 ton-
dan fazla pamuk alınamayacaktır. Pamuk piyasası da düşmüş .

Bundan başka Karagöl kuzu derilerini de satmak güçleşiyor. Afgan Bankası direktörü Londra'da bu işlerin arkasındadır. Memleket içinde de viz güçlüğü vardır. Bu da bir çok işlerin geri kalmasını gerektiriyor.

6- Afganlılar bizden bir mağden mühendisi istemiş olduklarını bilirsiniz . Biz bunu veremedik. Afganlılar göz kapayarak, petrol ramak işlerini Amerikalılara verdiler. Amerikalılar da geldiler, işe başladılar. Bu iş için yapılan mukaavelenin bir kopyası Dış işleri Bakanlığımıza gönderil -
miştir. Bu şirket için elde ettiğimiz bilgileri de yazdık .

Bakır çıkarmak işini de Siemens şirketi aldı. Daha işe başlamadı.

Kömür aramak ve çıkarmak için almanyadan üç müte-
hassıs çağırılmıştır. Yol paraları da gönderildi. Bu günlerde gelecekları umuluyor.

7- Afganlılar ingilizlerden ve italyanlardan uçaklar almışlardı. Bu son günlerde bu uçaklar gelmeğe baş-
ladılar. Bu uçaklarda ders vermek için iki italyan ve iki ingiliz subayı ve bir kaç mühendis de gelecektir.

8- Burada eskiden kalma, biri binbaşı, biri de yüzbaşı rütbesinde iki alaman subayı da var ise de bir işe karıştırıldıkları yoktur. Ordu kurumunda yapılacak değişiklik ve yenilikler bizim heyetimiz Başkanından sorularak yapıl-
maktadır .

9- Stiel heyetimiz, Harbiye okulundan başka, şimdi

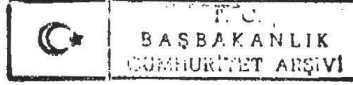
030	10			258	733	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

4

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

Kabil, ...193

No.
No.(5).....

askeriğ kulüpte, yüksek rütbeli Afgan Subaylarına , askerliğin her şubesi üzerine konferanslar vermeğe başlamışdır. Bu derslere Harbiye Veziri de her gün gelmektedir.

İşte Afgan için yazmak istediğim şeyleri yazdım. Bunları bilmekten hoşlanacağınızı sanıyorum. Yüksek ve değerli işleriniz arasında, belki de sizi yordum. Hoş görmenizi ister, yeniden başarılarla sağlık ve esenliğinizi isterim.

B. İlçi
E. Endal

030	10			258	733	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

5

**Belge-2: Afganistan'da Bulunan Yabancı Mütahassısların İsim ve Meslekleri ile
Hangi Bakanlığa Bağlı Bulundukları**

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
III nci Daire Umum Müdürlüğü
II nci Şube

24756

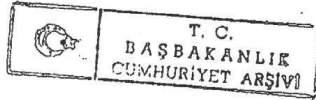
990

lef: 1 suret.

Yüksek Başvekâlete

Ankara

Hulâsa: Afganistan'daki ecnebi mütahassıslar h.

Afganistan Hükümetinin hizmetinde bulunan ecnebi mütahassıslar hakkında Kâbil Büyük Elçiliğimizden alınan malûmata göre Afganistan,hiç bir meslekten afganlı mütahassısı malik bulunmaması hasebile, Maarif, Nafia, Ziraat, askerlik ve tebabet noktai nazarından henüz pek geridedir. Bunu bilen sabık Kiral Amanullah, bilhassa Avrupa seyahatından sonra, bir takım ecnebi mütahassıslar getirmiş ve biri alman, diğeri fransız olmak üzere iki mektep tesis ederek memleketin seviyesini yükseltmek istemişti. Fakat son inkılâbı müteakip bütün mütahassıslar memleketlerine avdet etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Mamafih aynı ihtiyacı hisseden Hükümeti hazıra yeniden Avrupa'dan birer,ikişer mütahassis getirtmiş ve böylece şimdiye kadar gelenler, adetge evvelce gelmiş olanları geçmiştir. Yeni getirilen ve isimleri bitişik olan listede gösterilen bu mütahassısların ekserisi Almandır. Bunlardan başka daha 30 kadar alman geitrtilecek ve bunlar meyanında ordu için bir de zabıt bulunacaktır. Yeni geleceklerin isimlerinin de ayrıca bildirileceği Büyük Elçiliğimizden bildirilmiştir.

Arzolunur, Efendim.

Hariciye Vekili

030 10 258 933 2 22-12-932

Özetli, muharrerata, harici daire ve şube kütlesiyle girelir ve umumî ve hususî numaralarının dersi mercurdur.

22-12-92 6119 1

M.N.

LİSTE SURETİ

Kâbil'de bulunan ecnebi mütehassısların isim ve mesleklerini ve hangi Vezarete mensup olduklarını gösterir listedir.

Maarif Vezaretine mensup olanlar:

Dr. Phil. Walther Iven. Alman mektebu müdürü.
 Dr. Walter Lirbig " " muallim
 Monsieur Glewincke " " "
 Mr. Schawrtzenfelf " " "
 Mr. Balcke " " "
 Mr. Mayer " " "Avusturyalı
 Dr. Karl Brückl " " "
 Mr. Fetters " " "

Monsieu Raymond Boinet Fransız mektebi müdürü
 Mr. Etienne Courtat " " muallim
 Mr. André Beaudouin " " "
 Mr. Jean Hénaf " " "
 Mr. Grager " " "
 Mr. Rivé " " "

Mr. Bedran Zeydan Tercüme ve telif heyetinden. Mısırlı.
 Cemaleddin Han Telim terbiye müderrisi. Hintli.

Harbiye Vezaretine mensup:

Meki Hamdi Bey. Harbiye mektebi heyeti talimiye reisi. Türk
 Mr. Tokaki " " Jimnastik muallimi. Japonyalı.
 Mr. Kafiré. Topçu muallimi. İtalyan.
 Mr. Roznardi. "menteur" "
 Mr. Çerelve " "
 Mr. Binbaşı Christiann. Piyade talingâhı muallimi. Alman.

Ticaret Vezaretine mensup:

Mr. Gaetano Aloisi. Su mühendisi. İtalyan
 Mr. Grimpe " " Alman
 Mr. Erich Thomas Elektrik "

030	10			238	433	2	1.2
-----	----	--	--	-----	-----	---	-----

Belge-3: Afgan Hükümeti'nce İstenilen Doktorlar ile Afganistan'daki Kültür Çalışmalarımızın Genel Durumu

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
 ncı Daire Reisliği
 IV. Şube
 12581
 3650
 ref: I -

Ankara 10 Haziran 1937 1937
 Hülâsa Afganistan hükümetince
 istenilen doktorlar h.

T.C.
 BAŞBAKANLIK
 CUMHURİYET ARŞIVI

Yüksek Başvekâlete

Yüksek makamlarınca da malum olduğu üzere Afganistan hükümetinin talebi üzerine bir çok zabitanımız ve doktorlarımız elyevm Afganistan hizmetinde bulunmaktadırlar. Sekiz ay evvel, Afganistan'ın bazı mühim şehirlerindeki hastahaneler sertebabetine dört doktor daha istenmişti. Bu hususda Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâletinde muvafık görülen doktorlarımıza tebligatda bulunulub Afganistan'a izamlarına çalışılmakta isede henüz katî bir netice istih-sal olunamamıştır.

Afganistan hükümeti hizmetinde bulunan doktorlarımızın ve oradaki költür işlerimizin umumî vaziyeti hakkında ahiren Kâbil Büyük Elçiliğimizden alınan 24/5/937 tarihli raporun, ehemmiyetine binaen, bir örneğinin ilişik olarak sunulduğunu arzeylerim.

S.Ş.

Hariciye Vekili

Lungü
 10.6.37
 Hifş
 6.5.1939

evvelî Def

030	10			258	733	23
-----	----	--	--	-----	-----	----

BAŞBAKANLIK
 Tarih 10.6.22 4156 1.4.2-

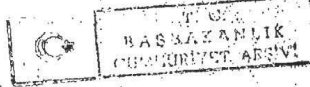
T. C.
Kâbil Büyük Elçiliği

No. 422-64

64 Mayıs 1937
Konu : Afgan Hükûmetince istenilen
dört doktor ve buradaki kültür
işlerimizin umumî durumu h.

Siyasî.

Diş İşleri Bakanlığına

Buraya gelen Doktorlarımızın kendi başlarına Ankara'daki Afgan Elçiliği ile anlaşarak Kâbil'e gideceklerine; Hükûmetimizce seçilerek gönderilmelerinin doğru olacağı ve bu işin Afgan Hükûmetine anlatılması 11.3.1937 tarihli telgrafla emir buyrulmuşdu .

Buradan izinli olarak memleketimize gidip denenen hekimlerimiz ağızından da ; Sağlık ve içtimâî yardım Bakanlığımızda da Afganistan'da açılan ve gittikçe büyüyüp ciddileşen Fakülte işlerinin geliştiği güzel idare olunup götürülmesinin doğru olacağı konuşulduğu esidilmiştir .

Bu sırada Afgan Sağlık Vezirliğince Elçiliğimizden Vilayet hastahanelerinde Baş hekimlik etmek üzere üç ve gezici bir heyet başında da bulunmak üzere bir doktor istenilmesi işi ve Hükûmetimiz emrine uygun düşdüğü cihetle bu isteğin bildirilmiş idi . Buna alınan bir karşılıkta ; Bura Fakültesi başında bulunan Hasan Reşad'ın Sağlık Bakanlığımıza uğriyarak Afganlıların isteyişlerine bakmadan Afgan'a üç Dahiliye hekimi yerine üç pratisyen hekim gönderilmesini söylemesi Sağlık Bakanlığımızca da doğru görüldüğünden Elçiliğin buna karşı ne düşündüğü sorulmuş . Ve Elçiliğin görüşü ; düşüncesi 23 mart 1937 telgrafla bildirilmişti .

Bir az sonra alınan bir yazıda Afgan'a gidecek doktor bulunmadığı ; bir doktor bulunmuş ise de bunun da konturata bir takım şartlar daha konulacağı ve Afgan Hükûmetinin bu şartlara kandırılması yazılmıştı .

030	10			258	733	23
-----	----	--	--	-----	-----	----

-- 2 --

Afganlilar buna karşılık vererek Evrakilere her ne veriyorlarsa buna da onu verebileceklerini ve daha çoğunu vermenin başka mutahassıslar karşısında kendilerini büyük güçlüklerle düğüreceklerini söylediler ve Afgan Harbiye Veziri Ankara'da bulunduğu sırada Harbiye mektebine istedikleri öğretmen Subaylar işi konuşulurken kendi durumlarının darlığını bildirdiklerini ve güçlük anlaşılarak Türkiye Hükûmetince kendilerine çok yardım gösterildiğini ileri sürerek yaptıkları konturatlaşı da anlattılar. Bu karşılık da 6 nisan 937 telgrafla yazılmış idi. Ondan sonra bir haber alınamamış ve bütütün "Olmaz" karşılığını almak dan korkarak iş yeniden de yazılmamıştı. Bu ra Sağlık Vezirliği de Tlçiliğimizden işi sorup durmaktadır.

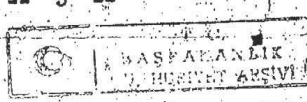
Bugünkü şartlar altında "Olmayacak" karşılığını vermek buradaki işlerimiz için iyi olmayacağından Dahiliyeciler olmazsa Tratisyen -her ne olursa olsun- üç hekim bulup gönderilmesini Sağlık Bakanlığımızdan Tlçiliğimiz adına rica ile istenilmesini dilerim.

Burada elde bulundurduğumuz yerlerde Almanların gözlemleri vardır. Her fırsat çıktıkça bu yerleri Afganlılardan istemektedirler. Sadrazam Serdar Haşim Han'a Almanya'da ameliyat yapan Profesör Zaverbruh'a Sadrazamı oraya götürün ve yanında bulunan Doktor Rifki Kâmil'in yerine büyük bir Alman doktoru almalanını söylemişlerdir.

Burada bizim yoruniz ; Tebaamızın aldığı para bakımından ve Kiltûmüzün ettiği hizmet bakımından kolayca elden bırakılır bir iş değildir. Eski mevcudu 25 kişi olan kolonimiz 103 kişiye çıkmıştır. Afganın bunlara verdiği para yılda Müzelli bin lirayı geçmektedir.

Buna göre iş bir Hükûmet işi olarak alınıp buranın hekimlik ve Kiltür işleri için gelecekte verilecek mutahassısların Harbiye mektebi öğretmen subaylarına yapıldığı gibi şartları ve aylıları iki Hükûmet arasında kesilerek bitirilmesinin

030	10			258	433	23
-----	----	--	--	-----	-----	----

ve bu üç doktorumuzun da aynı suretle birinin başkanlığında gönderilmesinin çok doğru olacağını ; Bu sefer gelen Süei Öğretmen heyetinin geliş ve işe başlayışında deneyerek öğrenmiş bulunuyoruz .

İşlerimizin bu bakımdan bitirilmesi ve bu sefer gönderilecek dört hekimin de nekadur olursa çabukca yola çıkarması için Sağlık Bakanlığınızda yüksek yardımlarınızı dilerim .

Büyük Elçi

030 10 8733 23

**Belge-4: Afganistan'da Görevli Bulunan Doktor, Subay ve Öğretmenlerimiz ile
Bunların Bu Memlekette Oynamakta Oldukları Rol ve Almanya'nın
Afganistan'da Bize Karşı Rakip Olma Çalışmalarına Dair Kabil
Büyükelçiliği'nin Raporu**

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
nci Daire Reisliği
IV. Şube
12581
7650
ef: I -

Ankara 10 Haziran 1937
Hulâsa Afganistan hükümetine
İstenilen doktorlar n.

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Yüksek Başvekâlete

Yüksek makamlarınca da malum olduğu üzere Afganistan hükümetinin talebi üzerine bir çok zabitanımız ve doktorlarımız elyevm Afganistan hizmetinde bulunmaktadır. Sekiz ay evvel, Afganistan'ın bazı mühim şehirlerindeki hastahaneler sertebabetine dört doktor daha istenmişti. Bu hususda Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâletinde muvafık görülen doktorlarımıza tebligatda bulunulub Afganistan'a izamlarına çalışılmakta isede henüz katî bir netice istih-sal olunamamıştır.

Afganistan hükümeti hizmetinde bulunan doktorlarımızın ve oradaki költür işlerimizin umumî vaziyeti hakkında ahiren Kâbil Büyük Elçiliğimizden alınan 24/5/937 tarihli raporun, ehemmiyetine binaen, bir örneğinin ilişik olarak sunulduğunu arzeylerim.

Hariciye Vekili

evseli

Lingü
10.6.37

Hifj
6.5.1939

030 10 258 733 23

BAŞVEKÂLETİ
Tarih 10-6-37 4156 1-2-2-

T.C.

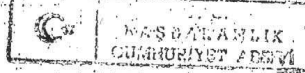
Kâbil Büyük Elçiliği

Kâbil: 3 Ağustos 1938

Um.No. 4663

Özü: Afganistan'daki Umumi İşleri-

Hu.No. 89

Sağ İşleri Bakanlığına

Bura Tıp Fakültesi Başkanı ve Afganistan'da çalışan Doktor arkadaşlarımızın gözi olan değerli arkadaşımız ve Doktorumuz Doktor Rifki Kâmil Urganı buradan mezun olarak memleketimize gitmektedir.

Bu gidişin bağlica sebebi de bura Tıp Fakültesinde açılan yerlere memleketimizden Profesör getirmektir.

Aynı zamanda elde bulunduranımız ve buyuna kadar pek çok emek verdiğimiz ve memleketimiz ismini nokhına çıkartacak eserler yapıp hertürlü yokluk içinde hortosin sürüp takdir edebileceği izler bıraktığımız bu Sağlık işlerinin ve dolayısı ile kazandığımız mevki ve müruzu bundan böyle de elde bulundurulması için bu günden alırmacını lüzumlu gördüğümüz tedbirlerin alınması dileğinde bulunmaktayız.

Bu meselede ilkin bu noktaya arzı ihtiza ederki burada kendi dillerinde bir lis-e idare etmekde ve Dayındarlık işlerinin göçümü ellerinde bulundurmakta olan Almanlar iki yıldanberidir bu Sağlık işlerini de ellerine almak için gâliye bağlamışlar ve bu yılda gizli ve açık toplantılar yapıpkindan usanmamışlardır. Afgan ileri gelenleri arasından bir takım gençleride bilerek veya bilmiyerek, Alman dostu olarak geçirdiklerinden fırsat düşürdükçe Almanlara yardım ederek emri vakitler indas etmekde ve bizimle gizli bir münacaleye girdig bulunmaktadırlar .

Almanların elde etmek istedikleri bağlica hâsret, bugün Dr. Rifki Kâmil Urganı'nın elde etmekte olduğu Afyon Karamanhususî Doktorluğudur. Bu işe bir Alman profesörüne verilmesi geçen yıl Berlin'de bulunduğ a sırada Afgan Büyükelçisine iki defa telgraf ve rica edilmiştir . Sakrardan bu teklifi kabul etmişig

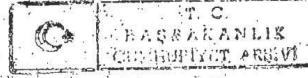
030 10 258 13 3

-- 2 --

ise de Almanlar O zamanlar Berlin'de bulunan Afgan Millî Bankası Başkanı üzerinde tesir yaparak Alman severlerden olan Afgan Sıhhiye Vezirinin yardımı ile Tübingen Üniversitesi profesörlerinden Dahiliyecî -FİGER- adında birinin konturâtını imza ettirmişlerdir. Profesör Figer için burada kararlaştırılmış bir hizmet olmadığı gibi Sıhhiye Vezirliği bütçesinde de kâfi para olmadığından Sıhhiye Veziri buna verilecek paranın yarısını Belediyeden bulmuştu. Buraya geldiği zaman da , kendisine bir iş verilmiyerek Belediye doktorluğuna tayin edilmiş ve Fakülteye sokulması için çalışılmasına bağlanılmıştır. Bir kerre Fakülteye girdikten sonra yavaş yavaş başka işlere ve derslere de el atarak Kiralın Lekâliğine yanaşılacak istenileceği açıktır .

Bizim buradaki bu Sağlık işlerimiz daha eskiden olduğu gibi dağınık bir halde olmayıp Sağlık ve Sosyal yardım Bakanlığımızın yardımı ile bir türe altına alınmış ve buradaki Doktor arkadaşlarımız Doktor Rifki Kâmil Urga'nın Başkanlığı altında toplanmış ise de daha bu idare eyice yerleşmiş olduğundan olmalıdır ki tam Profesör Figer ile mücadele halinde olduğumuz bugünlerde Fakültede Dahiliye dersi veren Yakub Çelebi adında bir Doktorumuz bizim Kültür Bakanlığımızın bilmem nerdeki Sanatoryumuna Başhekim tayin edilmiş olduğunu söyleyerek Afgan Hükûmetile yaptığı konturâtı bozup bizi Figer'in vaziyeti karşısında dar ve kötü bir mevkiide bıraktığına aldırılmıyacak kalkıp gitmiştir. Bu gibi arkadaşlarımızın cemiyetin ve iş için adamı olmaktan ziyade kendi şahıslarının adamı olguklarından bu hareketine bakarak kendilerinden daha fazlasını istemenin faydasız olduğunu görüyoruz. Yalnız bu dar zamanda ve buradaki hizmet karşısında bu tayinin arkadaşın şahsiyeti dolayısı ile ehemmiyeti olmasa bile çalıştığı yerin habersizce ve birdenbire boş kalması dolayısı ile Alman'ın Fakülteye sokulmasının intâg ve girdiye kadar kurulmuş bir işin daha istenildiği kadar

030	10			125	234	3
-----	----	--	--	-----	-----	---

-- 3 --

kuvvet bulmadığı bir zamanda yıkılması esbabını hazırlıyabilirdi.

Biz Afganistan'da bir Kültür merkezi açma ve yaşatmağa bağlanmış bulunuyoruz . Harbiye Okulu ve Hastaneleri ve Laboratuvarları ile Tıp Fakültesi ve Eski Doktor mektebi bu irfan merkezinin iki esaslı müessesesidir.

Bu tatil geyince burada Devlet Hukuk Akademisi'ni eden arkadaşımız Mehmed Ali Fuad Çağınar'ın idaresinde bir (Siyasî Bilgiler mektebi) açıyoruz . Talebe kaydına bağlanmış.

İstenilen kadar gönderilince öğretmen mektebi de elimize geçecektir.

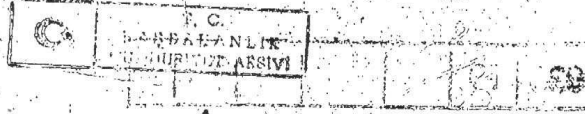
Bundan başka bütün Kültür işlerinde Şef olacak bir adamı bir yaldanberi bizden istenmektedirler.

Asya'nın ortasında böyle bir irfan merkezi yaratmak ve yaşatmanın bize ne faydası olacağını düşünmek ve faydalarını aramak bizim işimiz değildir.Bu cihet Devletimizce düşünülmüş ve istenilmiş olduğu buraya, Afgan'a çok müsaid şartlarla gönderilen Askerî talim Heyetimizden ve Sağlık ve Sosyal yardım Bakanlığımızın yüksek yardımlarıyla burada çalışan Doktorlarımız için Kamutaydan çıkan Kamunun delaletinden bellidir.Devletimizin bu siyaseti üzerinde yürümek ve bu Kültür müesseselerini burada yaşatmak ancak Devletimiz kuvvetile olur.Burada çalışan arkadaşların yahut Afganlıların kendi kulacakları ve buraya getirecekleri imkanlarla bu iş olmaz.Bence bile Askerî işlerinde gösterdiğiniz düzgünlüğü göstermes ve iş yarım kalır.

İçin düşünce ileri gitmesi istenilince garası da göz önünde tutulmalıdırki başka Rifki Kamil Urga olmak şartıyla hiçbir arkadaşımız burada Elancaya kadar kalmak fikrinde değildirler.Bunların yerlerini tutacak arkadaşları vakti geldikçe hazırlamak ve hizmetleri tanzim etmek hem buracını yürütür hem de adanca meclisimize ağır olmaz sanırım. İş tanzim olunmak şartıyla Afganistan bugün bizden almış olduğu Doktorlardan fazla doktor alacak değildir.

Talim ve Turan ile arkadaşlarımız burada çalışan Askerî

030 10 1 258 734 3 4

-- 4 --

Heyetimiz, memleketimizde gelişirmiş gibi vatan ile alakalarını, bağlarını elde tutarak , kendilerine laşingelen talimatlarını , hatidâ Asherî neşriyat ve edebiyatı kütüphaneleri olarak gelişirmekte ve işlerini toplu olarak ileri götürmektedirler .

Bütün bu marumatından ilgililiceği üzere şimdiki halde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile Kültür Bakanlığınızın ulaştır ede bu için bir Devlet meselesi olarak hal çözümesini iktiza ettirdiğinden ricalarını Başbakanlığımıza arzile tevci için gelişirmesine yüksek müsaadelerini dilerim .

Saygık İlgı

030 10

ÖZ GEÇMİŞ

1977 yılında Balıkesir’de doğdu. 1993 yılında sivil liseden mezun olup Kara Harp Okulu’na girdi. 1997 yılında Kara Harp Okulu’ndan İstihkâm Teğmen olarak mezun oldu. 1998–2006 yılları arasında Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na bağılı çeşitli birliklerde görev yaptı. 2006–2007 Eğitim ve Öğretim Yılı’nda Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü’nde Harp Tarihi ve Strateji Yüksek Lisans Programı’na başladı. Hâlen yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

Evli ve bir kız çocuğı olan Ersin Çelikkanat, İngilizce bilmektedir.

(BU SAYFA BOŞ BIRAKILMIŞTIR.)